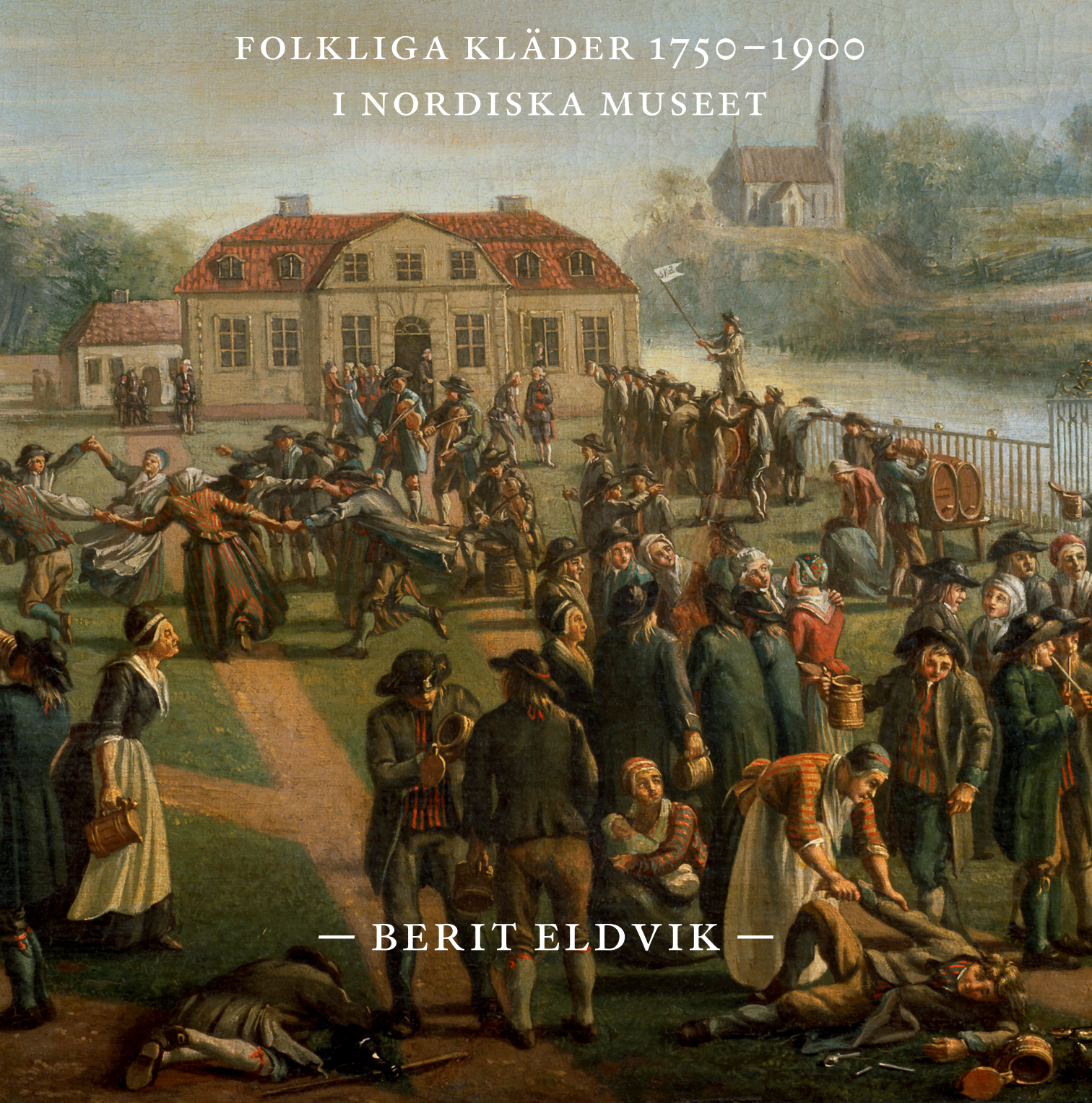

MÖTE MED MODE

FOLKLIGA KLÄDER 1750–1900
I NORDISKA MUSEET

— BERIT ELDVIK —

MÖTE MED MODE

Tryckt med bidrag från
Berit Wallenbergs Stiftelse,
Stiftelsen Längmanska kulturfonden och
Anna-Maja Nyléns fond för dräktforskning.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG
Box 27820, 115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se/förlag

© Berit Eldvik 2014
Redaktör: Anders Carlsson
Bildredaktörer: Karolina Kristensson och Marie Tornehave
Bildbearbetning: Karolina Kristensson
Omslag och grafisk form: Susanne Viborg, www.bokochform.se

Bild på omslaget:
Del av målningen »Slätteröl på Svartsjö slott« av
Pehr Hilleström från omkring 1780. NM.0261301
© Nordiska museet

Tryck: Göteborgstryckeriet, Mölndal, 2014
ISBN 978-91-7108-568-9

— BERIT ELDVIK —

MÖTE MED MODE

FOLKLIGA KLÄDER 1750–1900
I NORDISKA MUSEET

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

Kläde från sent 1700-tal. Se bild 22, sid. 104. NM.0024872.

Olika tiders moder flätas sålunda samman med lokala traditioner på olika sätt i olika bygder beroende på hela den rika variation av möjligheter, som ett mänskligt samhälle kan ge prov på. ... Det är sällan så att den otvetydigt kan hänföras till den ena eller den andra modeströmningen. Den kan ha upptagit element från flera olika tidsepoker. Men sedd i sitt kulturella sammanhang spårar man i dräktskicket inverkan från stora politiska och näringshistoriska tilldragelser.

— ANNA-MAJA NYLÉN,
FOLKDRÄKTER (1971)

I de bygder där bönderna var öppna för nyheter kom det borgerliga modet att bli den stora inspirationskällan för klädernas utveckling. När folkkulturen inte konserverade äldre dräktformer och lokala särdrag kan man tydligt se att klädernas förändringstakt synkroniserades med de snabba modeväxlingarna i den borgerliga miljön. Men då vissa grundläggande skillnader ändå levde kvar, finns det anledning att använda den särskiljande termen Folkligt mode.

— HÅKAN LIBY,
GÄSTRIKEDRÄKTER (2006)

Dräktmodet är inte bara en fråga om att tillägna sig en ny stil i klädseln och att variera färger och snitt – alltså en attitydfråga. Det är framför allt en social fråga, som skall ses i relation till vilken plats man hade på ståndssamhällets hierarkiska trappa, men också i relation till vilken generation man representerade. Och det är en ekonomisk fråga.

— BO LÖNNQVIST,
FOLKKULTURENS SKEPNADER (1991)

Den finare världens luxe och moder utgjuta sig genom dessa [bönder], såsom blodet genom arterer och ådror i kroppen till den ringaste allmoge. Och hvart det stora Skellefteå drar fram, dit följer Arvidsjaur som jullen följer skutan.

— PETER LAESTADIUS (1831)

Innehåll

Förord – 9

1. Inledning – 11

Perspektiv 11, Registrering och tolkning 12, Disposition 13

2. Nordiska museets folkdräkts-samling – 15

Folkdräkt – folklig dräkt – folklig modedräkt 15, Insamling och magasinering 16, Förtrogenhet och konnässörskap 18, Komplet dräkt eller hopplöck? Gammal eller ny? 18, Samlingens innehåll 21, De hängivna skaffarna 27, *Skaffare* 29

3. Kvinnornas livstycken – 35

1700-talet och rokokon 35, Sekelskifte och empir 37, Liv och funktion 42, Norwich i Sverige 44, *Norwich* 48, Återbruk av köpetyger 50, Smuggling och lurendrejeri 51, *Smuggling* 52

4. Männens västar – 55

Västen visar vägen 55, Folklig fåfänga 56, De äldsta västarna 56, Konfektion och kommunikation 64, Svart som högtidsfärg 65

5. Kjolar – 67

Hemvävda och köpta tyger 67, Sömnad 67, Veck och rynkor 68, Sparsamhet, tyngd och lager 69, En ny kjoltyp 71, Underkjolar, krinoliner och stubbar 72

6. Klänningar – 77

Mellan 1700-tal och empir 77, 1830-talet 79, 1840- och 50-tal 82, Svart för stor högtid 83, Efter 1800-talets mitt 85, Turnyren gör entré 87

7. Halskläden och storschalar – 91

Kläden för alla tillfällen 91

I: Sidenkläden – 92

Den dyrbaraste gåvan 92, Överflödsförordningarna 92, *Jacquardvävning* 95, Vävteknik och datering 96, Fransar 98, Omfärgning och modernisering 98, Modet ebbar ut 98, Kyrkschalett eller hatt? 99

II: Kläden i linne, bomull och blandningar – 100

Linne och bomull 100, Kattunhalskläden 101, Bomull blandat med silke 102, Bomull och den vita färgen 103, Mönstring från Skottland 105, Vita broderier i tambursöm 106

III: Äkta schalar – och äkta kopior – 113

8. Förkläden – 117

Frågor utan svar 117, Förklädets symbolik 118, Vardag och högtid 118, Förklädet i tiden 122, Återbruk i förkläden 124, Nationalromantik 126, Sena vardagsförkläden 126

En folklig tolkning av empirimodet. Klänning i halvylle från Anundsjö i Ångermanland. Tyget vävdes enligt uppgift 1803. NM.0144654.

9. Ytterkläder för kvinnor – 129

Tröjan 129, 1700-talet i färg 130, Tvärärmströjor 131, Från gustavianskt till empiri 132, Sydsvenska tröjor 137, 1700-talets kappa 141, Kappor och kapprockar 144, Färdigsydda kappor 150

10. Ytterkläder för män – 153

Tröjan 153, Randigt, modernt, folkligt 153, Ett helt nytt mode 155, Knappar och foder 158, Rockar 161, Bondefrackar och kapprockar 163, Engelskt och franskt 167

11. Sammanhållning – 169

Knapphålstillverkning i Gusum 170, Knappnålar 171, Hakar och hyskor 171, Knappar i metall och syntet 172, Knappar i kvinnodräkten 175, *Knappar av horn och tråd* 178, *Knäppning: höger eller vänster?* 179

12. Nya tekniker och marknader – 181

Symaskinen 181, Färdigsytt och konfektion 182, Exemplet bonjour 183, Nya producenter... 186, ...och nya kundkretsar 187

13. Högkonjunktorens effekter – 193

Böndernas nya ställning 193, Klädselns förändringar 194, Omvärdering i Vingåker 196, Likformigt blir särartat 197

14. Avslutning – 203

Noter – 207

Ordförklaringar – 211

Källor, litteratur och bilder – 215

Förord

Kläder är ett av Nordiska museets kärnområden. Den här boken är ett resultat av både ett nyligen avslutat projekt och ett långt yrkesliv inom denna domän. År 1970 anställdes jag som extra amanuens vid Nordiska museets avdelning för textil och dräkt. Uppgiften då var att katalogisera en mängd nyförvärvade föremål. Efter drygt 40 år i tjänst på samma museum fick jag återigen uppdraget att katalogisera en stor samling, denna gång i digitaliserad form. Hela den folkliga dräktsamlingen om 25 000 objekt skulle gås igenom och utförliga uppgifter läggas in i den stora databasen Primus, med målet att få fram all tillgänglig kunskap kring varje dräktplagg. Efter alla år med ärenden som har krävt snabba åtgärder fick jag lägga hela kraften på ett projekt.

Ett drömjobb? Många föreställer sig säkert ett enahanda upprepande av beskrivningar när 900 livstücken passerar. För mig har det varit en fantastisk möjlighet till fördjupning och nya upptäckter – om tyger, tillskärning, sömnad, prydnader, materialbesparing, nötning, lagningar, vem som burit vad – som inte kommer många museer och museimän till del i dagens läge. Det bildas ett tidsbestämt mönster som gör det möjligt att säga så mycket mer om hur landsbygdens människor klätt sig och hur man ständigt har varit påverkad av omvärlden och stått i dialog med dräktmodet på olika sätt. Mönstret saknar bitar och klart blir arbetet aldrig. Här förmedlar jag mina observationer i samlad form och presenterar resonemang som går utöver vad som ryms i en databas.

Livstykke i sämskskinn från 1700-talets senare del. Från Slöinge, Halland. NM.0002054.

Föreliggande bok är ingen grundläggande dräkt-historik utan förutsätter en viss förkunskap. Det betyder att vissa termer och sammanhang inte utreds närmare här. I gengäld står ett stort och rikt bildmaterial till hjälp. Många dräktintresserade eftertraktar en hög beskrivningsnivå och jag hoppas att boken kan bidra till att rätta ut frågetecken, ge ny kunskap och vara till hjälp vid dateringar av samlingar och plagg.

Publiceringen har möjliggjorts genom bidrag från Berit Wallenbergs Stiftelse och Stiftelsen Längmanska kulturfonden, till vilka jag vill framföra mitt stora tack. Anna-Maja Nyléns fond för dräktforskning har också gett bidrag, vilket känns särskilt glädjande med tanke på att jag under flera år hade Anna-Maja Nylén som chef och arbetsledare och tror att hon skulle ha glatt sig åt att pengarna användes för att tillgängliggöra Nordiska museets stora samling av folklig dräkt.

Därutöver har jag fått stort stöd och uppmuntrande kommentarer under arbetets gång av många vänner och kolleger i museivärlden. Johan Knutsson och Marianne Larsson har läst manus och kommit med kunniga och viktiga synpunkter som jag tacksamt har tagit till mig. Klas Nyberg har fört mig in i en krets av doktorander och forskare som har ingått i olika projekt med fokus på den textila tillverkningen och distributionen i 1700- och 1800-talets Sverige. Tack till er alla!

*Berit Eldvik
Arholma, september 2014*

Inledning

PERSPEKTIV

Folkdräkterna har allt sedan Nordiska museet grundades 1873 stått i centrum för både museets forskning och allmänhetens intresse. Mot den bakgrunden blir dokumentationen och katalogiseringen avgörande. För att kunna tillgodose önskemålen om att hålla samlingen tillgänglig är det angeläget att såväl fotografera så mycket som möjligt som att göra en översyn av äldre beskrivningar och komplettera med vad som fattas för att uppdatera registren i digital form. Foton och katalogiseringar förs in i databasen Primus, som är ett nödvändigt arbetsredskap för den som vill hitta och följa de olika föremålen när de av olika skäl flyttas från sina magasinsplatser. En del uppgifter i Primus läggs numera även ut på internet, där webbplatsen *Digitalt museum* ger allmänheten en väg in i museernas samlingar.

Syftet med denna bok är att återge och tolka den mängd information som finns inlagd på enskilda klädesplagg i Primus så att bilden av det folkliga sättet att klä sig framstår tydligare. Jag har också vågat mig på att datera kläderna, något som tidigare inte har varit vanligt. I en del fall är date-

ringarna inte definitiva, men jag vill ändå påvisa metoder som kan vara användbara. Ambitionen är att bidra till förståelsen av att klädedräkten aldrig har varit statisk, utan ständigt i förändring, och också att den har följt det borgerliga dräktmodets strömningar och varit beroende av större samhällsförändringar. Anpassningen till den rådande modestilen har dock skett på de villkor som har gällt på landsbygden och klädedräkten har därför skiljt sig på väsentliga punkter där jämfört med i staden. Ekonomiska faktorer, sociala förhållanden, politiska händelser och tekniska förändringar i tillverkningsmiljön är sådant som alltid påverkar sättet att klä sig och kommunicera med omgivningen.

Ett sådant tänkesätt är inte nytt. Tidigare dräktforskare och etnologer, i första hand Sigfrid Svensson och Anna-Maja Nylén – den senare redan i sin avhandling 1947 – har i flera artiklar och publikationer analyserat hur den folkliga dräkten under 1800-talet förändrades i takt med nya ekonomiska förhållanden och sociala förändringar för att, allt eftersom, helt anpassas till den borgerliga dräkten.¹ Samtidigt har Nordiska museets uppdelning i en separat samling med *folkdräkt* skild från *modedräkt* – mer om begreppen i kapitel 2 – byggt upp en föreställning om att folkdräkter är ortsbundna och mindre påverkade av tiden och samhällets utveckling. Etnologen och dräktexperten Håkan Liby gav i årsboken *Fataburen* 2010, med temat ”Modemedvetna museer”, en nyanserad bak-

1. Under 1900-talet skapades folkdräkter över hela landet, vare sig det fanns äldre förlagor eller inte. Dessa ”standarddräkter” syddes alla efter samma mönster och blev en sorts gemensamma uniformer, något som tidigare varit främmande i det gamla bondesamhället. Foto: Olof Ekberg, Nordiska museet.

grund till museets betydelse för hur bilden av den svenska folkdräkten har formats.²

Min framställning tar ett steg i den riktning som redan Svensson och Nylén pekade ut. Jag tar även fasta på vad Liby har poängterat om en gemensam, likformig, allmogeklädsel i takt med tiden, att jämföra med äldre dräktbeskrivningar som snarare har framhållit skillnaderna i folkdräkter från olika trakter.³ De områden som har haft ett ortseget, särskiljande dräktskick är tämligen få i förhållande till omfattningen av en likartad folklig dräkt – men det var ändå dessa områden som uppmärksammades mest under den nationalromantiska eran kring sekelskiftet 1900, ett intresse som bär ekon in i vår tid. Jag kommer inte att särskilt beröra sådana folkdräkter närmare utan hänvisar till de många dräktmonografier som har skrivits. Fokus ligger istället på dräktplagg som inte tidigare varit särskilt efterfrågade eller beskrivna. Det är företrädesvis bland dem som det framgår, vid jämförande studier, att likheterna i modeller och tyger är likartade över landet och att det har funnits en påverkan från modet. Tidpunkten för plaggets tillkomst är, sett från detta perspektiv, mer avgörande än den geografiska tillhörigheten.

I Nordiska museets basutställning *Modemakt*, som öppnade 2010, finns just en sådan koppling mellan modet och den folkliga dräkten. Där visas också, för första gången i museets historia, mode- och folkdräkt tillsammans. Förklarande avsnitt har utvecklats i utställningskatalogen.⁴ Föreliggande bok är en fortsättning på samma tema med en betoning på modepåverkan utifrån närstudier av samlingarna.

REGISTRERING OCH TOLKNING

Databasen Primus är vår tids huvudsakliga registreringsverktyg. I det ursprungliga registrerings-systemet, fört sedan museet grundades, utgör den så kallade *huvudliggaren* själva hjärtat. Varje föremål har vid förvärvet fått sitt inventarienummer i en nummerserie som har löpt kontinuerligt sedan starten. Jämte detta inventarienummer finns i huvudliggaren uppgifter om föremålets benämning,

kallat *sakordet*, samt datum för förvärvet och givarens, alternativt säljarens, namn. Det kan också finnas uppgifter som följt med vid förvärvet om tidigare ägare eller brukare, händelser och eventuella årtal. Om det finns en längre redogörelse för förvärvet har den förts till en speciell *bilageliggare* som följer samma numrering. För att göra föremålet sökbart skrevs det därutöver redan tidigt ut registerkort med uppgifterna från huvudliggaren och de fördes dels till ett geografiskt register, dels till olika ämnesregister. För att även ge en bild och en utförligare beskrivning av föremålet har katalogkort i A5-storlek skrivits av ansvariga föremålsintendenter. *Lappkatalogen*, som den kallas, är inte komplett utan har tvärtom stora luckor där föremålen inte har någon som helst beskrivning. Trots sådana brister har katalogen varit intendents viktigaste redskap. Katalogkortet har ofta efter hand tillförts nya viktiga uppgifter som därför inte finns i huvudliggaren. När huvudliggarens uppgifter förts över till databasen har det som står på katalogkortet inte följt med.

För att göra Primus till ett så allsidigt instrument som möjligt har uppgiften varit att allt som gäller föremålet skall skrivas in med hänvisning till gamla kataloger, arkivuppgifter, äldre foton, litteratur med mera. Min arbetsmetod – som jag återkommer till i nästa kapitel – har varit att ta fram varje dräktplagg och bokstavligen granska det i sömmarna för att se om gamla beskrivningar stämmer och göra nya när de är ofullständiga, felaktiga eller helt enkelt aldrig existerat. För att samtidigt få överblick har jag koncentrerat mig på en typ av plagg åt gången. Det har givetvis inte varit möjligt att katalogisera samtliga 25 000 dräktdelar inom den begränsade tidsramen. I boken behandlas inte linneplagg som skjortor och överdelar. Dessa kategorier är inte de mest väsentliga för bokens syften och hör överhuvudtaget till det minst modepåverkade i klädedräkten. Linneplaggen syddes av kvinnorna i hemmen, i rena primärnsnitt av raka stycken utan tillskärning, och inte av utlärda skraddare som förde med sig nyheter utifrån.

Trots avgränsningarna ger en detaljorienterad metod av den här typen möjlighet till nya observationer. Vid genomgången av alla 900 livstyggen, 600 kjolar och klänningar, drygt 1 000 förklä-

den, 1 500 hals- och huvudkläden, knappt 400 mansvästar samt ytterplagg som tröjor, rockar och kappor för både män och kvinnor, uppbyggas därför en hel del intressant och relevant kunskap om folklig klädedräkt. Där äldre dräktforskning har fokuserat på det lokala, lyft fram särarten för olika dräktområden och pekat på det reliktartade i de dräkter som behållit drag från olika äldre stilperioder, har jag vid studiet av helheten istället sett till det likformiga – till att så mycket också är gemensamt *utan* någon lokal särart och att modepåverkan från den borgerliga dräkten är klart iakttagbar. Klädernas material och sömnadssätt ger även i många fall tydliga indikationer om tillverkningstid. Bara i de fall plagget varit märkt med ett årtal eller haft en dateringsuppgift från givaren eller säljaren har tillverkningstid tidigare förts in i katalogen.

När det gäller samlingen av övriga kläder i museets samling, det som brukar benämnas modedräkt, är det tvärtom så att även i de fall där ingen exakt användnings- eller tillverkningstid är känd, har den dräktansvarige skrivit in en uppskattad tidsangivelse. Det är en distinktion som, ända från början, har medfört att man har skiljt på de kläder som förvärvats. Redan när museet organiserades i en allmogeavdelning och en högre ståndsavdelning i slutet av 1800-talet fick den förra ansvaret för allmokekulturen, inklusive dess dräktskick, medan den senare ansvarade för såväl övriga möbler och inredning som modedräkterna. Det har på så vis varit tjänstemän med olika inriktning, mot antingen folklivsforskning eller konsthistoria, som har haft hand om samlingarna. Detta har påverkat hur man har studerat och visat dem. Sällan har de jämförts och aldrig – före *Modemakt* – mötts i gemensamma utställningar. På det sättet har Nordiska museet historiskt sett varit med om att bygga upp föreställningar om att folkdräkter är ortsbundna och opåverkade av tiden och samhällets utveckling och ofrivilligt bidragit till att skapa en schablonmässig bild av

svensk folklig dräkt. Särskilt P. G. Wistrands bok *Svenska folkdräkter* (1907) och Gerda Cederbloms *Svenska allmogedräkter* (1921) har, jämte Anna-Maja Nyléns *Folkdräkter* (1971), länge använts som riksligare för folkdräktsrörelsens uppfattning om en exakt kombination av plagg i en slags uniformering.

DISPOSITION

Den följande framställningen är disponerad i tre delar. Den första (kapitel 2) handlar om Nordiska museets insamling av folklig dräkt, sett över lång tid, och om hur samlingen har bearbetats och använts och vilka problem som kan vara kopplade till olika tiders vetenskapliga perspektiv. Vidare utreder jag olika begrepp inom området folkdräkt och exemplifierar de metoder som jag har använt för att datera och jämföra plaggen. En central del av denna metoddiskussion rör det speciella ”konnässörskap” som ett varaktigt och varierande arbete med materialet ger.

I den mest omfattande delen (kapitlen 3–11) beskrivs de olika dräktkategorierna och hur jag ser på kopplingen till modedräkten. Där finns en stark samhörighet mellan text och bild men också, genom referenserna i bildtexterna, en ”dialog” med webbplatsen *Digitalt museum*, där alla kända uppgifter om föremålen finns.

I den avslutande delen (kapitlen 12–14) diskuteras hur bondbefolkningens ändrade sociala och ekonomiska status återspeglas i dräktmaterialet och hur övergripande statliga medel som överflödsförordningar, tullagstiftning, införande av näringsfrihet och ståndssamhällets upplösning kom att påverka livet i stort och synen på klädseln i snävare bemärkelse. Genom att jämföra mina observationer med resultat från forskning om textilproduktion och distribution inom ämnesområdena historia och ekonomisk historia blir bilden tydligare av hur nära den folkliga modedräkten har följt händelser i tiden.

Nordiska museets folkdräktssamling

FOLKDRÄKT – FOLKLIG DRÄKT – FOLKLIG MODEDRÄKT

Redan under 1700-talet hade herrskapsfolk ett intresse för allmogens kläder och man provade dem med en blandning av nöje och nyfikenhet. Vid fester kunde man ”klä ut sig” i bondekläder och leka bondfolk. Plaggen var också föremål för upplysningstidens utforskande av allt som fanns att kategorisera, precis som Linné och andra undersökte växter, djur och natur. Bönderna var intressanta på samma vis och deras klädsel kommenterades i resberättelser och avbildades exempelvis i Pehr Hilleströms genrebilder. Under 1800-talet betraktades ”folket” eller allmogen, det vill säga bondesamhällets medlemmar, som ett kollektiv med en gemensam folksjäl och ett uråldrigt kulturarv som kunde spåras i språket, i seder och bruk och inte minst i klädedräkten. Det fanns en romantisk syn på folkets kultur såsom ren, äkta och opåverkad av mode och stadskultur. ”Folklig” har så småningom kommit att etableras som ett adjektiv med vars hjälp man har gjort åtskillnad mot högreståndsmaterialet. Det är så vi använder det även om dräktmaterialet.

1. En ung dräng och piga i folklig vardagsklädsel. Enligt beskrivningen ärmannens väst blå, byxorna urblekta, strumporna vita och hatten brunsvart. Pigan har ett randigt livstykke i blekt rött, vitt och ljusblått, därtill en ljusblå kjol och ett randigt förkläde i blått och vitt. Målning av Pehr Hilleström 1780. Okänd ägo. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

När museet började sin insamling 1873 avsågs med termen *folkdräkt* de genuina allmogeplaygen och då i första hand de ortstypiska högtidsdräkterna. Termen används i linje med detta än i dag men med tillägg av de nyskapade dräkterna från hela 1900-talet. Bägge typerna kan bäras av personer som vill visa sitt ursprung i en viss bygd eller som av andra anledningar bär dräkt där det krävs inom hembygdsrörelsen, folkdansrörelsen eller i folkmusikkretsar och vid officiell representation. Folkdräktsbegreppet är med andra ord yvigt och svårhanterligt, särskilt som andra benämningar för samma sak har använts under 1900-talet: nationaldräkt, landskapsdräkt, häradsdräkt, bygdedräkt, till och med daldräkt. Dräkter som bärs i dag kan vara direkt kopierade efter gamla dräktplagg från trakter med välkända dräktkulturer och bevarade originaldelar. De kan också vara rekonstruerade utifrån enstaka dräktdelar jämte bilder och uppteckningar eller – vilket har varit jämförelsevis vanligt under 1900-talet – helt nykomponerade enligt olika stereotyper. Folkdräktsrörelsen har varit aktiv sedan 1880-talet med varierande intensitet i olika perioder, senast i samband med 1970-talets ”gröna vågen”-rörelse. I just folkdräktsskapandet har en nationalromantisk föreställning varit särskilt långlivad.¹

I dagens forskning vill vi kunna relatera till den mer allmänt burna allmogedräkten utan sådan särart, och vi talar därför hellre om *folklig dräkt* än om *folkdräkt*. Med det avses i den här boken helt

enkelt kläder som använts av bönder, torpare, byhantverkare, indelta soldater och alla andra grupper som bott på landsbygden och som till långt fram på 1800-talet utgjorde den absolut största delen av Sveriges befolkning. I vanligt tal brukar dessa grupper samlat kallas för allmogen och därför är även *allmogedräkt* en användbar term.

Modedräkt står ofta i motsats till begreppet *folklig dräkt*. Det som boken vill åskådliggöra är att *all* klädedräkt är mer eller mindre styrd av tidens mode och stiluppfattning, och i den folkliga dräkten syns allmogens sätt att ta till sig av modet utifrån de förutsättningar den haft i självhushållets materialtillgång och tillskärnings- och sömnadskunskaper. En egen känsla för modestilen har också gjort att man har omvandlat eller kanske förstärkt vissa element medan man helt uteslutit andra. Under högkonjunkturer gavs större möjligheter att följa tidens ström. I sämre tider avstannade mottagligheten, kanske under lång tid, vilket medförde en föråldrad och i omgivningens ögon egenartad klädsel. Det var i första hand ungdomar som förde med sig nyheter och bröt mot gamla dräkteregler. Även männen, som rörde sig mera vidsträckt än kvinnorna, påverkades av yttrevärlden och tog tidigare till sig nyheter. Sist att förändra sin klädsel var den äldre generationens kvinnor och män som ofta behöll sin invanda klädedräkt livet ut.

I begreppet *folklig dräkt* ingår även *folklig modedräkt*, som är en tämligen nyetablerad term för att visa hur stark påverkan har varit från den borgerliga modedräkten, särskilt vad gäller utvecklingen strax före och vid 1800-talets mitt. *Borgerlig dräkt* är kläder som burits av stadsbefolkningens övre skikt, däremot inte av dem som Bo Lönqvist kallar "stadens allmoge", alltså arbetsfolket.² Den stora massan av befolkningen, bestående av landsortsbefolkningen och stadens tjänstefolk och arbetare, rörde sig i utkanten av modevärlden dit endast huvuddrag filtrerades ned. *Högreståndsdräkt*, slutligen, är den som burits av en mycket liten men välbärgad del av befolkningen tillhörande adel och hovkretsar. Det är den sistnämnda gruppen som tidigast och fullständigast mottagit det internationella modet med all dess detaljrikedom och nyckfullhet.

Den mer nyanserade terminologin lånar sig till ett utvecklat studium av samspelet mellan ständigt växlande moden och lokal klädsel. Håkan Liby skrev följande inför ett nordiskt dräktseminarium 2009:

Begreppet folkligt mode ... är knappast vedertaget, trots att den renodlade modedräkten alltid omgestaltats och anpassats till samhällets breda folklager. Även de enklaste och mest vardagliga klädesplagg, oavsett tidsepok, har nämligen präglats av rådande modeströmningar i någon form. Det intressanta i sammanhanget är i vilken grad modet slagit igenom och framförallt i vilken takt.³

INSAMLING OCH MAGASINERING

De dräkter som Nordiska museet samlade in i början var färggranna och närmast exotiska högtidsdräkter från en speciell trakt. Så uteslöt man de folkliga kläder som var mest representativa för det stora flertalet och lade istället fokus på bröllopskläder, kyrkkläder eller de mest egendomliga och ålderdomliga plagg som man kunde få tag i och som hade burits av de mest besuttna bönderna – "bondeeliten". Dräktområden med ett så egenartat dräktskick är väl avgränsade och dokumenterade av tidigare forskare.⁴ De användes av den nationalromantiskt färgade kretsen av författare och konstnärer vid sekelskiftet 1900 i såväl propagandasyfte som motiv i konsten och spreds även som reklambilder för vitt skilda varor. De har därmed fått stor spridning i alla slags medier och blivit liktydiga med svensk folkdräkt.

Folkdräktssamlingen rymmer i dag likafullt mycket mer än det som förvärvades på Hazelius tid. Den har växt fram under lång tid, under vilken många personer med olika kunskaper och inriktningar har varit inblandade. Var tids idéer har satt sin prägel på samlandet liksom enskilda tjänstemäns intressen. De första 25–30 åren var det Hazelius starka vision som styrde och det var också under den perioden som flertalet av de äldsta dräktplaggen förvärvades, inte minst genom hans främsta medhjälpare P. G. Wistrand. Flera orts-

ombud tillkom och museet skickade också varje år ut tjänstemän på landsomfattande dokumentations- och insamlingsresor. Redan när Hazelius dog 1901 bestod folkdräktssamlingen av flera tusen delar men fördelningen över landet var och förblir ändå påfallande ojämn med tyngdpunkt på områden som ansetts vara speciellt intressanta. Närke och Dalsland är till exempel klart underrepresenterade, och från Lappland finns i stort sett bara samisk dräkt.

År 1947 fick Anna-Maja Nylén ansvaret för folkdräkterna och hon hade då nyligen i museet utgivit sin avhandling om Vingåkers dräktskick.⁵ Hon var genom sin forskning väl insatt i museernas i många stycken estetiska synsätt och problematiserade den äldre insamlingen. Året därpå gjordes på hennes initiativ ett upprop om vardags- och arbetskläder bland Nordiska museets så kallade meddelare, dvs. den lekmanagrupp som svarar på museets många frågelistor. I det utskickade brevet skrev hon:

Nu finner museet det nödvändigt att ge sin insamling av dräkter en annan inriktning, som tar hänsyn även till dräktskicket hos allmogen efter 1800-talets mitt, då fabriksvara och konfektionskläder började brukas även av landsbygdens folk och en allmän utjämning av såväl sociala och geografiska gränser tog sig uttryck i en viss likformighet i dräkten mellan stad och land, mellan bonde och borgare.

Nylén skrev vidare att museet behöver så noggranna uppgifter som möjligt om bärarens sociala och ekonomiska ställning, om när kläderna införskaffades, ifall de har köpts färdiga eller sytts av skräddare eller sömmerska och om de betraktades som något nytt och speciellt när de bars. Uppropet gav ett gott gensvar vilket betyder att det sena 1800-talets kläder är vida bättre dokumenterade än dem från seklets tidigare del.

Vid en omorganisation i mitten av 1960-talet bildades avdelningen för textil och dräkt med Nylén som avdelningschef. Men även om all dräkt nu sammanfördes till en avdelning behölls den gamla uppdelningen mellan folklig dräkt och mode-dräkt. Anledningen var främst de trånga magasi-

nen, det gick inte att sammanföra allt till ett och samma ställe, och att hela den äldre uppbyggnaden av registren byggde på en tudelning. Kataloglådorna stod nu intill varandra men var fortfarande uppdelade regionalt för den folkliga respektive kronologiskt och stilmässigt för modedräkten. Inte förrän en övergång till nuvarande dataregister skedde vid millennieskiftet har det varit möjligt att samsöka exempelvis alla klänningar.

Det har varit praxis i museet att det mesta i klädväg som har använts i en namngiven ort, utanför städerna, har förts till folkdräktssamlingens magasin. Från tiden efter det att den folkliga dräkten helt fasades ut och det inte längre var någon skillnad mot stadsbornas klädsel – ett skeende som förvisso tog olika lång tid i olika delar av landet – så har även modebetonade plagg förts in här om de kom från en namngiven ort utanför städerna. Här finns exempelvis en samling av för tiden helt moderna plagg från sekelskiftet 1900 som har tillhört en småskollärlarinna från Bara härad i Skåne. Från Urshult socken i Småland finns bland underkläder en behå från 1930-talet. Likartade kläder från 1800-talets slut och början av 1900-talet kan därför finnas i både folkdräktssamlingen och mode-dräktssamlingen. Uppdelningen är helt enkelt inte längre adekvat men ändå litet spännande genom att det ofta blir en överraskning vad man kan hitta i nästa låda eller skåp. I lådor märkta ”Utan fyndort” har placerats sådant som ansetts vara uppenbara folkliga kläder men inte har någon härkomst-uppgift.

Ett tydligt exempel på problemen med gränsdragningar är de plagg museet fick från bondflickan Klara Larsdotters dödsbo. Hon föddes i Östergötland 1855 och kom 1885 som husa till en familj i Stockholm, där hon blev kvar till sin död 1930. Hennes underkläder, förkläde och andra småplagg förvaras i den folkliga samlingen medan hennes klänningar finns bland modedräkterna. De av hennes plagg som lagts bland folklig dräkt ligger i en låda ”utan fyndort”. De är alltså inte sorterade under Östergötland, vilket hade varit naturligt med tanke på hennes ursprung. Klänningarna är för övrigt i samma snitt som andra som förvaras bland det folkliga, så uppdelningen är godtycklig.

Sedan 1960- och 70-talen har det inte skett nå-

gon aktiv insamling till folkdräktssamlingen och det som kommit in har varit strövisa erbjudanden som mottagits om de har visat sig komplettera brister. Det sista större förvärvet av äldre dräkt kom från Sorunda i Södermanland, bestående av en samling kläder och tillbehör som burits av fyra generationer kvinnor. Dessutom har det förvärvats en del så kallade rekonstruerade folkdräkter, det som av Ulla Centergran benämns bygdedräkter, för att dokumentera folkdräktsrörelsen.⁶

FÖRTROGENHET OCH KONNÄSSÖRSKAP

Nordiska museets grundare, Artur Hazelius, var mån om att få uppgifter om allt som samlades in av hans medhjälpare, de så kallade *skaffarna*, ombuden ute i landet – mer om dem nedan. Men det är ändå sällsynt att uppgifter om klädernas bärare finns med i dokumentationen. Insamlandet var en uttryckning i sista minuten på 1870-talet, när allt höll på att försvinna, och därför blev själva klädesplaggen och den geografiska härkomsten (sockentillhörigheten) långt viktigare än just bärarna och tidsbestämningen. I dag är det angeläget att påvisa att bondesamhället inte var någon enhetlig social plattform utan rymde många olika grupperingar med helt skilda ekonomiska förutsättningar. Att kläder var kostsamma, oftast investeringar för lång tid framöver, vissa plagg för hela livet, framgår i dräkterna. Men om vi inte känner till något om ägarens förhållanden så är det svårt att förstå variationerna. I bygden fanns myndighetsrepresentanter som prästen och hans familj, kronfogden och länsman, därutöver bland bönderna utsedda nämndemän och häradsdomare. Där fanns också bergsmän, gästgivare och sockenhantverkare och andra som inte heller kan räknas till bondeklassen men likafullt levde i socknen och ville markera sin status i klädedräkten. Det kunde vara en ganska brokig samling som möttes vid kyrkan på söndagarna. Utan sådana uppgifter om bäraren är plaggens sociala anknytning därför diffus och gör dräktforskningen komplicerad.

I avsaknad av nedskrivnen dokumentation går det emellertid att använda andra kriterier för att

locka ur föremålen mer information. Ett enskilt föremål med inga eller endast vaga uppgifter ger inte upphov till särskilt mycket annat än gissningar, men går man igenom flera hundra av samma slag kan man genom jämförelser i tillskärning, material, sömnadsteknik och kanske även sådant som slitage och lagningar få uppfattningar som tillåter mer ingående tolkningar av tillverkningsort, datering och användarmiljö. Man förvärvar en speciell sorts fingertoppskänsla. En sådan arbetsmetod, med en kombination av föremålskännedom och skriftligt källmaterial som grund, beskrivs av Johan Knutsson i artikeln ”Experiment, konnässörskap och kulturhistorisk kontext”.⁷ Pernilla Rasmussen har formulerat samma erfarenheter i sin avhandling under rubriken konnässörskapsanalyser: ”Förmågan att göra jämförelser, tolkningar och analyser av det man ser i dräktmaterialet beror på en förtrogenhet med och en erfarenhet av stora mängder föremål som tillsammans bygger en specialistkunskap.”⁸ Denna kunskap kan inte tillägnas genom ett aldrig så stort bildmaterial utan fordrar att man haft *umgängesrätt* med föremålen. Det ger en tyst kunskap, en insikt, som gör det möjligt att se till exempel vad som är ursprungligt, tillagt eller nygjort. En känsla är i och för sig aldrig en garanti, och därför är tankeutbyte kring sådana frågor med andra med liknande erfarenheter en förutsättning att föra kunskapen vidare.

KOMPLETT DRÄKT ELLER HOPPLOCK? GAMMAL ELLER NY?

Det som kom in och beskrevs som en hel dräkt är sällan en komplett uppsättning plagg som burits ihop av en och samma person. Det var, som vi förstått, ofta svårt att få ihop till en komplett dräkt såsom Hazelius önskade för att kunna sätta på en figur. Ofta plockade skaffaren ihop plagg från flera ställen efter anvisningar av lokalbefolkningen. Det går också att så här i efterhand konstatera att det till och med kan vara plagg från olika tider som fördes ihop med uppgifter som ”helgdagsdräkt från 1840-talet”. Ett brev till museet från 1902 belyser problematiken. Det är från en kvinna som

2

sommartid vistades i Sorunda och var intresserad av det folkliga dräktskicket, som där funnits kvar längre än på många andra ställen. Hon har skickat en kvinnodräkt bestående av liv och kjol i siden, ett tunt vitt bomullsförkläde, ett dito halskläde med broderi i tambursöm, två bindmössor med stycken. Hon skrev att hon hade många bindmössor i olika färger och med olika broderier och antydde att om inte någon av de två inlämnade förslagen verkade bra så kunde museet få någon annan: "Det är numera nog omöjligt att kunna finna reda på en hel dräkt från Sorunda. Det var med otrolig möda jag under flera år sökte reda på hvad som jag nu sänt."

På samma sätt uppstår svåra frågeställningar när det gäller plaggens ålder och "äkthet". Är de gamla eller är de uppsydda 1873 för museets räkning? Det finns en mansdräkt och en kvinnodräkt från Överkalix socken som kom in just 1873 från

2. Prästfrun hälsar på unga bondflickor utanför kyrkan. Kläderna visar gruppstillhörighet och status även i det lilla samhället. Teckning av Kilian Zoll 1852. Nordiska museets arkiv.

okänd person och utan tillhörande korrespondens. De visar ett folkligt mode strax efter 1800-talets mitt. Mansdräkten har långa byxor av svart vadmal med väst och rock i samma material och med svart skärmmössa. Kvinnodräkten består av rödrandig kjol med en tröja i svart kläde garnerad med gansband. Den är rakskuren utan något skört, i en modell som bars till de vida kjolarna på 1860-talet. Till detta ett förkläde med tryckt mönster. Samma tryckta tyg sitter också på tröjans ärmuppslag och är dessutom använt till mansdräktens halskläde. När man studerar plaggen ingående verkar alla vara fullständigt nya, utan spår efter någon användning, och de är dessutom fodrade med exakt samma bomullstyg. De flesta sömmarna är

3 och 4. Väst och livstykke från Jämtland, sydda av samma kattuntyg enligt modet på 1820-talet. NM.0002394 och NM.0002392.

Nästa uppslag: 5 och 6. Mansdräkt och kvinnodräkt från Östervallskog, Värmland, rekonstruerade och sydda för Nordiska museet 1873. Tecknade av Emelie von Walterstorff till P. G. Wistrands bok *Svenska folkdräkter* (1907).

maskinsydda. Nyskicket gäller också de tillbehör som följde med i form av hängslen, strumpor, vantar och skodon. Allt tyder på att de har tillverkats för museet som beställningsarbete, utfört av en och samma person vid samma tidpunkt. Ett så pass nyligen buret mode borde kunna finnas i bevarade plagg och inte behöva nytillverkas, men kanske ville givaren skicka enhetliga kompletta dräkter till Stockholm, såsom han uppfattat Hazeliuss anvisningar.¹⁰

Om nu slutsatsen blir nytillverkning bland annat för att plaggen har samma tyg i både mans- och kvinnoplaggen, hur ska då tre andra plagg värderas som kom in från Jämtland samma år och är i skick nästan som nya. Det är ett förkläde, ett livstykke och en mansväst av samma randiga kattun, alltså tryckt bomullslärf, gult med röda och vita ränder, ett ganska enkelt tryck med tydliga blockskarvar, av en typ som var modern i början av 1800-talet. Förklädestypen var likaså modern då, brett i midjan så det nästan når runt kroppen och så långt att det bör ha burits enligt empirimodet med hög midjelinje. Det är handsytt med ljus-

grön tråd. Livstycket är också i en kort empiripåverkad modell, har rundad framkant som varit dubbelknäppt med små knappar och knapphål i grönt ullgarn, men knapparna är borttagna. Linnefodret är av två olika kvaliteter med materialskarvar. Bak finns ett litet skört med två överklädda knappar som dekor, vilket var vanligt på 1820-talet. Stickningar runt kanterna har gjorts med ljusrosa tråd och i skörtet finns några korta sömmar sydda med den ljusgröna tråd som återkommer i både västen och förklädet. De två rygg-sömmarna är sydda med det som kallas engelsk söm,¹¹ i norska folkliga dräkter kallad *spilesöm*. Västen är likaså i den korta giletmodell med hög ståndkrage och tvärställda stolpfickor som var mode under 1820-talet. Kragens stickade söm är sydd med samma gröna tråd som förklädet men andra stickningar längs framkanterna är sydda med rosa som i livstycket och de inre sömmarna med vit lintråd. De små rutornrade mäs-singsknapparna är typiska för 1820-talet och är fastsydda från insidan med en genomgående sämskskinnsremsa. Västen är också något använd, kragens infodring av ljust linne är solkig och knapphålen träsade med grönt ullgarn är litet trasiga, vilket i och för sig kan vara malangrepp.

Hur ska man alltså tolka dessa tre plagg? Rimligen som att de härstammar från 1820-talet, dels för att västen är använd, dels för att knapparna i livstycket är borttagna vilket de knappast hade va-

rit om man sytt det nytt för museet. Dessutom är alla sömmar av äldre karaktär och tyget av tidig tillverkning. 1873 blocktrycktes inte bomullstygerna. Möjligen kan hävdas att det är ett gammalt tyg som blivit liggande oanvänt i 50 år. Här överväger ändå argumentet att det kan vara så att man omkring 1820 kommit över ett tyg som räckte till flera plagg. Om de kommer från samma gård eller från olika platser i socknen får vi däremot inte veta, bara att de kom in samtidigt till museet från samma förmedlare. Det förefaller ändå som om plaggen kan vara sydda av samma person.

Resonemanget ovan är mitt eget och visar den metod jag har använt. Men hur klara var museimännen själva över vad de presenterade? Den första stora publikationen av Nordiska museets dräktsamling gjordes av Wistrand 1907 i boken *Svenska folkdräkter*. Vid den tiden var han den kunigaste inom ämnet och hade gjort otaliga insamlings- och studieresor kring landet och intervjuat befolkningen och var väl insatt i äldre kulturhistorisk litteratur. Samtidigt var han präglad av sin tids syn på folkdräkterna. Förordet till boken klargör avsikten att skriva de svenska folkdräkternas historia och avslutas:

Nu när den äkta folkdräkten nästan försvunnit ute i bygderna, hafva efterbildningar af den kommit i bruk bland de burgnare klassernas ungdom och i många fall till deras lekstugor fört med sig en fläkt af förfädernas enklare seder. Det vore en glädje om föreliggande arbete kunde bidra till att fördjupa denna ungdomens känsla för folkdräkterna, så att dessa ej godtyckligt förändrades eller sattes i jämnbredd med maskeradkostymer, utan att bärandet af en dylik dräkt blefve ett uttryck för det fäderneärfda, som är den jordmån, ur hvilken den sanna fosterlandskärleken spirar.

Från Värmland har Wistrand valt att beskriva dräktskicket i Östervallskogs socken med en sommardräkt för kvinna och en vinterdräkt för man. I efterhand kan valet synas olyckligt och stämma dåligt med bokens intentioner eftersom det är just

rekonstruerade plagg uppsydda av nyvävda tyger som illustrationerna visar. Mannen i boken har den ”öckerock” vars tillkomst så livligt beskrevs av Söderman i ett brev till Hazelius – mer därom nedan. Kvinnan har en sommardräkt med fem kjolar ovanpå varandra som Söderman skickat. Till denna sommardräkt har valts ett halvyllförläde som, enligt Söderman, skulle vara till vinterdräkten. Men hur pass sann är den bilden? Söderman skickade fem nyvävda sommarkjolar att bäras tillsammans och fem dito vinterkjolar, samtliga så gott som identiska i tyg och randning. Det förefaller helt osannolikt att en kvinna hade tio exakt likadana kjolar och att det inte skulle vara någon skillnad på vinterns och sommarens kjoltyger. Att hon kunde bära upp till fem kjolar samtidigt är säkert riktigt. Men nog tog hon de olika hon hade i klädkammaren? Vem hjälpte Söderman med dessa kvinnoplagg? En kvinna eller en man? Och hur ”sanna” är de förkläden som följde med sett till att de inte liknar någonting annat i förklädesväg som finns i samlingarna? Valde man att sätta på ”vinterförklädet” för att det ansågs vackrare än ”sommarförklädet” som är randigt i blått och gult bomullstyg och känns lika ”maskeradartat” som de borgerliga lekstugedräkter man ville få bort? När Anna-Maja Nylén 1973 skrev en artikel om Värmlands folkliga dräktskick nämnde hon Wistrands beskrivning med orden: ”De återgivna dräkterna är tillverkade i socknen på 1870-talet enkom för att ställas ut.”¹² Något som först då kom till allmän kännedom. Kvinnodräkten har dessförinnan kopierats under hela 1900-talet som varande en originaldräkt.¹³

SAMLINGENS INNEHÅLL

Ett av de äldsta daterade plaggen i dräktsamlingen är en liten tröja, den dåtida termen för jacka, som, enligt uppgift i en fastsydd pappersetikett, bars av Maja Andersdotter* i Wimne vid hennes konfirmation i Veta kyrka i Östergötland 1775. Namnet tyder på bondfamilj – men vad är det för plagg? Tröjan är

* Sannolikt Maria Andersdotter, enligt kyrkboken född 1760, dotter till Anders Nilsson och Maria Pärsdotter i Wimne. Mer uppgifter än så har inte gått att få fram.

VINTERDRÄKT.
Östervallskogs socken, Nordmarks härad, Värmland.

SOMMARDRÄKT.
Östervallskogs socken, Nordmarks härad, Värmland.

7. Flicktröja av vit bomull, tunt vadderad och utsydd med sticksömsmönster. Buren 1775 av en bondflicka vid konfirmation i Wimne, Östergötland. NM.0126242.

8. Barntröja av rask, omsydd av vuxenplagg. En vanlig modell från 1700-talets senare del. Från Halland. NM.0158629.

i vit bomullslärft, lätt vadderad och genomsydd med vit lintråd i mönster, så kallad sticksöm och tyder snarare på en högborgerlig flickas garderob. Sådana vita sticksömskoftor var mode under 1700-talet, i detta snitt sannolikt från just 1770-talet, och känns väldigt främmande för den tidens allmogedräkt. Varför har den hamnat här? Kan det stämma att en 14-årig bonddotter var så förmöget klädd? För att få veta mer om en sådan namngiven person skulle vi behöva göra ordentliga arkivsökningar i kyrkböckerna.

Tröjan är ett mycket bra exempel på hur litet vi egentligen vet om hur svenskarna var klädda och även hur det som nu kallas folkdräktssamlingen har växt fram. Den kan jämföras med en annan liten

flicktröja från slutet av 1700-talet, där vi inte har några som helst ägaruppgifter men däremot vet att den kommer från Årstads härad i Halland. Den är mycket typisk för den tidens folkliga kvinnotröjor som användes till högtidsbruk och är figursydd av det glättade fina ylletyg som kallas rask och i en modell med skört och veck i ryggen. Den har dolt snörning fram på 1700-talsvis och även den tidens mycket snäva ärmar i djupt urskurna ärmhål. Den är fodrad med oblekt hemvävd linnelärft, så som var vanligast. Även de finaste högtidsplaggen hade ofta grova fodertyger. Vad som också är typiskt är att den alldeles uppenbart är omsydd av ett vuxenplagg eller möjligen av restbitar från två andra plagg. Bålen kan ursprungligen ha varit ett livstykke. Det enda som är ovanligt med tröjan är det lilla formatet. Det är mycket ont om barnkläder i samlingen eftersom dessa ärvdes av många syskon och slets ut.

Det som finns bevarat från senare delen av 1700-talet när det gäller folklig dräkt, eller för

8

den delen även av kläder från städernas enklare befolkningsskikt som inte tillhörde borgarståndet, är försvinnande litet. Och det som vi har faktiska uppgifter om är förstås ännu mindre. Det som sparats till eftervärlden är sådant som har kopplats till riktigt högtidliga tillfällen, i första hand bröllopet, konfirmationen eller dopet, som alla var viktiga markörer i en människas livscykel. Sorgdräkter kan också ha sparats eftersom man i sorg skulle klä sig så allvarsamt som möjligt och ofta då i ålderdomliga plagg som återanvändes i generationer. De dräktplagg som finns kvar är också av en sådan kvalitet att vi måste förutsätta att de anskaffats och burits av de mest välbärgade bland landsbygdsbefolkningen, storbönder och myndighetspersoner, dvs. de som hade råd och möjlighet att låta färga och väva det bästa material som gick att få eller till och med köpa tyger som var tillverkade av yrkesmän, antingen från de svenska manufakturerna eller, ännu finare, från utlandet.

Med det urvalet, som är försvinnande litet också i förhållande till möjliga användare, är det inte mycket vi kan säga om hur svensken i gemen var klädd i vardagslag. Från 1700-talet finns inte heller mycket bilder av människor i vardagssysslor. För att hitta dem får man leta i bilder där arbetande människor kan ha kommit med som bifigurer. Konstnären Pehr Hilleströms målningar är ett lysande undantag, där man kan få en detaljerad bild av hur pigor, gårdsfarihandlare och bondhustrur var klädda under senare delen av 1700-talet, vilket är av oskattbart värde. Men ibland görs fynd vid rivningar och ombyggnader av gamla gårdar, där man i trossbottnar och på vindar kan hitta kasserade klädesplagg använda som fyllning och isolering. Just i sådana samlingar ligger det mest alldagliga, det som var utslitet och urmodigt och inte kunde återanvändas.

Ju längre fram i tiden vi kommer, desto bättre uppfattning om kläderna kan vi naturligtvis få, men det är ändå en rätt schablonartad skildring.

När avbildningar av bondeklassen förekommer, en bit in på 1800-talet, är det mest i form av plancher över dräktskicket i de mest "egendomliga" formerna, för att använda Artur Hazelius benämning på de lokalt särpräglade högtidsdräkterna. Fortfarande säger de ingenting om hur folk i vardagslag var klädda eller hur dräktskicket såg ut utanför de begränsade dräktområdena.

På vissa av de tidigast förvärvade dräktplaggen från 1870-talet finns uppgifter i huvudloggaren om att de är nygjorda efter äldre typer som varit vanliga på orten under 1800-talets förra hälft men där originalplagg inte längre gått att få tag på. Ombud i respektive socken har för Hazelius räkning fått tag på äldre skraddare som kunnat göra kopior av kläder de sytt i yngre dagar. Vid genomgången av samlingen har det visat sig att nygjorda plagg finns i större utsträckning än vad som är antecknat vid respektive inventarienummer. Det framgår vid en noggrannare analys och jämförelse och bekräftas vid genomgången av korrespondens mellan dessa ombud och Hazelius. Dessa "museikläder" eller utställningskopior har i alla år använts i utställningar och presenterats i publikationer utan att det framkommit att de borde betraktas med viss källkritik. För Hazelius och hans samtid var inte autenticiteten lika viktig som när vi i dag ser ingående på material, sömmar och andra kriterier för att få så mycket kunskap som möjligt om ålder och ursprung.

DE HÄNGIVNA SKAFFARNA

När Artur Hazelius 1872 hade utformat sin idé om ett museum för att samla och visa det nationella kulturarvet, ett "minnestempel", blev skaffarna, som

9. Bonde med hustru, klädda i modepräglad folklig dräkt från första halvan av 1700-talet. Broderat på dyna från Voxna bruksherrgård, Hälsingland, daterad 1740. NM.0221374a.

10. Festande bondfolk på Svartsjö slott. I Mälartrakten visade allmogeklädseln stark modepåverkan och saknade lokal särprägel. Detalj av målning av Pehr Hilleström omkring 1780. NM.0261301.

11. Ett par totalt utslitna linnebyxor från 1700-talets slut eller 1800-talets början, troligen använda som fyllning i en trossbotten när de inte längre gick att lappa. NM.0157120.

han kallade dem, en mycket viktig grupp för att planerna skulle kunna fullföljas.¹⁴ De var hans ombud runt om i landet och skötte själva insamlingen av föremål. Hazelius reste visserligen en del själv men kunde omöjligt täcka alla de orter han var intresserad av. Sedan tidigare hade Hazelius ett brett kontaktnät, han lär ha varit särdeles begåvad på att skapa sociala kontakter och knyta vänskapsband åt alla håll. Från sina tidigare resor i Dalarna kunde han återuppta gamla förbindelser med bondbefolkningen för att få hjälp med anskaffning av föremål. För att få upp ögonen och intresset för sina tankar även på andra håll publicerade han artiklar i dagstidningarna. Den 29 nov 1872 publicerades en programförklaring i både *Stockholms Dagblad* och *Nya Dagligt Allehanda*. Det allra mest angelägna och det som brådsnade kommer i slutet av artikeln:

Hvad som gäller för den vetenskapliga forskningen och de konstnärliga behoven gäller ock för den stora allmänheten, som snart icke har någon föreställning om det karakteristiska i de olika trakterna af fäderneslandet, hvilken kännedom dock är så fosterländskt väckande. Det allmänna deltagandet måste ovillkorligen röras däraf, att de gamla måleriska folkdrägterna snart alldeles försvunnit.¹⁵

Artiklarna om Hazelius stora projekt slog an de fosterländska strängarna hos några grupper som också hade de bästa förutsättningarna för att bli bra insamlare: präster, skollärare, studenter, många av dem unga, brinnande och hängivna. För prästerna och skollärarna gällde att de oftast genom sitt yrke var inflyttade till orten och såg med friska ögon på vad som kunde vara typiskt för levnadsförhållandena just där. De rörde sig mycket bland folk och speciellt prästerna kom ju ofta in i gårdarna och lärde känna sina sockenbor. I den täta brevväxlingen mellan skaffarna och Hazelius kliver dessa skaffare ut ur historien som levande personer. Den beundran för "mästaren" som de hyser är uppenbar och de vill verkligen göra allt för att hjälpa honom. Som stöd för deras arbete skrev Hazelius redan tidigt en liten skrift, *Några anvisningar vid samlandet af folkdrägter och bohag*, där de sex första punkterna gällde insam-

lande av folkdräkter. Hazelius önskade få tag i ”kompletta hela dräkter” för både män och kvinnor och tänkte sig att ställa upp dockor, ”mannequiner”, i lämpliga miljöer som skulle ge en levande bild av folklivet i olika bygder. Sådana hade han sett och inspirerats av 1866, då några av skulptören C. A. Södermans folkdräktsdockor avsedda för den stora världsutställningen i Paris 1867, förhandsvisades i Stockholm. Därför var det viktigt att plaggen skulle vara ”felfria” och helst ha ett ”fullkomligt nytt utseende”. Om det av någon anledning inte gick att få tag på detta skulle det hos någon i socknen ”beställas nya kläder efter de äldsta mönstren”, fullt trogna förlagan. Om det nu fanns flera dräktvarianter så ville han ha ”den mest egendomliga”, dvs. den mest särpräglade, ”hvilket vanligen torde vara högtidsdräkten”. Om det fanns speciella barndräkter ville han förstås ha sådana också. Dessa anvisningar ger oss förklaring till varför folkdräktsamlingen ser ut som den gör och varför det finns så litet av t.ex. vardags- och arbetsdräkter. Det var inte aktuellt att samla in dem i början. Hazelius var väl medveten om att dräktskicket kunde variera för livets och årets olika skiften, men för just detta syfte var det de mest spektakulära dräktvarianterna som skulle visas.

Skaffarna gjorde verkligen så gott de kunde för att följa anvisningarna men det visade sig inte vara så lätt varken att få tag på gamla dräkter eller, för den delen, att skaffa nygjorda. Brevet från några av de första skaffarna kan få tjäna som exempel på hur det hela gick till.¹⁶ I Vingåker vistades den unge, ännu inte prästvigde, Emil Blom under åren 1872 och 1873. Han ansträngde sig i första hand att skaffa fram dräktdelar till det antal figurer som Hazelius vill ha till en scen men skickade också med annat som han fann intressant i Vingåker och Österåker och även från Regna och Skedevi i Östergötland. Det första brevet är daterat den 4 januari 1872 och han skriver: ”Nästa onsdag som är torgdag stämt till mig flera personer, att komma till mig med saker, som jag vid mina besök hos dem sett och antecknat”. Trots att det i Vingåker och Österåker funnits ett egenartat och ålderdomligt dräktskick som bondebefolkningen burit och hävdad ovanligt länge, var det nu

i början på 1870-talet ändå svårt för Blom att hitta vad han behövde. Han hade också konkurrens av greve Carl Bonde på egendomen Kesäter i Vingåker, som själv var samlare och som gått ut med ett upprop om att han köpte upp allt vad som allmogen ville avvara. På det sättet hade han höjt priset på marknaden och det retade Blom, som verkligen försökte hålla kostnaderna nere för Hazelius skull. Så småningom vann han ändå över Bonde till ”saken”, dvs. till Hazelius planerade museum, och de kunde göra upp i godo om vissa godbitar. Bonde skänkte också en hel del mot att han fick sitt namn tryckt i de gåvolistor som publicerades varje år.

Befolkningen i trakten var däremot inte särskilt angelägen om att skiljas från sina ägodelar för den goda sakens skull, om de inte fick bra betalt för dem, och i breven är det ett ständigt diskuterande om priser och hur angeläget det är att få en dyrbarhet. Hazelius hade oupphörligt svårt att få tag på kapital, han fick tigga ihop till det som behövdes, och anmodade skaffarna att pruta så mycket som möjligt. Blom skriver:

Läder nu mycket dyrt, träffade skomakaren i söndags. De tre par skor du fått kosta nära 16 Rdr . . . Jag kan ej neka att jag blef missmodig vid sådana fordringar – men hvad är väl att göra? Det får väl ej hjälpas ty skor måste man nog ha.

Det visade sig att just äldre skor var en bristvara, de var förstas utslitna och därför beställde Blom nya till de tilltänkta figurerna. Att hitta hantverkare, som skraddare och skomakare, som fortfarande kunde tillverka exakta kopior tycktes inte vara lika besvärligt som att hitta rätt material. Hantverkarna hade kvar handgreppen i nyporna även om det var 30–40 år sedan de senast tillverkat modellerna. Till andra plagg fick Blom beställa nytt skinn:

Skinn till byxor har ännu ej fått. En handlande här på platsen har väl skrivit till Sthlm derefter, igår fick jag svar att skinnen ej komma förrän i slutet af månaden . . . En renhud går åt till hvarje par byxor – fås hos sämskmakaren Buhre på Smålandsgatan! Pelsarna äro i verket!

SKAFFARE

I *Meddelanden från Nordiska museet* 1901 skildrade P. G. Wistrand livet som skaffare på 1870-talet:

1870-talets Småland var ännu i mångt och mycket en gammaldags bygd. Järnvägarna voro få, oskiftade byalag funnos ännu kvar här och hvar och i dem byggnader af ålderdomlig art, ryggåstugor med takfönster och forntidsmässig utstyrsel påträffades allmänt i landets södra och västra delar, folkdräkterna voro ej alldeles aflagda och af den gamla berättarstammen lefde ännu många. Härtill kom att doktor Hazelius gemenligen gaf sina apostlar god tid för undersökningarna. Grundlig rannsaking af bygderna och godt resultat var hufvudsaken. På den tiden gjorde vi alltid våra resor till fots, dels i den vällofliga afsikten att nedpressa resekostnaderna till det minsta möjliga, dels för att komma i närmare beröring med allmogen. Med rensel på rygg och staf i hand gingo vi som gamla tidens djäknar och gesäller från gård till gård; äfven de mest aflägsna torp besöktes. Hazelius själf gjorde sålunda en vandring från Ystad till Södra Tjust i Småland med, om jag inte missminner mig, 15 kronors handkassa och hade penningar öfver när han kom fram.

Med det mål vi hade för oss, är fördelen af fotvandringarna lätt insedd. Oafsedt billigheten kom man genom att färdas fram på så sätt i närmare beröring med bönderna, bodde i deras stugor, fick se deras hemlif i hvardagslag och lärde sig vinna deras förtroende, allt nödiga villkor för framgång i vårt arbete ... Genom att anordna små utställningar af det gjorda bytet, hjälpte vi allmogen så att säga på trafven och trallen och lyckades sålunda få fram en hel del godbitar, som troligen eljest icke skulle hafva hamnat i Nordiska museet.

12. Kjolväska av vadmal med broderi av vitt lingarn i en folklig tolkning av ett rokokomönster. Från 1700-talets slut, insamlad 1900. Från Nye socken i Östra härad, Småland. NM.0089704.

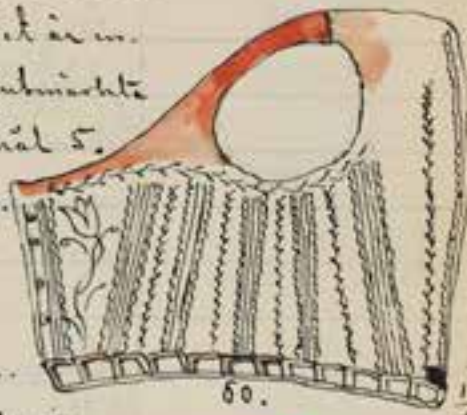
1875

59. Lifstykke från Östra socken, Östra härad.

Äf rött blommigt ylle, vesten med små svart-
kantade och uppvillna flisar. I lifvet är en
rygt små rättingar, utvändigt utmärkt
med ränder af blått garn. Knickhål 5.

"Flackalifstykke" Nörjan af 1800-talet.

Nr 8672. Dub. för 2 kr.

60. Lifstykke från Ålreda socken.

Äf rött blommigt ylle med hvit stickning.
Likenar 59, men rikare "utrygt" dels med
hult ritte - en blomrande ärmränder och
hopsörmingen, dels med hvit tråd. Nesten
med en kant af hämskekin. Se ofverstas bild.

Nr 8673. Dub. för 1.50.

61. Lifstykke från Skirö socken.

Äf ^{skott} rött ylle med gula ^{gröna} och hvita blommor och
mönster i rökro, upphängda tennite. Bekken
flisar nesten. Ålreda bänder, hängsloms, med
skinnrem ^{med} fastgjorda vid ryggstycket.

Nr 8674. Dub. såsom nr 58. 75 öre.

skinnrem.

Ett par månader senare skriver han igen:

Åtskilligt härifrån Wingåker har jag dock fått hem. 1 bra karlpels, 2 par gula skinnbyxor – 1 qvinnopels hvartill jag fått skinn utmärkt vackra från Norrköping har jag nu ändtligen fått löfte få om lördag sedan skraddargubben ljugit i sex veckor. 2 par mansskor och ett par svarta hvardagsskor för qvinna äro redan färdiga ...

En del små detaljer som framgår i breven är viktiga för studiet av plaggen i dag. Många som har granskat dessa byxor har t.ex. inte haft klart för sig att de varit nysydda, och även om skraddaren var skicklig så gjorde han vissa eftergifter som Blom redovisar och som visar hur man fick kompromissa:

Mycket vackra exemplar tack vare att Buhre sände hudar som var ovanligt litet ärriga. Tillräckligt med gamla knappar var svårt att få. Skraddaren fuskade dit några som äro lika med de öfriga i samma par. – men bättre det än att sakna knappar helt och hållet. Borde nu också vara fickor af sämskskinn, men då hudarna ej hunno dertill o det blifvit dyrt att köpa en hud till blott för fickornas skull – så afstod jag från dem tillsvidare. Det synes ej för öfrigt att de saknas ...

En annan tidig skaffare var Henrik Söderman i Töcksfors i Värmland, för övrigt bror till skulptören C. A. Söderman.* Även han hade blivit tvungen att låta nytillverka gammaldags plagg från trakten. Den 25 februari 1873 skriver han till Hazelius och visar att ingenting kunde hindra dem i sitt nit:

Har nu sökt att med största flit anskaffa de önskade drägterna. De äro de som allmänt begagnades från medio af förra århundradet tills 1820 uti Holmedals pastorat innefattande 5 socknar i Nordmarks härad ... Alla klädesplaggen äro nya förutom 2nne lifstycken och manshuvudbonader mm. som har jag inköpt endast till att hafva som modell

13. En sida ur (med dåvarande stavning) Per Gustav Vistrands resedagbok från en insamlingsresa i Småland 1875. Bilaga till inventarienummer NM.0006099-001990.

vid förfärdigandet af de nya drägterna. Sändes med för att visa att de nya äro gjorda efter dessas mönster ... De enda brukbara klädesplagg, som här i socknen var till finnandes, äro endast kvinnolifstycken – allt annat måste göras ny. Sådan mörk färg på det grå vadmalet som i forntiden här brukades, begagnas nu icke, utan det var att uppköpa svart och hvit ull. Denna utsände jag i socknen för att på många håll låta spinna och väfva. När sedan vadmalet skulle stampas, kunde stampen icke mottaga mindre än 100 alnar och jag hade endast 35 aln., det var för mig att här låta hemstampa, som gick så till att en gut gick upp i ett kar, där vadmalet var ikastadt och på vadmalet påhålldes så mycket vatten att det stod öfver väfven, stampningen påbörjades med bara fötterna och detta arbete måste hållas på med oafbrutet en hel dag. Dagen efter kunde guten icke gå, ty skinnet på fötterna hade gått af. Ullgarn och vadmal måste ock färgas.

När allt detta var gjort återstod ännu sömnaden:

Det lyckades mig att få fatt på en skraddare, som hade i minnet allt rörande snitten, Han bor en half mil härifrån – är född 1798 och kry utaf bara tusan. Till honom kilade Per Torstensson och jag en söndagsmorgon. Gubben hade i sina dar sytt flere så kallade Ökerockar. Han har nu varit mästare för dessa drägter dvs jag vidtalade äfven tvenne yngre skraddare att komma hit för att vara gubben behjelpig. Det var rätt roligt att se med hvilken vana han tillklippte och hvart enda litet veck kom han väl ihåg. Gubben blef skraddare 1812 och han har icke på många herrans år sytt åt andra. Han säger att dessa drägter varade allmänt i bruk till 1820 inom Holmedals pastorat.

Citatet är intressant på flera sätt. För oss i dag är det inte viktigt att plaggen äro nysydda, tvärtom trasslar dessa lätt till forskningen gällande exempelvis när olika material dyker upp eller nya söm-

* Det fanns ytterligare en broder, Ernst Söderman, bokhållare och senare gästgivare i Näresbyn i Blomskogs socken. Även denne försåg museet med folkliga kvinnoplagg från trakten. De äro alla av äldre ursprung, förutom en mansdräkt som är uppsydd 1873.

nadstekniker tas i bruk. Små avvikelser har, som framgår i de olika brevcitaten, hela tiden skett hur duktiga skräddare och skomakare man än anlitat. Det är ofrånkomligt att en rock sydd 1873 skiljer sig från förlagan från 1773. Något annorlunda ställer det sig i dräkter som kom från några olika dala-socknar, speciellt kring Siljanstrakten och från Västerdalarna, där ett eget lokalt dräktskick fanns kvar så länge att det fortfarande till stor del brukades på 1870-talet, eller åtminstone lätt kunde sys upp i likadana vävnader och med rätt detaljer och tillbehör. Naturligtvis kom det även den första tiden en mängd äldre autentiska dräktplagg av stort värde för museet, vilket gör att Nordiska museet har mycket av det äldsta bevarade folkdräktsmaterial i landet från 1700-talets andra hälft.

En ytterligare flitig skaffare var Per Gustav Vistrand, prästson från Skirö socken i Småland. Även han började samlandet hemmavid som stu-

dent sommaren 1875. Han var oerhört ambitiös och stora sändningar av allehanda gods kom till Stockholm. I hans anteckningsböcker från insamlingsresorna finns mycket välgjorda avbildningar och beskrivningar av föremålen. Redan i början uttrycker han sin önskan om att få arbeta för Skandinavisk-Etnografiska Samlingen. Hazellius insåg hans kompetens och han anställdes 1882 som den förste amanuensen, tillika bibliotekarie, vid Nordiska museet och blev senare den förste föreståndaren för den nybildade allmogesavdelningen. (Som museiman ändrade han stavningen till Wistrand.) Han fortsatte att resa och samla ännu under de första åren på 1900-talet och gav också ut den första folkdräktsboken 1907 med material från Nordiska museet. Den hade tydliga teckningar av dräkterna på figur utförda av Emelie von Walterstorff som även hon kom att knytas till museet som amanuens.

Kvinnornas livstycken

Kvinnornas livstycken och tröjor, liksom männens västar, är de plagg som tydligast följer modet. Skälet är att de dels är framträdande i den folkliga dräkten och dels är mindre plagg som inte var lika kostsamma att skaffa nya som en tygrik kjol eller en rock. Det går att följa både förändringar i skärning, tyger och detaljer som knappar och knäppning. Det finns omkring 900 livstycken i museets folkdräktssamling. De äldsta är från 1700-talets mitt.

1700-TALET OCH ROKOKON

Rokokons modedräkt avsatte tydliga spår i den folkliga dräkten. Liven var trånga och kroppsnära och hade smala ryggstycken som avslutades nedtill i ett skört över höften med ett antal veck mitt bak och oftast med infällda skörtekilar eller öppningar i sidorna för anpassning till den vida kjolen. 1700-talets livstycken var ofta knäppta kant i kant med hakar och hyskor men kunde i ett ännu mer modeinfluerat utförande ha någon form av klaff

som döljer en snörning mitt fram och/eller knyts med tre eller fyra par breda band i rosetter på bröstet. De bevarade livstyckena är huvudsakligen av de allra finaste köpta tyger och hörde till bruddräkten, i den mån uppgifter finns. Vardagsliven måste ha varit i samma modell i enklare hemvävda tyger som vadmal eller halvylle på linvarp. Några sådana finns inte i Nordiska museets samling.

En grupp ålderdomliga folkliga livstycken har form efter 1700-talets snörliv som i modedräkten bars under klänningen men i folklig dräkt fullt synliga. I folkdräktssamlingen finns flera sådana livstycken som sannolikt stammar från 1700-talets mitt. De är sydda i tygkvaliteter som var vanliga vid den tiden i finare allmogeplägg, som kamlott och rask. Ett är i halvyllebrokad med glest placerade blommor, ett par andra i sämskskinn. De liknar i allt väsentligt modedräktens snörliv med djupt nedskuren snibb fram, har tätt insydda styvnader, som i de folkliga snörliven är av rotting istället för valben, och i framkanten en extra hård skena av järn. De är också öppna på axlarna med snörhål i hängslena för att reglera längden. Kanalerna för rottingspröten är sydda med fina efterstygn i någon avvikande färg så att den diagonala hopdragande funktionen blir extra framträdande.

Det är svårt att placera de tidigaste snörliven på landsbygdens sociala skala. Vi vet var de kommer ifrån, det är allt. Sannolikt har liknande funnits över stora delar av landet under 1700-talet, medan de levtt kvar i västra Sverige och delar av Småland långt in

1. Snörliv av brunt kalvskinn som har tillhört en kvinna född 1725–1730. Från Ringarum, Östergötland. NM.0001252.

2. Livstykke av kalmink med snörning under bröstlapp, enligt uppgift buret omkring 1780 av Annika Andersdotter från Tunge, Västergötland. NM.0001024.

3 och 4. Livstykke av mönstrat ylle, så kallat amens, fodrat med äldre kjoltyger. Från Östervallskog, Värmland, omkring 1775–1795. NM.0002484.

på 1800-talet, om än i något modifierad form och utan den tydliga snibbformen fram. Museets fjorton livstycken från norra Bohuslän är alla av snörlivstyp och liknar mycket dem som finns från Hedmarks socken på den norska sidan.

Mot 1700-talets slut mjukas den spetsiga järnhårda snibben upp till avrundade skörteflikar, som finns i bland annat ett vackert liv i korallröd blomstig taborett. Flera andra, antagligen från samma tid, är prydda med broderier i enklare sömsätt. Av sjutton snörliv från Småland är de allra flesta röda och av finare köpta ylletyger medan endast ett är i blått linnetyg. Det senare skulle enligt uppgift höra till vardagsdräkten. De röda bars till kyrkdräkten sommartid och de allra flesta av dem är från Östra härad, insamlade av P. G. Wistrand på 1870-talet. Han skrev 1901 en artikel om den kvinnliga dräkten i Östra härad som den såg ut på 1830-talet. Dessa snörliv, som kallas flakkalivstycken, var då ännu vanliga men Wi-

strand betraktade dem som ålderdomliga. Modellen hade inte längre den långa snibben fram utan var kantad med en rad små uppåtlagda flikar ("flakkar") som överlappade varandra som fjäll.¹

På två av de sex snörliven från Västergötland, ett rött av glättat slätt ylle och ett randigt i kalmink, finns goda uppgifter. Båda har tillhört Annika Andersdotter och det röda bars i samband med hennes bröllop, på midsommardagen 1795, i Tunge socken. Det randiga skulle enligt uppgift vara något äldre och har snörningen dold under en påsydd bröstlapp. Tre av livstyckena, i enklare hemvävda mörkbottnade tyger, kan eventuellt vara något yngre. Ett är randigt och två är rutiga med vita stickningar. De är fodrade med återanvända tyger från äldre kjolar. Det ena av de rutiga har burits av givarens mormor, som även hon hette Annicka Andersdotter, från Främestad socken och skulle enligt uppgift vara från 1800-talets början.

SEKELSKIFTE OCH EMPIR

Empirens dräktmode, med avskärningar under bysten och en midja som inte längre skulle poängteras, kom på 1790-talet som en total omvälvning i kroppsidealet. Genom bristen på daterade plagg är det inte helt lätt att se när detta mode upptogs i den folkliga klädedräkten. De långa skörten försvann successivt på de allt kortare livstyckena och skörtvecket bak blev allt mindre och flyttades allt högre upp i ryggen när livstycket slutade strax under bysten. Av tygerna i flertalet av de korta livstyckena att döma kan det ha dröjt till omkring 1810, eventuellt ännu längre på vissa håll, innan det nya helt accepterades. Ett livstykke som påvisar en jämförelsevis tidig influens kommer från Västbo härad i Småland. Det är sytt av ett tryckt bomullstyg i bålen och skarvat på axlarna med rutig kamlott av den typ som var vanlig i slutet av 1700-talet. Bomullstyget överensstämmer helt med några prover i en provbok från 1807.²

De allra kortaste livstyckena som har bevarats kommer från Härjedalen, där empiren verkligen blommade ut.³ De liknar en minimal gördel och är bara 10–20 cm breda med smala hängslen.

5. Snörliv i vit halvyllbrokad från 1700-talets andra hälft från Jörlanda, Bohuslän. NM.0094306.

6. Skörtvecken i ett livstykke sedda från insidan. Sytt av röd moirébehandlad yllerips, kallat barkan, med foder av linnelärf. NM.0185435.

7. "Flakkalivstykke" från 1820- eller 30-talet i mönstervävt ylle, i amerikansk litteratur kallat amens. Från Östra härad, Småland. NM.0008673. Se även bild sid. 28.

8. Brudlivstykke av glättat ylletyg. Buret midsommardagen 1795 av Annika Andersdotter i Tunge, Västergötland. NM.0001016.

9. Livstykke med snörning och vita dekorsömmar, av hemvävt halvyll och fodrat med gammalt kjoletyg. Buret vid 1800-talets början i Främmestad, Västergötland. NM.0010780.

10. Livstykke av tryckt, tunt bomullstyg med hängslen av rutig kamlott. Från Västbo härad, Småland, troligen omkring 1810. NM.0008469.

11

12

11 och 12. Korta empirliv i rödbottnad kattun resp. orange-röd vadmal. Från Lillhärdal, Härjedalen. NM.0099943, och Tännäs. NM.0013926.

13

13. Sida i en provbok med inklistrade hemvävda bomullstycker, vanliga under 1800-talets första del. NM.0186440.

14. Av rödbottnad kattun, kantat med sammetsband. Från Traryd, Småland, 1820- eller 30-tal. NM.0052095.

15. Brudlivstykke av halvsiden med linnefoder, buret på 1830-talet i Kulltorp, Västra härad, Småland. NM.0008468.

16. Sannolikt ett brudlivstykke i återanvänt sidenbrokad från 1700-talet. Troligen från 1820-talet. Har tillhört en kvinna född 1797. Från Stora Tuna, Dalarna. NM.0002190.

17. Sommarlivstykke – "flakkalivstykke" – av hemvävt halvlinne och med insydda rottingspröt på sju ställen. Från Fröderyd, Småland, 1820- eller 30-tal. NM.0089665.

18. Gult siden med infodring av blommigt kattuntryck. Båda tygerna är från 1700-talets mitt och livstycket från omkring 1800. Från Sunne, Värmland. NM.0003727.

19. Livstykke av sidendamast med många skarvar i ryggen. Från Ovanåker, Hälsingland, 1810–1830. NM.0111512b.

20. Röd vadmal fodrat med rutigt hemvävt tyg i lin/ull. Från Mossebo, Västergötland, 1810–1825. NM.0000716.

14

15

16

17

18

19

20

21

Tygerna i de små empiriliven är ljusare och, i likhet med modedräkten, lättare än tidigare. Kattuner, tryckta småmönstrade bomullstyger, var omtyckta liksom hemvävda vita linne- eller halvlinnetyger i tuskaft med smala ränder i rosa, blått och rött. Man ser också småfiguriga mönster åstadkomna med en eller ett par extra mönstertrampor vid vävningen. Tillgången på bomullsgarn och färdigköpta bomullstyger börjar visa sig. För att få en uppfattning om de tyger som stod till buds kan man jämföra med de små tygbitar som har sparats i museets tygprovssamling och som är ett viktigt komplement till kläderna. Från tidigt 1800-tal finns även hemgjorda tygprovsböcker, mestadels ihopsatta av unga flickor av "finare familj" i landsbygdens herrgårds- och

prästgårdshem, med i första hand hemvävda rutiga och randiga eller småmönstrade bomullstyger. Visserligen hörde dessa flickor hemma i en "lantligt" borgerlig miljö men tygerna speglar likafullt även det folkliga modet.

Många av empiriliven saknar helt varje form av knäppning utan har istället överlappande framstycken och har sannolikt hållits ihop med en stor knappnål. Knappar blir vanligare i kvinnoplaggen först på 1820-talet och är då små och halvkupiga eller flata (se kapitlet om knäppning). Olika varianter av formskurna bröstlappar, som antingen bär knapparna och knapphålen eller döljer underliggande hakar och hyskor, förekommer också allt oftare vid den tiden.

22

23

24

25

21. Livstykke av hemvävt bomullstyg i rips med smala mönster-ränder, typiskt för 1820-talets ljusa sommarlivstucken. Från Skedevi, Östergötland. NM.0000434.

22. Livstykke av utländskt halvsiden med invävt bladmonster i silke. Från trakten kring Landskrona, Skåne, 1830–1845. NM.0010175.

23. Halvsiden, fodrat med bomullstyg och lätt vadderat över bröstet. Från Billeberga, Skåne, omkring 1860. NM.0009382.

24. Bomullssatin med jacquardvävt mönster i silke, fodrat med bomullslärf. Från Vingåker, Södermanland, mitten av 1800-talet. NM.0126152.

25. Siden, troligen jacquardvävt mönster. Tyget är möjligen ett halskläde från 1830-talet. Livet har varit kantat med breda sidenband. Från Medelstads härad, Blekinge. NM.0042743.

26. Blommig sidenbrokad av samma typ som var vanlig i skånska liv. Från Sillhövda, Blekinge, 1820- eller 30-tal. NM.0074118.

26

LIV OCH FUNKTION

Livstycken från 1830-, 40- och 50-talen karakteriseras av en mångfald stilar och av alla de nya tygsorter som kom in i landet och spreds med gårdfarihandlare. Allmogens ökade köpkraft medförde en större variation och det framgår i bouppteckningar att en och samma kvinna kunde ha många olika livstycken.

Livstycket var inte bara ett klädsamt och färgstarkt inslag i helgdagsdräkten utan även ett praktiskt funktionsplagg. Det satt åt och höll in formerna samtidigt som det höll rygg och mage varma och armarna fria, till fördel i lantarbetet, och levde därför kvar i vardagsdräkten genom hela 1800-talet, dvs. även sedan helgkläderna i stort sett helt började följa modet. Livstycket tappade därigenom ställningen som statusplagg och blev enklare och mörkare i färgen. De flesta liv från sent 1800-tal är svarta, mörkblå eller mörkrandiga och gjorda av vadmal eller halvulle. När klänning eller blus och kjol blev det vanliga fanns livstycket kvar under kläderna och syddes då i enklare material, ofta av hemvävt tyg eller köpt randig bomullsskypert eller varm och mjuk bomullsflanell. Underlivstycket går ned över höfterna, är insvängt i midjan och bandkantat kring hals och ärmhå, och knäpps med vita benknappar eller små metallknappar. Det är sytt på maskin, har ingen som helst lokal särprägel och andas en ny tidsera. Sådana livstycken bars av kvinnor på landet långt in på 1900-talet. När strumporna som knöts under knät ersattes med långa strumpor försågs livstycket med knappar och band för fastsättningen.

27

28

27. Vardagslivstycken från 1800-talets andra hälft är oftast enfärgade och mörka i färgen. Här ett i tunt ylle med ett återanvänt yllefoder med tryck av 1700-talstyp. Från Rinkaby, Skåne. NM.0152373.

28. Livstycke av nyare typ som bars under kläderna. Maskinsytt från sent 1800-tal. NM.0234836.

29. Livstycke från 1700-talets andra hälft i glansig kalmink från Norwich. De tvärgående vecken fram är spår från tygets pressning i kalendringsmaskinen. Använt i Unnaryd, Småland. NM.0097713.

Nästa uppslag:

30. Högre kvalitet, mode och mönster bidrog till att driva upp efterfrågan på importförbudna tyger. Med de utländska tygerna kunde man få det senaste och bästa. Prover på svenska randiga kalminker från 1766 är av klart lägre kvalitet – de är grövre och saknar glättning. NM.0405398.

31. Mansväst i blommerad kalmik med tydliga materialskarvar i ryggen. NM.0054055.

29

NORWICH I SVERIGE

Bland de äldsta livstyckena från senare delen av 1700-talet, liksom i mansvästarna och kjolarna, hittar man läckert mönstrade och otroligt glansiga tyger vars kvalitet och färgrikedom har en överväldigande effekt. Det är inte lätt för ett ovant öga att se att det faktiskt är ylle som är så blankt och det är en förklaring till att de har varit svårbestämda och ofta blivit felaktigt beskrivna på museets katalogkort beträffande såväl material som teknik. I bouppteckningar och skrifter från 1700-talet står ofta tygbenämningar som kalmink, taborett och faconerad eller blommerad satin men det har inte varit självklart att koppla dessa benämningar till de bevarade plaggen. Men en systematisk genomgång

visar att det finns mer än 150 plagg i museets folkdräktssamling med de speciella kvaliteterna och förfrågningar ute i landet ger vidare vid handen att det finns åtskilliga fler bevarade i privat ägo, på hembygdsgårdar och i läns museer. I den mån vi har uppgifter om dem står det så gott som undantagslöst brudlivsstycke, brudkjol eller brudgumsväst. Helt klart var plaggen av denna karaktär mycket dyrbara och de skulle därför sparas till kommande generationer. Till saken hör att de definitivt inte är hemvävda men för den skull knappast heller tillverkade vid de svenska 1700-talsmanufakturerna. Kalminkprover från Sverige är betydligt grövre än tygerna i de bevarade plaggen och saknar också den speciella glansen. Spåren leder istället till staden Norwich på Englands östkust.

I staden vävdes många olika kvaliteter av den superfina engelska kammade ullen. De sorter som har mest relevans för våra dräktplagg är *taboret*, vävt i tuskaft med blommönster framställda genom en extra mönstervarp, och *kalmink*, som var en satinvävnad med regnbågslika randningar. Kalminken kunde också vara blommerad med mönstrade vita bårder i randningen. *Ylledamast*, som i äldre skrifter kallas satin eller sattin, var det vanligaste av dessa tyger med magnifika stora blommönster, enfärgade eller i två kontrasterande färger. Mönstren är kopierade från det tidiga 1700-talets praktsiden. *Kamlott* är en tuskaftsväv med hårt tvinnat garn med tydliga bottentrådar, oftast enfärgat men rutig och randig kamlott var också en specialitet för Norwich.⁶

Söker man bland modeplaggen i Nordiska museets samlingar från den tiden finner man inget som liknar dessa färggranna tyger. Rent märkvärdigt är det då att upptäcka att det bland de *folkliga* dräktplaggen finns mängder av tyger, från i stort sett hela landet, som direkt överensstämmer med prover från Norwich. Den största koncentrationen finns i gränslandskapen mot Norge och följer handelsvägarna antingen mot kusten genom Dalarna, Hälsingland och Gästrikland eller söderut mot Värmland, Bohuslän och Halland med utlöpare in i södra Småland. I de sällsynta fall där plaggen har någon dokumentation är de daterade till sent 1700-tal.

Det är påfallande att ingen lokal preferens för en viss färgskala märks i dessa plagg. Förklaringen är alltså att det handlar om köpetyger med små möjligheter till egna mönsterval. Men även i övrigt saknar de lokal särprägel. Tillskärningen och sömnaden är i många fall så likartade att det är omöjligt att säga var i landet de har använts. Mansvästar från Halland, Hälsingland och Gästrikland är så lika att de skulle ha kunnat vara sydda av samma skräddare. Detsamma gäller många kvinnolivstycken. De är därför utmärkta exempel på hur likartat det folkliga dräktbruket var när tidsprägel var starkare än det lokalpräglade. I de fall tygerna har använts i de mest särartade dräkтомrådena har de dock fått anpassa sig efter de lokala snitten, som exempelvis i Mora, Leksand och Alfta som också inlemmade sådana köptyger i dräkten.

Vid denna tid, i slutet av 1700-talet, när åtminstone de mest välbärgade bönderna fått en starkare politisk, social och ekonomisk ställning i samhället och fått möjlighet att hålla sig med kläder som nära följde tidens modesnitt, kan man gott tänka sig att dessa utländska, glättade ylletyger i mönster blev en ersättning för de förbjudna sidentygerna. Bägge typerna var visserligen förbjudna för allmogen men de svenska överflödsförordningarna hade under 1790-talet i stort sett spelat ut sin roll och efterlevnaden var mindre än någonsin. Många sockenstämmoprotokoll finns från 1793, när befolkningen ute i socknarna fick diskutera om det var läge att förnya förordningarna, och då kunde det beslutas, som ett exempel från Träslöv visar, att varje hustru skulle få äga blott "en swart sattins eller camlotts klädning, samt ett silkekläde". Tygerna var under alla omständigheter helt säkert en stor ekonomisk utgiftspost inför ett bröllop men så var också klädedräkten en investering för livet. Plaggen skulle kunna användas i högtidliga sammanhang i många decennier och dessutom helst kunna ärvas.

Kostbarheten framgår inte minst i tillskärningen. När jag i början såg att ett livstykke hade skarvats bak under armarna trodde jag att det antingen hade lagats på ett utsatt ställe eller lagts ut för att bäraren blivit tjockare med åren. Men det visade sig snart att i stort sett alla livstycken och västar var skarvade på likartat sätt. Det måste alltså finnas ett gemensamt skäl. Norwichtygerna hade en vävbredd på endast runt 45 cm och kunde man skarva livet på detta ganska osynliga ställe vann man avsevärt i tygåtgång, bortemot ett helt framstyckes längd, vilket är omkring 40–45 cm. Dyrbara centimetrar.

32. Taboret, tuskaft med blommönster i en schatterad extra mönstervarp. Från Norwich. NM.0001957.

33. Blommerad kalmink från Norwich. NM.0002001.

34. Kamlott en tuskaftsvävnad med hårt tvinnade trådar var mycket vanligt under 1700-talets andra hälft. Den vävdes i svenska yllemanufakturer oftast enfärgad men i Norwich även rutig eller randig. NM.0076346.

35. Kalmink från Norwich. Satinvävnad i ylle med färgstarka randningar och glättad yta. NM.0119853.

36. Ylledamast från Norwich med stora blommönster, hämtade från sidentvävnader från 1700-talets förra del. NM.0002914.

NORWICH

Norwich var från slutet av 1500-talet och framåt ett centrum för vävning av mönstrade kamgarnstyger av mycket hög kvalitet.⁴ Kring 1700 hade staden ca 30 000 innevånare och kamgarnsvävning som huvudnäring. Vävningen byggde på en högt uppdriven hantverksskicklighet hos olika grupper som spinnare, färgare, varpare, vävare och hos dem som gjorde den slutliga glättningen av det färdiga tyget. Ett randigt kalminktyg kan ha upp till 23 olika färgnyanser och det är varpen som är randad, vilket gör att vi förstår vilka krav som ställdes på hantverkarna. Sådan yrkesskicklighet fanns inte i Sverige. Just slutfinishen tycks ha varit en specialitet och yrkeshemlighet i Norwich, där det var ett jobb för specialister. Mönstren vävdes med samma slags dragrustning som användes i samtidens mönstervävda sidentyger i en så kallad *simpelvävstol*. Tygerna fick sin höga glans inte bara genom pressning i en *kalendreringsmaskin* utan sannolikt även med en behandling som numera är okänd och som fick dem att se ut nästan som vaxduk när de var nya.

I slutet av 1600-talet var efterfrågan hög på den engelska inhemska marknaden och tygerna användes framför allt till inredning men även till kyrkliga skrudar och till vanlig dräkt hos en välbärgad medelklass. Under 1700-talets första del gick de ur modet eftersom engelsmännen då föredrog de lättare och elegantare kattunerna, dvs. mönstertryckta bomullstyger kopierade efter de indiska originalen som kom med de ostindiska kompanierna. Kattunerna svepte fram över Europa i en fullkomlig modefeber och när väverierna i Norwich fick problem med avsättningen vid 1700-talets mitt vände man sig ut mot en bredare marknad. Snart exporterades mängder av kalminker, kamlotter, taboretter, brilliants och andra tyger med de tillfälliga modenamn som de fick i importländerna.

I museet i Norwich finns kundböcker från 1760- och 1790-talen bevarade. I dem har man klistrat in centimetersmala remsor av alla tyger som har levererats till kund. Tillsammans bildar de en gigantisk provkarta på mönster. Eftersom detta var en modevara krävdes ständig förnyelse, även om det också tycks ha funnits ett slags basutbud som inte förändrades så snabbt. De bevarade böckerna verkar vara gjorda för spanska och italienska kunder men köpare fanns även i Holland, Amerika, Tyskland, Ryssland, till och med i Fjärran Östern.

Enstaka belägg finns för att kunder i Danmark och Norge haft kontakter direkt med Norwich, däremot ingenting om Sverige – med undantag av en notis om ett svenskt besök 1751. Förklaringen ligger i de svenska överflödsförordningar som förbjöd import av lyxtyger och annat som ansågs kunna tillverkas i de inhemska statsunderstödda manufakturerna. Professorn i nationalekonomi Anders Berch samlade i mitten av 1700-talet en stor grupp varu-prover för att hans studenter i Uppsala skulle få en uppfattning om vilka material och tekniker som skulle kunna bli lämpliga svenska produkter. I denna samling finns en unik del bestående av välbevarade tygprover. Bland franska sidentyger och andra modevaror finns många exempel på kamgarnsvävnader av ovan nämnda slag. Några av bladen har påskrift från Norwich.

Vid 1700-talets mitt fanns en omfattande svensk tillverkning av ullkvaliteter som kallades kamlott, blommerad satin, chalong, rask och kalmink. Produktionen av ylledamast, som i fabriksberättelserna kallas blommerad satin, uppgick 1766 till 58 000 alnar och kalmink till drygt 20 000 alnar. I Adolph Modéers tygprovbok från samma år finns några prover från väverier i Stockholm.⁵ Se bild 30 på sid. 44.

37. Prov på blommerad kalmink från Anders Berchs tygprovsamling. På bladet: "Giöres i Norwich 1753. Längden 28 yds, bredden 18 inches, Priset [ej ifyllt]". NM.0017648.

ÅTERBRUK AV KÖPETYGER

Ibland har livstycken och mansvästar med långa skörtl enligt rokokons modesnitt kortats av när empiriliven skulle vara mer än midjekorta. Några mansvästar i samlingen, bland dem damastvästen från Gästrikland som avbildas här intill, har förnyats rejält. Ryggen har fått ett enfärgat tyg i enlighet med 1800-talets nya mode. Det gamla ryggstycket har sedan använts till uppstående krage och fickstolpar och även framtill där iskarvningen ger en modernare dubbelknäppning. Att tyger ofta återanvändes på detta vis ligger i linje med de höga priserna och med att kvaliteten i garn och färger var så god att tyget tålde att ändras. Inte tycks tygerna ha blivit omoderna i första taget heller. Tvärtom har de randiga kalminkerna blivit förebild och stilbildande för många hemvävda randningar vi ser i folkdräktsplaggen. När ylledamasterna från Norwich försvann på marknaden ersattes de med liknande i sidendamast eller andra varianter i jacquardvävt ylle.

I Norwich slutade man väva dessa tygkvaliteter omkring 1800, när efterfrågan på världsmarknaden avtog och Napoleonkrigens blockader försvårade exporten. I Sverige ser vi att de gamla livstyckena och västarna hade ett fortsatt liv långt in på 1800-talet. Enligt en uppgift fanns det lager kvar i Norge ännu på 1830-talet.⁷ Den sannolikt sista utposten för dem tycks ha varit Floda socken i Dalarna där man så sent som på 1880-talet sydde sina livstycken av randig kalmink från Norwich. För att kunna göra det köpte kvinnorna avlagda livstycken från andra socknar och sydde om dem efter sin egen modell. Ett gammalt 1700-talsliv med långt skörtl kunde skäras om medan det krävdes två Leksandsliv, av kortare modell, för att skapa ett Flodalivstykke. Fick man inte tag på två av samma randning blev de olika upptill och nedtill.⁸

38 och 39. Två livstycken i ylledamast som ursprungligen varit likadana, i modell från 1700-talets andra hälft. Det nedre har sytts om och kortats till en modernare stil i början av 1800-talet. Av skörtilarna återstår bara översta spetsen. Halsringningen har fyllts igen upptill med borttagna bitar och v-ringats nedtill. Från Småland. NM.0205647 och NM.0051970.

SMUGGLING OCH LURENDREJERI

40

41

Ett fungerande statligt tullväsende har funnits i Sverige sedan 1636 och kampen mot smuggligen lika länge. Lagstiftningen var starkt protektionistisk för att skydda den svenska tillverkningen i merkantilistisk anda. Självförsörjning var idealet, importtillstånden undantag. Denna politik kvarstod länge och inte förrän mot mitten av 1800-talet slog frihandelsprinciperna igenom. Förtullningen av införda varor skedde vid vissa tullstationer och stämplingen av importerade textilvaror i stapelstädernas packhus, de byggnader dit utläningar fick föra sina varor för besiktning och värdering. Sådana stämplat med rött lack eller bly hittar man ibland på äldre tyger.

I ett land som Sverige, med gles befolkning, en lång kust och en otillgänglig gränstrakt i väster, var det samtidigt i praktiken omöjligt att förhindra otillåten genomfart. Bönderna gjorde regelbundna handelsfärder över norska gränsen. Och i de områden där befolkningen kunde ha smuggling som direkt inkomstkälla var man inte precis solidarisk med den underbemannade tullpersonalen utan motarbetade den istället. På vissa håll i Skåne har man talat om ett veritabelt krig mellan tullen och smugglarna. I en rapport från 1823 framhölls handeln och användningen av smuggelgods som en ren vardaglighet.⁹ Den allmänna beskyllningen mot västgötaknallarna var likaså att de handlade med smuggelgods. I ett riksdagsbesvär 1800 omtalas att vid de skånska fiskelägena utvandrade årligen flera tusen västgötar till Köpenhamn varifrån de smugglade varor i motsatt riktning när de återvände hem.¹⁰ Men även om lokalbefolkningen i hög grad var involverad i smuggligen så organiserades den ofta av handelsmän. För dem var den – förutom allting annat – ett sätt att propagera för ökad frihandel och motarbeta ett ur deras mening föråldrat tänkesätt.

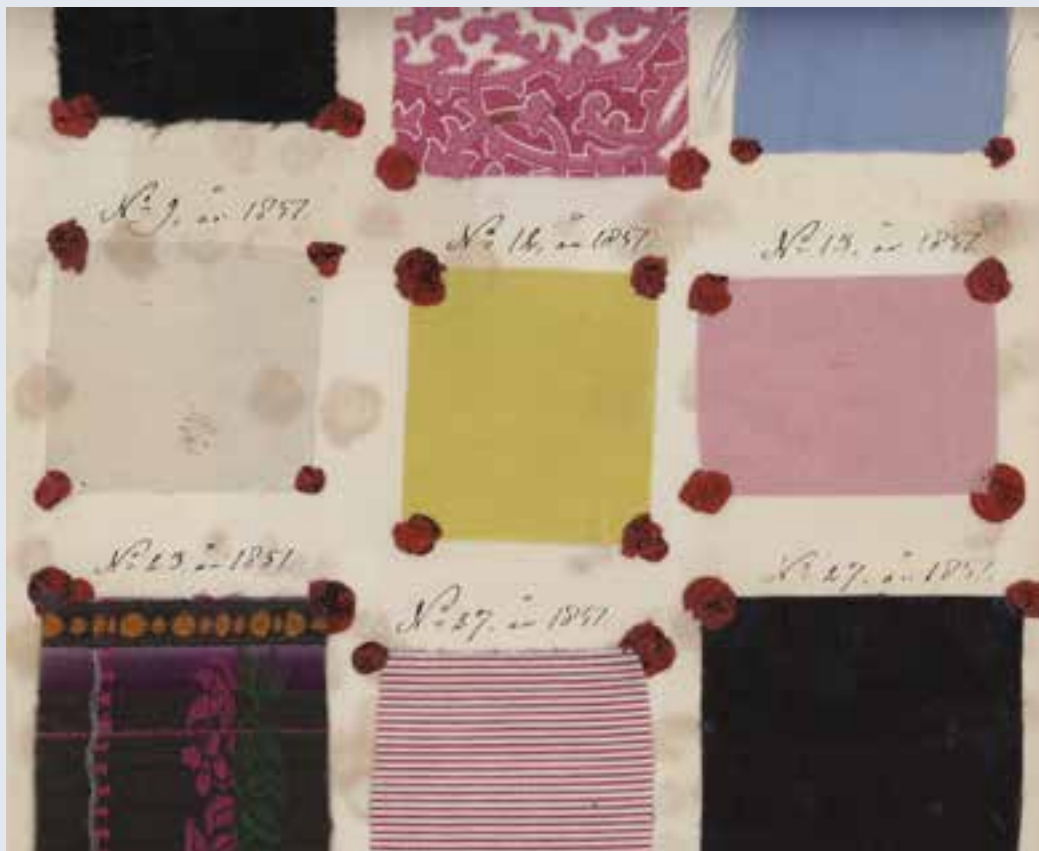
40. Mansväst av ylledamast, ursprungligen i rokokosnitt och omsydd i början av 1800-talet. Från Valbo, Gästrikland. NM.0030531.

41. De dyrbara kalminkyterna från Norwich efterliknades i många hemvävda randningar. Livstycke från Leksand, Dalarna. NM.0013400.

SMUGGLING

Kamreraren Magnus Hollertz hade sitt arbete vid tullen i Stockholm och gjorde 1853 en resa på Västkusten. I boken *Resa omkring en mycket liten bit av jorden*, utgiven 1949, berättar han följande:

Vi passerade för mig alldeles okända farleder av den vilda skärgården, utgörande så långt ögat kunde se större och mindre klippor och klabbar ända ut till det avlägsna havsbandet. Distriktschefen Karström beskrev här för mig det kolossala smuggeriet i dessa trakter: huru de patrullerande tulljakterna signaleras från klippa till klippa med ständigt nya signaler. Huru varupackarna varje natt flyttas från ö till ö och gömmas på det kuriösaste sätt. Huru t.ex. en man som går upp på en klint klädd i röd skjorta, kan betyda signal till en längre bort belägen klippa: akta er, tullbåt är i sikte! Och huru packarna då genast ros undan i en alldeles motsatt direction och föras vidare av dessa fiskare, vilka alla ligga i komplot, till dess slutligen godset är i närheten av Göteborg och mittunder den mest brinnande lanthandel i en bod smugglas in därstädes, shirtingstycke för shirtingstycke, dolt under de handlande bondkvinnornas kläder. Så kan en handelsman i Göteborg, som från England införskrivit sina 500 stycken shirting, inom en vecka ha hela partiet kostnadsfritt insmugglat i boden av idel bondgummor, som göra sig ärende att köpa kaffe, socker och peppar.

42. Inklistrade tygprover i en bok med beslagtagna icke förtullade textilier i Göteborg år 1851. Nere till vänster ett prov på västtyg i halvsiden av en typ som varit mycket vanligt i västar och livstycken. Från C. W. Enebergs samling, Textilmuseet i Borås.

Det är svårt att finna belägg för hur ”illegala” tyger smugglades in i landet och varifrån de kom. Det finns inte mycket forskning och tullarkiven är dåligt ordnade och tidsödande att söka igenom. Historikerna Magnus Olofsson och Pia Lundqvist har skrivit om smuggling längs Skånes kuster respektive om smugglingens omfattning och ekonomiska betydelse.¹¹ Även tidigare ekonomisk-historisk forskning har försökt uppskatta skalan av denna smuggling och vad den betydde för den nationella ekonomin. Smugglingen – eller ”luren-drejeriet” med den tidens språk – av bomulls- och sidenvävnader var som mest utbredd på 1820-talet och kan ha motsvarat 50 procent av den lagliga importen.¹² Eftersom textilvaror dessutom var det som smugglades allra mest bör tillgången av smuggelgods på marknaden ha varit god. Ett omtalat fall var när smugglare i januari 1812 drog nytta av isen på älven söder om Göteborg och släpade iland ett stort parti kläde värt 20 000 riksdaler banco. En regel som sade att förbjudna varor under 200 riksdalers värde inte kunde konfiskeras gjorde dock att många varor smugglades i betydligt mindre skala. Varje år förekom några fall där kvinnor vid Göteborgs tullport ertappades med en mindre mängd vävnader gömda under kläderna.

Men det var inte bara i kusttrakter och söderöver som smuggling skedde. Från Enviken och Svärdsjö berättas det om sidensmuggling. Handelsforor kördes främst på vintervägar från Levanger i Norge och nådde Stockholm via Jämtland, Härjedalen, Hälsingland och södra Dalarna. Tull fanns i Tänger och vid Bogärdet, norr om

Svärdsjö respektive söder om Hedemora. Sidenvävar var belagda med hög tull och därför hände det att man mötte fororna ovanför tullen, gömde sidenet i torrfuror och fraktade dem över Tängerberget. Sidenet kunde sedan avyttras – viss handel bedrevs under färdvägen – eller forslas vidare.¹³

I Textilmuseet i Borås finns en stor och intressant samling tygprover efter C. W. Eneberg (1814–1871), professor i mekanisk teknologi vid Teknologiska institutet i Stockholm. Åren 1847 och 1855 reste han i Europa och samlade in tygprover och annat material från utländska textiltillverkare. Samlingen har varit utgångspunkt för flera forskare i ekonomisk historia och textilvetenskap.¹⁴ En del består av beslagtagna oförtullade textilier från åren 1847–1852. Det går inte att se varifrån tygerna kommit, däremot i vilken stad de beslagtogs. Så sent som 1852 beslagtogs 100 000 alnar bomullsvävnad. Mycket överensstämmer med vad som finns i bevarade plagg och man kan förutsätta att de är exempel på vad som lönade sig att smuggla, det som redan var gångbart på marknaden och visade vad folk ville ha. I tullboken finns prover på vad som benämns ”västtyger” i halvsiden med bomullssatin i botten och färgstarka blomsterränder i silke – en vara som det finns mycket av i folkliga kläder. Just det beslaget, om drygt elva alnar, beskrivs i domboken som utländskt till införsel, tillåtet men ostämplat, och värderades till 10 riksdaler banco. Det hade beslagtogs tillsammans med fyra dussin helsidendukar och ett och ett halvt dussin halvsiden dito. Det handlar alltså om bon-desmuggling av små mängder gods.¹⁵

Männens västar

Västar är den största gruppen mansplagg i museets folkdräktssamling. Hit har förts närmare 400 stycken. Att ange ett exakt antal omöjliggörs av den bitvis godtyckliga insortering på modedräkt respektive folkdräkt som tidigare omnämnts. Har de inte någon geografisk eller social proveniens vid förvärvet har utseendet fått styra.

VÄSTEN VISAR VÄGEN

Andelen manskläder i museisamlingarna är liten i jämförelse med kvinnlig dräkt. Förhållandet gäller museer generellt och både modedräkten och den folkliga dräkten. En orsak kan vara att den manliga dräkten efter 1700-talet tappade sin prålighet och den franska stilen, med dekorerade och broderade siden- och sammetsdräkter, byttes mot den engelske lantlige gentlemannens sobrare och detaljfattigare klädstil. Mönstrade sidentyger i klara färger övergavs för mörka enfärgade eller diskret randiga ylletyger. Individuella skillnader och särdrag tonades ned och mansmodet var också trögare och inte så föränderligt från år till år som dammodet. Att få till en kroppsnära och elegant passform var desto viktigare för den nya tidens modeledande män och skraddare.

1. Porträttmålning av dans- och simläraren F. A. Gjörcke, i väst och skjortärmar, i Stockholm omkring 1840. NM.O215525.

En sådan utveckling kunde ske först när de statistiska sidentygerna övergavs för formbara ylletyger och man införde midjesöm och sidsömmar på plaggen. Vad fanns det för intresse för museerna att samla in mer av plagg som såg likadana ut?

Litteraturen om 1800-talets manliga mode är lika försynt som plaggen själva. Visst går det att läsa och se på modebilder hur rocktyperna utvecklades och den moderna kavajkostymen växte fram ur fracken och bonjouren, men om västar finns knappast någonting skrivet. De skymtar fram under rocken på bilderna men att se en man i bara väst och skjortärmar från 1800-talet är ytterst sällsynt. Ändå visar det sig att det är just västar som har samlats in och det i oändligt mycket högre grad än rockar, byxor och skjortor. En sökning i museets databas på västar från år 1600 till 1899 ger inte mindre än 662 träffar, då inräknat både de som förts till modedräkt och folkdräkt.

En sak är säker: att västen fick bära de tydligaste modeskiftningarna och ge mannen en möjlighet att visa upp färger och mönster när ytterplaggen blev mer slätstrukna. Mansvästen har också lockat till kvinnlig inblandning och kreativitet. Från borgerlig miljö finns åtskilliga exempel på hur fästmannen eller den redan äkta mannen förärats en broderad eller stickad väst. Och bland folkdräktsvästarna finns uppgifter om att tyget är vävt av den blivande hustrun.

FOLKLIG FÅFÄNGA

Den folkliga västen följde modedräkten nära i snitt men tillverkades i andra material. Den syddes under 1700-talet i huvudsak av vadmal och hemvävda halvylletyger men för storbönder kunde kläde och schagg, ett grovt sammetstyg, också förekomma. Siden var under 1700-talet förbjudet för allmog i enlighet med statens överflödsförordningar. För högtidsbruk och framför allt i brudgumsvästarna förekom mot sekelslutet en hel del köpetyger i form av finare utländska kamgarnskvaliteter som barkan, kalmink, taborett och ylledamast.

I modedräkten kom under 1790-talet en helt ny stil med empiritidens korta giletvästar med upphissad midjelinje. Medan man i de mest konservativa dräktbygderna kom att behålla den långa 1700-talsvästen som en del i den ortsegna dräkten, var man på andra håll redo att anamma den korta västen med sin höga ståndkrage. Det var männen, särskilt de yngre, som snabbast tog till sig impulser från borgerligt mode genom att de var rörligare än kvinnorna och ofta hade en något bättre ekonomisk ställning.

Som en återhållande kraft fungerade den sociala kontrollen i byarna. Med storleken på de homogena grupperna växte motståndet mot förändringar i både levnadsmönster och klädstil – bondeklassen skulle inte klä sig över sitt stånd. Den etnologiska dräktforskningen har hävdade att detta medfört att modenyheter haft svårt att få fäste och att bymenigheten hållit ”modelejonen” under vakande ögon och utsatt dem för hån, löje och i värsta fall uteslutning. Sigfrid Svensson skriver dock att denna konservatism kunde försvinna under en högkonjunktur, dvs. då modernitet i klädseln blev en allmän och inte en isolerad företeelse.¹ Spridningen av eventuella nyheter underlättades också om ett lokalsamhälle hade framträdande sociala mellanskikt.

Runt sekelskiftet 1800 hände mycket som förändrade böndernas ställning och möjlighet att ta till sig nyheter. När kan det nya empirimodet ha etablerats i bygderna? Ett försök att spåra de tidigaste empirivästarna i museets samlingar har gjorts med slutsatsen att mottagligheten och spridningen överlag redan från början varit stor. En liten

skillnad är att där modevästen under 1800-talet är i helsiden är den folkliga ofta i halvsiden. Ändå är det tydligt att det folkliga västmodet ligger i fas med modedräkten genom att modeller och mönster följs åt. Så framträder bilden av en bondson som visade upp sin fåfänga med en väst av senaste snitt.

DE ÄLDSTA VÄSTARNA

Rokokons långa västtyp med skört finns i flera västar. Flera av de bäst bevarade har sannolikt varit brudgumsvästar. Några av dem är i hemvävda halvylletyger, som den kraftfullt randiga från Toarps socken i Västergötland som också har kvar de typiska svängda ficklocken från tidigt 1700-tal. De är alla enkelknäppta, kraglösa och saknar ofta fickor men både tygets höga kvalitet och starka färger och de tätt sittande knapparna och knapphålen gör dem ändå direkt iögonenfallande. Knapphålen kan vara sydda med tråd i avvikande färg och är oftast större än nödvändigt för knappen – kanske är de inte ens uppskurna ända ut i kanten. Knappar var med andra ord kostsamma och statusfyllda inslag i modedräkten och signalerade välstånd på långt håll även för en bondson.

Rokokovästar av den typen, som säkert varit allmänt förekommande, har bevarats från Halland, Värmland, Västergötland, Hälsingland och Gästrikland. De är påfallande lika i tillskränning och sömnad och har därför inget lokalt särdrag alls. Troligen är de alla från perioden 1770–1790 och daterade utifrån modell och material i såväl yttertyg som foder och sömnad. Det finns en säkert daterad väst i ett något senare snitt med dubbelknäppning och kortare skört. Den kommer från Länna i Uppland och bars som ungfarsdräkt 1792 tillsammans med en randtröja (se kapitlet om tröjor).

En helt annan karaktär hittar man i en intressant väst sydd av finaste vit linnelärft med ränder i rosa bomullsgarn och flamgarn i blått och vitt. Den kommer från Stigsjö i Ångermanland, en trakt med många skickliga spinnerskor och väverskor och där landets finaste linne vävdes. Skärning-

2

3

4

5

2. Brudgumsväst av hemvävt kalminkrandigt halvyll. De svängda ficklocken är en kvarleva från ett ålderdomligare mode. Buren omkring 1800 i Toarp, Västergötland. NM.0035726c.

3. Väst av glättad stormönstrad ylledamast från Norwich. Knapphålen är träsade med rött ullgarn och knapparna bortsprättade. Från Alfta, Hälsingland, 1775–1795. NM.0028382.

4. Sannolikt en brudgumsväst, av blommerad kalmink från Norwich, buren i Fagered, Halland ca 1775–1795. NM.0054058.

5. Brudgumsväst av kamgarnsvävnad i rips, barkan, med stora gula knapphål, buren 1791 i Lekvattnet, Värmland. NM.0142677.

6. Brudgumsväst av hemvävt kalminkrandigt halvyll med dubbelknäppning, buren av hemmansägare Johan Nilsson vid ett bröllop 1792 i Länna, Uppland. NM.0027256.

6

en liksom randningen med flamgarn är från sent 1700-tal och hela västen har en slående likhet med en rökrock som sannolikt har tillhört adelsmannen Jean Abraham Grill. Hans rock är tillverkad av indiskt bomullstyg och syddes troligen i England under 1780- eller 90-talet. Snitten på västens fastsydda framstycken överensstämmer med Stigsjövästens, något som visar att ångermanlänningen följde med sin tid.

När empirens mode dök upp förändrade det i ett slag västarna, som nu blev mycket korta och tappade sina skört men i gengäld fick en rak uppstående krage. Liggande stolpfickor hörde också till stilen. Västarna från 1820-talet är ofta ljusa och smalrandiga på längden, diagonalen eller tvären, vilket förstärker det korta intrycket. Det finns dubbelknäppta västar från samma decennium men de flesta är enkelknäppta. På många håll i landet användes det här snittet under lång tid framöver och det utgör ett exempel på hur ett lokalt dräktskick vid någon tidpunkt kan ta in en modedetalj som blir bestående. Jämtland och Härjedalen är exempel på områden där empiren får ett starkt fotfäste och håller sig kvar i både korta västar och korta kvinnolivstycken. Dessa västar är ofta dubbelknäppta och behåller ståndkragen även när andra kragmodeller blir moderna.

Schalkrage kommer i modet tidigast vid 1820-talets mitt. Redan 1829 bar Anders Johansson från Vårfrukyrka i Uppland en brudgumsväst som måste ha varit av absolut senaste snitt. Den har ett högmodernt randigt sidentyg, en krage som är mer schalkrage än ståndkrage och fina löstagbara kulknappar i genombruten gulmetall som också var mode just vid den tiden. Anders Johansson var förvisso inte en helt typisk bonde: född 1796 omtalades han senare i livet som häradsdomare, sålunda som en uppburen myndighetsperson i socknen. Schalkragen hade kommit för att stanna och fanns kvar även när västar med krage och slag blev mode under 1830-talet. Under decennierna kring 1800-talets mitt är det andra detaljer som skiljer år från år och det är tyger och mönster som förändras mest. Vid den här tiden var också de flesta västar dubbelknäppta och syddes med ett enklare fodertyg som ryggstycke, till en början mest oblekt linnelärft men ganska snart ett färgat bomullstyg, kallat domestik.

7

8

9

10

7. Väst i fin linnelärft enligt modet vid 1700-talets slut. Ränderna i bomullsgarn. Från Stigsjö, Ångermanland. NM.0014322.

8. Röckrock från 1780- eller 90-talet av indiskt bomullstyg med fastsittande västframstycken. Den har sannolikt tillhört adelsmannen Jean Abraham Grill och är sydd enligt senaste mode, troligen i England. NM.0263181.

9. Det nya västmodet med schalkrage på en modeplansch från 1829.

10. Brudgumsväst i empirokort modell med början till schalkrage. Av helsiden med löstagbara kulknappar av gulmetall – en modenyhet på 1820-talet. Bars av bonden, sedermera häradsdomaren, Anders Johansson (född 1796) vid ett bröllop 1829. Från Vårfrukyrka, Uppland. NM.0027074.

Nästa sida:

11. Brudgumsväst av hemvävd bomullstrips med "hoppor" i ränderna – vanligt förekommande i tygprovböcker från 1800-talets första del. Ryggstycke av oblekt linnelärft och hög krage med styvnad. Fickstolparna bortklippta. Från Lillhärda, Härjedalen, omkring 1820–1830. NM.0100160.

12. Väst av hemvävt bomullstyg med mönstrade ränder. Från Vireda Småland, omkring 1820–1830. NM.058291a.

13. Brudgumsväst av hemvävt linne med smala munkabältesränder i rosa bomullsgarn. Ryggstycke av oblekt blaggarnsväv med två knytband i midjan. Löstagbara kulknappar genom kantsydd hål av samma slag som västen från 1829 i bild 10 (ovan). Från Näshult, Småland, 1820-tal. NM.0011982.

14. Modeplansch från 1819 som visar manväst i giletmodell av tvärrandigt tyg.

Någon form av snörning eller spänntamp kan sitta i midjan bak. Den folkliga västen blir en spegelbild av modevästen och går bara att skilja i tygets dyrbarhet, om ens det. Avpassade västkupper med färdigt broderi gick att köpa i någon välförsedd stadsbutik och var tillgängliga även för en bonde som ville ha något extravagant. Från omkring 1840 blev importerade och massproducerade halvsidentyger, som i tygprovssamlingar anges just som västtyger, det vanligaste materialet i de västar som i museet kallas brudgumsvästar. De är storrutiga och randiga, botten har vävts i bomullssatin och de tvärgående, ofta blommönstrade bårderna är i silke, sannolikt vävda på jacquardvävstol. Det var kraftfulla mönster med glansiga silkeblomster i grälla färger som prydde männens bringor. Samma kva-

litet men med något mindre blombårder fanns också i kvinnornas livstücken.

Genom auktion eller annat andrahandsköp kunde en ung man anskaffa en begagnad högreståndsväst och införliva den i sin brudgumsdräkt. I Nordiska museet finns ett par exempel från Ångermanland och Värmland. Den senare, från Gräsmarks socken, är en silkebroderad väst från gustaviansk tid, på något vid tiden så lyxigt som bomullstyg, och burens sekundärt några årtionden in på 1800-talet. En liknande väst har säkerligen varit förlaga för ett annat exemplar med betydligt folkligare broderi i ullgarn, silke och rosa bomullsgarn på ett hemvävt ylletyg med ryggstycke av oblekt linne i gåsögon. Ståndkragen är mycket hög precis som på porträtt från 1810- och 20-talen. Ett försök att efterlikna ett mönstervävt köptyg är västen från Jämtland broderad 1823.

16

17

18

15. Foto från 1860-talet som visar en mängd olika västmodeller som då användes i folklig modedräkt. Foto: Olof Ekberg, Nordiska museet.

16. Högrestandsväst i bomull med silkebroderi från omkring 1790, inköpt begagnad på 1830-talet och använd som brudgumsväst i Gräsmark, Värmland. Ryggstycket saknas. NM.0088698.

17. Storrutigt och randigt med färggranna blombårder i silke var högsta mode vid 1800-talets mitt. NM.0143279.

18. Väst av ylle med broderad blomranka i tambursöm med ullgarn, bomullsgarn och silke. Folklig tolkning av broderier på gustavianska västar i siden. Från Daretorp, Vartofta härad, Västergötland, omkring 1810–1825. NM.0104393.

19. Väst med folkligt broderi som efterliknar mönstren på modetyger, broderat årtal 1823 från Frostviken, Jämtland. NM.0083316.

19

20

21

KONFEKTION OCH KOMMUNIKATION

Det är förvånande att så många av de mönstrade västarna i samlingen kallas brudgumsvästar. Hur vet man det utan närmare uppgifter? Var det självklart när de samlades in? Är det museimannens beteckning? Många av dem är i nyskick. Användes de så bara vid bröllopet och aldrig mer? Eller kanske inte alls? Och hur förklarar man den stora likheten med modevästarna? Är de möjligen färdigköpta?

Det hade tidigare varit strängt förbjudet att sy upp kläder annat än på kundens beställning och skräddarna fick inte inneha tyger på lager. Detta gällde i Sverige medan det på kontinenten fanns en tidig form av konfektion. I Paris skall en konfektionsbutik ha öppnat redan 1770 och i Hamburg grundlades 1799 Korn & von Hofstrup, en stor butik för färdigsydda kläder dit välbärgade danskar reste för att ekipera sig.² Till Hamburg kom också engelska kläder och varor för att spridas på kontinenten. Den svenska bondesegregationen var stor på de nordtyska hamnarna under 1800-talet och visst köpte man med sig utländska varor. Smugglingen av textilvaror kan också ha omfattat färdiga västar likaväl som tyger. Alla dessa västar är ju sydda av utländska tyger. Efter 1834 behövde man heller inte smuggla in kläder eftersom en lagändring gjor-

22

23

de det möjligt för skräddarna att äntligen få sälja färdiga kläder. En skräddarmästare i Gamla Stan i Stockholm, exempelvis, hade 68 västar på lager vid en genomgång 1837.³ Det är alltså möjligt att bonden därefter kunde köpa färdigsydda västar, antingen litet dyrare i helsiden eller likadana men billigare i halvsiden. Vid den tiden var den folkliga dräkten på väg bort. Penninghushållningen, stadsresorna och bättre kommunikationer breddade möjligheterna till inköp. Mot den bakgrunden fick också de färdigsydda västarna större spridning överlag.

SVART SOM HÖGTIDSFÄRG

Strax efter 1850 tycks de helsvarta västarna bli allmänna i högtidsdräkten i kombination med det sena 1800-talets bonjour – den tidens standardkostymering. Möjligen var denna dräkt förbehållen de äldre och stadgade ännu en tid medan de unga höll sig till de grälla mönstren. Eller använ-

20. I mitten av 1800-talet var storrutiga västar i starka färger högsta mode. Del av modeplansch från 1850.

21. Väst med schalkrage i storrutigt halvyll i modesnitt från 1850-talet. Den skarpa anilinlila färgen var då ny och tilltalande. Använd i Jörlanda, Bohuslän. NM.0094314.

22 och 23. Svart handsydd halvsidenväst, buren som högst modern brudgumsväst 1859 i Skåne. Bäraren blev med tiden mer korpulent och västen skarvades i sidorna med mörkbrunt tyg. Ryggstycket av brun bomull med spänntamp. NM.0112207.

de man kanske bäge och reserverade den svarta för kyrkan och allvarligare högtider? Modesiluetten krävde i vilket fall en högt rundad bröstkorg och det kunde man åstadkomma med ett tunt lager vadd mellan foder och yttertyg. Den numera klassiska västmodellen i en kavajkostym – kraglös med v-ringning, enkelknäppning och snibbar på framstyckena – kom i slutet av 1800-talet och har i stort sett bestått sedan dess. När den började bäras på landsbygden var det i färdigsydda kostymer som unga bondpojkar köpte på 1880-talet.

Kjolar

En vanlig föreställning är att en folklig kjol består av några hopsyddas raka och rynkade tygstycken. Förändras den någonsin? Sant är att kjolen inte är den plaggkategori som snabbast eller mest tar upp nya impulser. Men modet finns där ändå och syns tydligt när man börjar undersöka detaljer i folkdräktssamlingens 300 kjolar.

HEMVÄVDA OCH KÖPTA TYGER

Kännetecknande för många av de folkliga kjolarna är att tygerna mestadels är hemvävda, antingen i helylle berett som vadmal, eller i halvylle med varp av lingarn och inslag i hemspunnet ullgarn, med en vävteknik som i stort sett helt döljer varpen. I museets katalog har de därför tidigare kallats yllekjolar. Halvyllekjolar vävdes både enfärgade och randiga. Sommartid kunde kjolarna, åtminstone fram till 1830-talet, också vara i hellinne. Allra enklast och enbart avsedda för arbete var hårkjolarna, tillverkade av ull som blandats upp med nöthår, kallat kalkhår. Det köptes säckvis från garvaren för en billig slant men var lika dammigt att hantera som det var svårt att spinna. Hårkjolar-

1. Skånskor med omfångsrika gestalter som utgörs av flera lager med kjolar. På kvinnan till vänster syns den undre röda kjolen. Marknad i Lund. Målning av J. W. Wallander 1858. NM.0057149.

na blev grova och stickiga men slog ifrån sig väta. De bars av pigorna till vardags, på många håll ännu vid mitten av 1800-talet.

De äldsta kjolarna i museets samling från 1700-talets andra hälft visar att välbärgade bondkvinnor redan då hade möjlighet att skaffa kläder i köptyger. Kläde var ett finare och slätare helylletyg än vadmal. Kamlott var också ett helylletyg men inte valkat utan med en tydligt framträdande tuskaftsbindning. Rask eller chalon var ett helylletyg som var tunnare och preparerat och pressat så att det var glansigt som vaxduk. Allra finast var de stormonstrade och glättade ylledamasttygerna från Norwich. Sådana köpta tyger var en särskild lyx och införskaffades till brudräkten.

SÖMNAD

Kjolarna syddes av raka våder – man undvek alltså att skära i såväl hemvävda som köpta tyger – och är som regel vida men inte fotsida, som modekjolar, utan slutar en bit ovanför anklarna eller mitt på vaden så att strumporna syns. Man tog till så mycket vidd man hade råd till. Tre eller fyra våder om vardera ca 70 cm bredd är det vanligaste, om möjligt gärna uppemot tre meters vidd totalt. De randiga kjolarna är sydda av ett helt stycke. Eftersom tyget har enfärgad varp och ränderna ligger i inslagsriktningen vändes tyget ett kvarts varv med stadkanterna uppåt och nedåt för att få rän-

derna på längden. Vävbredden anpassades till kjolens längd. Ibland har ändå vävbredden varit för stor och då har tyget vikts in i midjan, en åtgärd som också bidrog till att hålla ut vidden och få en önskad bredd över höfterna. I midjan lades tätt med smala efterveck mot en oftast smal midjelinning, som ibland bara var ett band eller en remsa oblekt linne eller annat avvikande tyg, lagt om veckningen så att det bildades en smal vulst. Linningen knäpptes med hake och hyska. Ett eller ibland två midjesprund placerades fram, dolt under det förkläde som alltid bars till. Det främre partiet var helt slätt utan veck. Inte sällan har kjolen en ficka av något enkelt tyg i sprundet framtill. För att hålla ihop kjol och livstykke sitter det ofta en till tre hyskor bak i midjan som sätts ihop mot hakar på livstycket.

VECK OCH RYNKOR

Förutom i tygkvaliteterna eller ränderna kan förändringar över tid ses även i veckningstekniken. De äldsta kjolarna från 1700-talet är mestadels veckade som redan beskrivits. Men under 1800-talets första del blev det vanligare med en form av rynkning, där rynkorna är stående och helt parallella, *stripade*, med lika djup och ibland hålls på plats med en eller flera tvärgående sömmar på insidan, så kallade knäppta rynkor.

Odina Jönsson från norra Skåne berättar hur det gick till i hennes hemtrakter. Rynktråd drogs där i med täta, jämna stygn – så ”strygades rönkerna” genom att man drog i tråden så att rynkorna packades hårt samman. Man höll med vänstra handens tumme och pekfinger och strök med en grov nål längs varje rynka som fördes hårt mot den hållande handen. På så sätt kom rynkorna att ligga jämnt.¹ Veckning förekom fortfarande men gjordes då oftast med något bredare veck, ca 2,5–3 cm, som möttes mitt bak i ett inåtvikt motveck. Veckningen kunde göras mycket elegant i ett randigt tyg så att samma rand låg på veckens ovansida runt om och gav en speciell färeffekt.

När den hela klänningsmodellen kom in i det folkliga modet under 1840-talet var klänningen ofta veckad i midjan och hade mitt bak ett 5–10

cm brett parti med mycket tät rynkning istället för motvecket. Detta rynkparti överfördes nu även på midjekjolarna. De mycket vida krinolinkjolarna i modedräkten kring 1800-talets mitt kan också märkas som en ökad vidd i de folkliga kjolarna.

I trakter med ett ålderdomligt lokalt dräktskick, som i vissa av Siljansbygdens och Hälsinglands socknar och på sina håll i Skåne, gjordes högtidskjolarna helpplisserade i lagnade eller goffrade veck. Denna kvarleva från 1500-talets modedräkt innebar en tidskrävande framställningsprocedur där kjoltyget veckades ihop i hela sin längd med tätt indragna trådar till en hård ”korf”. Den fick permanentstruktur genom att blötas och läggas in i bakugnens eftervärme. När trådarna drogs ur satt de täta skarpa vecken kvar. För att bibehålla dem lindades kjolen alltid med ett band när den hängdes undan i klädkammaren efter användning. Fukt och väta kunde förstöra veckningen.

Rynkerskor fanns i de flesta byar där kjoltypen användes och de tog emot hemvävda tyger och rynkade dem för en liten ersättning. Det lär ha tagit dem två dagar med varje kjol. Om-

3

4

kring 1860 tycks vara tidpunkten då en mer yrkesmässig rynkning av kjoltyger infördes.² Under 1800-talets senare del fanns i dessa områden speciella plisseringsmaskiner som underlättade arbetet och då blev också vecken smalare. Maskinen såg ut som en mangel med räfflade valsar och veckningen åstadkoms med ånga. Vid sekelskiftet 1900 fanns dessa kjolar ännu kvar kring Siljan och kunde då även vara maskinstickade av tunt ullgarn.

SPARSAMHET, TYNGD OCH LAGER

Trots generösa vidder och krävande veckningar har sparsamhet med material alltid varit utmärkande för den folkliga klädseln. Det märks särskilt tydligt bland kjolarna. Eftersom ett förkläde alltid bars utanpå kunde framvåden, som inte syntes, vävas av sämre garn och randningar göras enklare och av garn som var i billigare färg. Klarrött och blått, som färgades med de dyrbara färg-

2. Detalj av insidan på en kjol med stripade och knäppta rynkor. NM.0000749.

3. Kjöl med veck som följer randningen för att ge en färg-effekt. NM 0000708.

4. Kjolar med enklare tyg under förklädet, en så kallad sparsvåd, var vanliga. NM.0001972.

ämnenä koschenill och indigo, uteslöts då. Denna del av kjolen är inte alltid en separat våd utan man ser att väverskan helt enkelt har bytt garn när hon kommit till den del som var beräknad att sitta mitt fram.

Vanligt är också att man i en enfärgad kjöl helt enkelt fällde in ett annat sämre tyg i framvåden. Det förekommer både i enkla vardagskjolar och i de allra finaste högtidskjolarna. En bit av en gammal kjöl kunde på så vis få en sista chans som en infällning. Att inte ha en sådan sparsvåd framtill betraktades rent av som slöseri och högmod. Nedtill är kjolen oftast skodd på insidan, med en remsa av något avvikande tyg eller ett vävt band, och kan i själva kjolkanten vara försedd med en snodd eller ett omvikt smalt band som både gav stadga och

5

5. Kantning på insidan av kjolen med både dekorativ och praktisk funktion. NM.0000969.

6. Om vädret eller vägslaget var dåligt kunde den översta och finaste kjolen skyddas genom att bäras uppskörtad. Teckning i Nordiska museets arkiv.

7. Kjöl av sju sneddade våder av hemvävt halvylle, maskinsydd. Tillhört Hanna Andersson från Sankt Olof socken i skåne född 1860. NM.0240744

höll ut vidden och skyddade kjolkanten från slitage. Ibland fick denna praktiska detalj bli en dekorativ effekt i annan färg än kjolen.

En annan aspekt av materialanvändningen är att somliga kjolar var mycket tunga att hantera. Det finns i samlingen flera kjolar som väger runt två kilo och de skånska livkjolarna, de så kallade skinnklockorna, kan väga uppemot tre och ett halvt. Även förklädena är i vissa fall tunga – de största av de hemvävda från Ingelstad i Skåne väger uppemot ett kilo. Med tanke på att det var vanligt att bära flera kjolar på varandra kan man fråga sig hur det kändes att ta sig fram med all denna tyngd. Det bör ha frestat på både rygg, höf-

ter och knän. Några snabba kliv var det inte fråga om, gravitetiskt skred man fram på kyrkbacken. Ändå har Greta Hedlund en muntlig uppgift från Ovensjö i Gästrikland om att Fårmormor på Åsen, när hon gick i vall, hade sju kjolar och den yttersta var en hårkjöl.³ I hennes fall får man anta att det var en praktisk åtgärd mot i första hand kylan.

Att bära flera kjolar på varandra var annars ett sätt att visa på välstånd och finns belagt från flera håll i landet, speciellt från södra delarna. Det gällde då inte bara i brudstassen utan även för den vanliga kyrkdräkten. En brud från Ingelstads och Herrestads härader i sydöstra Skåne bar minst tre kjolar och då var en av dem just en skinnklocka.⁴ Från Skytts härad skriver Nicolovius:

Wid högtidligare tillfällen buros af de förmögna-re från tre till sju kjortlar af allehanda färgor, den ena hängande något litet nedom den andra. Aldrig nyttjades, då de skulle wara klädda, mindre än två, hwaraf den ena i blåst eller regnwäder slogs upp öfwer hufwudet.⁵

6

P. G. Wistrand hämtade i *Svenska folkdräkter* uppgifter från en skrift av Anders Tidström, med utgångspunkt i en resa i Halland, Skåne och Blekinge 1756, om att bondhustrurna i Frillesås i Halland kunde ha sju kjortlar och tre förkläden på sig. Han citerade: "Räkna nu tre särkar och tre halsdukar till, så tyckas de just icke kunna så mycket frysa vid midsommartid." För att hantera all denna tygmassa fäste man upp en del över höfterna:

När hon (hustrun) stiger ur sitt hus, lyfter hon upp 4 kjortlar, då minsta förklädet täcker och pryder de 3 stadigt nedsläppta. I kyrkoporten släpper hon ned 3, då gör andra förklädet sin tjänst, och äntligen i kyrkdörren släpper hon ned öfversta kjorteln.

EN NY KJOLTYP

Under 1870-talet påverkades den folkliga dräkten alltmer av modedräkten om den inte hade försvunnit helt och hållet. Kjolorna blev mestadels enfärgade även om de fortfarande syddes av hemvävt halvylletyg. En faktor, ej att förglömma, är att väckelserörelserna drog fram under denna tid och hade en sträng syn på klädernas färger och mönster. På många håll gick man till bönemöten helt klädd i svart. Bomullsgarn som varpgarn blev nu allt vanligare istället för lingarn, medan inslaget var ett tunt och strävt ullgarn. Ofta var detta hemspunnet men ibland kunde även maskinspunnet så kallat victoriagarn användas. Sådant halvylletyg vävdes i tuskaft och tyget kallades verken. De mest modemedvetna bondflickorna lät sömmerskan sy kjolar med sneddade våder som bara hade några lagda veck bak och för övrigt var släta upptill. En meddelare från Skåne skriver:

7

Något längre in på 1890-talet blev det bruk med skråklippta kjolar, så de satt slätt upptill, också skulle de vara fodrade för att föra sig. De var vida nedtill, och ett styvt belägg mellan kjolen och skoningen, och sedan kantas med ett slags band som heter vilurband [velour]. De kallades klockkjolar ty de var formade som en kyrkklocka.⁶

Odina Jönsson i Skåne arbetade vid denna tid som sömmerska. Hennes reaktion visar hur ett nytt mode kunde mötas på landsbygden:

Men så minns jag en gång att jag gapskrattade och det var då jag fick se en kjol som var slät bak, det var 1899. Man hade ju i alla världens tider haft kjolen rynkad eller veckad bak och en sån kjol hade 3 våder. Kjolen skulle nu vara slät upptill och ha sju våder, sedan skulle vådorna svängas ut nertill och till slut räckte inte tyget till för vidden man ville ha, man fick skarva varje våd nertill med den kilen man klippte av upptill.⁷

Hon fortsätter med att beskriva hur kjolen skulle helfodras och skos med en bred remsa i nederkanten och kantas nederst med velourbandet, som hon liknar vid en borste. Vidden i kjolen var minst fyra meter och kjolarna så långa att en skoklack ofta fastnade och rev loss velourbandet. Mot 1800-talets slut hade kjollängden påverkats av modedräkten, detta samtidigt som den så kallade reformdräktsrörelsen* hävdade att de borgerliga kvinnornas långa kjolar inte bara släpade i gatsmutsen och golvdammet och var ohygieniska utan också hindrade kvinnans utveckling mot ett modernare liv. I en yrkesroll var det omöjligt att ha släpande kjolar som måste hållas upp med ena handen. Man framhöll här allmogens kortare kjolar som ett föredöme. Rollerna blev ombytta.

UNDERKJOLAR, KRINOLINER OCH STUBBAR

Underkjolar i modern bemärkelse användes inte av bondkvinnor förrän långt in på 1800-talet. Däremot var det alltså mycket vanligt att man hade flera kjolar på varandra. Därför blev det inte så stor skillnad när modet med de mycket vida kjolarna kom till landsbygden vid 1800-talets mitt. I modedräkten hölls dessa och klänningar-

na ut med en mängd underkjolar tills krinolinen av stålband utvecklades i Amerika på 1850-talet. Krinolinen är en ställning av glesa ringar i flera våningar hophållna med band, ungefär som en lampskärmsstomme. Den gav stadga och form utan att tynga på höfterna som mängden tunga kjolar. I den folkliga dräkten blev krinolin aldrig lika populär som i städerna. Dels var det en kostsam investering om den skulle köpas färdig, dels var den opraktisk i trånga utrymmen. Somliga försökte byta ut stålringarna mot vidjor av hassel eller andra böjbara spröt men dessa hade en benägenhet att knäckas vid olämpliga tillfällen. Som en meddelare skrev:

Det var nära omöjligt att komma igenom stora dörren till kyrkbacken så vid var man, då man bar krinolinkjortel. En julmorgon blev jag illa utsatt i stora farstun i Kråkmåla kyrka, då dörren öppnades. Alla rusade in och ville ha sittplatser. Jag blev så inklämd i farstun bland en hop människor, så fjädrarna som voro av stål, sprungo av och stucko ut genom tyget. Jag fick smygga mig ut och gå hem i mörkret för jag kunde inte visa mig i kyrkan, där fick jag för att jag var högfärdig men från den stunden hade jag aldrig mer krinolin på min kropp.⁸

I detta skede blev det istället allt vanligare med understubb. En stubb är en vadderad och sticksömmad kjol. Sådana hörde till modedräkten under 1700-talet, då i kostbara sidentyger med sticksömmar i dekorativa mönster och ibland med blombroderier. Men den kunde också bäras som ett underplagg och göras i enklare material. I museets folkdräktssamling finns ett antal stubbar från 1800-talets andra hälft. De är sydda i olika rutiga bomullstyger, med ett tjockt lager bomullsvadd som fyllning, och stickade i diagonala rader upptill och i tvärsydda rader nedtill för bästa fall och stadga. Även om tygerna kan vara olika är sömnan den så ensartad att de verkar sydda efter någon gemensam mönsterförlaga.

* Reformdräktsrörelsen uppstod i Amerika vid 1800-talets mitt och etablerades bland en grupp intellektuella kvinnor i Sverige 1886 för att modernisera kvinnans klädsel och arbeta för att avlägsna den hårda korsetteringen som deformerade och skadade inre organ.

8

9

8. Krinolin av stålband och bomullsband – en amerikansk uppfinning för att hålla ut 1860-talets omfångsrika kjolar. Den blev redan i sin samtid föremål för åtskilliga skämtteckningar. Ur *Illustrerad Tidning*, nr 4 1858, Nordiska museets bibliotek.

9. Vadderad underkjol, så kallad stubb, från 1800-talets andra hälft, sydd i bomullstyg och stoppad med bomullsvadd. NM.0255041.

10. Underkjol från 1890-talet av en typ som antagligen fanns att köpa färdig över hela landet. NM.0235850.

11. Underkjol virkad av rött och grått ullgarn. Från Uppland omkring 1900. NM.0331611.

12. Underbyxor med ben och ordentlig vidd, av bomullslärf, maskinsydda. Hos allmogen förekom sådana inte förrän under sent 1800-tal. NM.0235654.

Många meddelare från hela landet berättar om understubbar som bars av kvinnorna i deras barndom. Här en av dem:

Innan de börja med benkläder hade de stubb, underst. Det var så storartat att ha en vacker stubb, för det första skulle det vara varmt på vintern, ock för det andra skulle stubben föra ut klänningen, det var ju de vida kjolarna på 1860-70-talen.⁹

Här en annan:

Flera underkjolar buros på samma gång ända till 3, först den på vintern vanliga stubben som var vadderad, en hemvävd underkjol uppå den, och skulle man vara fin en vit underkjol med rynkappa utanpå den. Det fanns de som hade gott om vita underkjolar, upp till dussinet. De voro hemvävda och inslagna med grova trådar i väften. Virkade underkjolar i ullgarn avlöste sedan den tunga stubben.¹⁰

Den allra varmaste vinterkjolen var en skinnkjol med ullen inåt och den har också varit allmän i stora delar av landet och levt kvar sedan århundraden. I en tid när kvinnor aldrig bar underbyxor var det en nödvändighet att försöka hålla sig varm ändå:

Kasung var en kjol av beredda getskinn med håret inåt. Den var oerhört stark och varm. Ehuru ett skinnplagg var den ingalunda stel och styv utan istället smidig och mjuk. Väl beredda blevo de mjuka som silke, och ytterst behagliga att bära.¹¹

Inte förrän i slutet av 1800-talet blev det brukligt med någon form av benkläder, oftast knälånga och vida av kraftig bomullsväv eller halvylle. De var till en början öppna i grenen och bara hopsydda i midjan. Innan dessa fanns fick man lösa köldproblemet på annat sätt. Från Värmland berättas följande:

I mycket kallt väder eller då det förekom att man skulle bära vatten i djup snö bundo kvinnorna ibland ihop kjorteln till ett skydd. De drogo upp den bakifrån mellan benen och fäste den mitt på förklädet medelst en stoppnål med tråd i.

Riktigt enkla underkjolar för vardagsbruk kunde vävas av så kallad entänningsväv, dvs. en glesare tuskaft med varp av linblånor och inslag av hår från nötkreatur, eller av garn som beretts av utslitna vantar och strumpor som repats upp.¹² Tämigen sena är också några underkjolar i stadiga randiga tyger som vid första blicken tas för vanliga kjolar. De är från 1890-talet och är alla sydda på exakt samma vis av fem sneddade våder med en rynkad kappa nedtill. De har ett sprund mitt bak som hålls ihop med knytband. Likheten visar att de troligen köptes färdigsydda¹³ och modellen att de passar ihop med de klockade kjolarna av snedvåder som då var högsta mode. Som nämndes i upppteckningarna avlöstes stubbarna av virkade underkjolar, som kunde vara av kraftigt bomullsgarn eller ullgarn, gärna vita med röda bårder, eller röda med grå eller svarta kanter. Riktigt grant blev det i starkt anilinlila med röda dekorationsbårder. Nackdelen med dem i ylle var att de var

åtråvärda för malen. Mer borgerligt präglade och vanliga kring sekelskiftet 1900 var de vita underkjolarna i bomullslärft, prydda med virkad spets eller köpt brodyr.

Vid den tiden hade 1890-talets krav på kroppslig hygien och tvättbara underkläder kommit till landsbygden. Virkning var handarbetet på modet och spreds snabbt i form av kantning på diverse textilier. De vita underkjolar som finns i museets samling kommer främst från välbärgade bonddöttrar och -hustrur. Småskollärarinnorna på landet var samtidigt mottagliga för moderna idéer och förde med sig kunskaper och ideal från seminariet. En av deras uppgifter i tjänsten var att undervisa flickorna i syslöjd, helt praktiskt inriktad, för att göra dem till dugliga husmödrar. Dit hörde att sy underkläder i fastställda modeller för hela landets skolor – ytterligare en faktor som bidrog till likriktningen i klädseln mellan stad och land.

12

Klänningar

Med klänning menas vanligen ett plagg där kjol och liv är av samma tyg. Beroende på modestil kan den vara tvådelad eller sitta ihop. I Nordiska museets folkdräktssamling finns sammanlagt 120 klänningar. Att studera dem bjuder både möjligheter och svårigheter.

MELLAN 1700-TAL OCH EMPIR

Pernilla Rasmussen skriver i sin avhandling *Skräddaren, sömmerskan och modet* att 1800-talets första år var en omvälvande tid i modehänseende.¹ Sverige översköljdes av det nya empirmodet samtidigt som 1700-talet dröjde sig kvar. Ännu 1820–1830 skedde utvecklingen gradvis och nya och äldre influenser blandades, vilket enligt henne gör det svårt att med exakthet datera klänningar. Om detta gäller modedräkten så gäller det i ännu högre grad det folkliga klänningsmodet.

Från sent 1700-tal finns två klänningar som består av tröja och kjol, båda i tidens modesnitt. Den ena är en ungmorsklänning eller tredjedagsklänning, så kallad för att bruden bar den tredje dagen efter sitt bröllop när hon blivit ungmor, och skall

ha burits 1783 av en kvinna i Offerdal i Jämtland. Den är sydd av rödlila kamlott och bars med ett kattunförkläde i gult med litet brunt kvistmönster. Till det hade hon, som brukligt på orten, två sidenhalskläden. Den andra klänningen, i samma snitt men i svart kamlott, kommer från Arbrå i Hälsingland och kallas bara helgdagsdräkt. Tillsammans med den kom ett svart raskförkläde, ett vitt halskläde i bomull och en överdelssärk i linne, märkt MPD, som möjligen har burits till.

En tvådelad klänning från Ydre i Östergötland hör till de svårdaterade och är även oviss när det gäller ägarinnans sociala hemvist. Tyget, rosa med glesa vita munkabältesränder, påminner mycket om liknande hemvävda bomullstyger i tygprovsböckerna från tidigt 1800-tal. Det lösa livet är något kort men inte lika högt skuret som rena empirmodeller och har skörtkilar i sidorna, ryggsöm och skörtveck mitt bak i sömmen och saknar knäppning fram. Ärmarna är smala med riklig rynkning över kullen. Fodret är ett ljusrandigt och troligen återanvänt linnetyg.

Den förmodligen äldsta av de hela, hopsydda klänningarna i samlingen har skärning och detaljer som pekar mot tiden 1790–1800. Så tidigt, när empirstilen nätt och jämnt nått modedräkten, är det svårt att föreställa sig den i ren allmogemiljö. Givaren hette Cederström och fanns på godset Krusenbergs i Ärlinghundra socken i Uppland, vilket snarare tyder på motsatsen. Dock var han samlare av allmogeföremål så ovissheten består. Klän-

1. Stadens unga kvinnor bar storrutiga klänningar med krinolin. Ett mode som snabbt slog igenom på landsbygden. Flicka i borgerlig klädsel omkring 1860. Foto: Wilhelm von Boeckmann, Nordiska museet.

2

3

ningen är sydd i fin bomullslärf med ett enkelt kattuntryck och mönstrad med en halv centimeter breda gula ränder mellan något bredare vita med små röda prickar. Livet är hopsytt med kjolen endast i ryggen. Framstyckena går omlott och rynkas med dragsko både i halskanten och i nederkanten så att det blusar över bysten. De långa ärmarna är något diagonalskurna med rynkad vidd över kullen, avsmalnande men vid handleden något utsvängda. Liv och ärmor är fodrade med hemvävd gul- och vitrandig linnelärf. Kjolen i tre våder är slät fram och med mycket rynkor i ryggen och har sprund i sidorna. För att hålla ihop empirklänningarna, som bara sitter ihop bak, finns ofta tunna lingarnssnoder som löper genom små diskreta öglor och knyts i livet. Kanske fick man också ta till knappnålar. Det kan säkert ha varit en del huvudbry innan kvinnorna förstod hur det nya modet skulle skäras till och hur livet skulle formas. En klänning från Anundsjö i Ångermanland, som enligt uppgift är från 1803, tyder på en viss osäkerhet om stilen (se sid. 5). Den är också sydd av ett hemvävt tyg i halvyll på linvarp med breda ränder i munkabälte i starka färger som känns främmande för det ljusa och lätta i modet.

Från Estuna i Uppland kommer en sommarklänning av röd- och vitrandig bomullslärf, med lång ärm rynkad på kullen, och vid handleden en lös slejf som håller ihop ärmen så att nedre ärmleden rynkas, en detalj som återfinns på en modeklänning från omkring 1812 i Textilmuseets sam-

2. Tvådelad ungmorsklänning i kamlott, buren 1783 i Offerdal, Jämtland. Den är skuren i samma modell som modeklänningar i siden från samma tid. NM.0002378 och NM.0002377.

3. Liv till tvådelad klänning från tidigt 1800-tal i hemvävt bomullstyg med munkabältesränder. Från Ydre härad, Östergötland. NM.0033953.

4. Hel klänning i empirmodell av randig kattun från omkring 1800. Från Ärlinghundra, Uppland. NM.0003824.

5. Sommarklänning av bomullslärf i empirmodell med vidden samlad i ryggen där kjol och liv är sammansydda. Från Estuna omkring 1810–1815. Till Uppland spreds modeimpulserna snabbt från omkringliggande städer och herrgårdar. NM.0027695.

6. Klänning från 1820-talets slut eller 1830-talets början med kvardröjande empirskärning. Från Broddetorp, Västergötland. NM.0080800a.

lingar.² Livet är fodrat med oblekt linnelärft. Kjolen är i en hel våd och rikt rynkad i ryggen där kjol och liv är sammansydda. Framtill är kjolen helt slät och det är oklart hur den suttit uppe då inga spår av hopsättning finns. Från samma tid och samma landskap kommer en annan liknande klänning, vit med smala glesa ränder i mörkblått, mellanblått, rött och vitt och hemvävd i halvbomullslärft med varp av lingarn. Mitt fram på kjolen är ränderna något smalare och mörkare, vilket tyder på att den burits med förkläde. Beroende på ur vilken social grupp eller generation ägaren kom, innebär den här tiden en brytning för bruket av förkläde. En ärbar bondhustru skulle aldrig komma på tanken att ha en klänning utan förkläde.

Från Norra Tjust härad i Småland kommer en klänning i liknande tyg men den är möjligen några år yngre. Den har fått ärmarna borttagna och

har senare burits som livkjol. Enligt givaren var den en sort som var vanlig på 1820-talet på orten. Från Broddetorp i Västergötland kommer en randig halvylleklänning som kan vara från 1820-talets slut eller 1830-talets början men har kvar empiriskärningen.

1830-TALET

Till empirens modestil med korta liv hörde små puffärmar som ibland kompletterades med långa smala underärmar. Som med alla utmärkande stildetaljer tenderade dessa puffärmar att växa till nästan groteska mått med början redan under 1820-talets senare del och med kulmen under 1830-talets första hälft. I modejournaler kan man följa utvecklingen år för år och i porträttmålningar får vi ock-

så bekräftat att de fanns i verklighetens damklänningar och kappor. En del är runda som uppblåsta ballonger och krävde någon form av stöd under – ett slags ärmkrinolin. Andra blir mer droppformiga med mängder med rynkor på en uppåtsträvande ärmkulle för att smalna av ned mot handleden. Formen har gett modellen namnet fårbogsärm.

Det var när ärmen nådde fårbogsstadiet som den kom in i det folkliga modet och det skedde sannolikt vid 1830-talets mitt på de flesta håll. De flesta klänningar i museet är tvådelade och i vissa

fall har vi bara överdelen. Här finns fler osäkerheter beroende på att inget av livet är daterade. Samtidigt som de har fårbogsärmar är de också mycket korta, vilket kan betyda att det något äldre empirimodet blivit kvar. En sådan blandning är fullt möjlig eftersom allt inte förkastades när det kom något nytt. Flera av de tvådelade klänningarna har inkommit från Blomskog i Värmland. Med dem råder ingen tvekan om att fårbogsärmarna har lagt till grund för modellerna. De hemvävda tyger- na är randiga och ärmarna skurna så att ränderna

ligger något diagonalt enligt modet, vilket förstärker intrycket av axelbredden. Det finns ett par olika lösningar på hur kjolen har sytts för att stämma ihop med den korta överdelen. En av kjolarna går upp till bysten och sitter uppe med hängslen. En annan är sydd som en livkjol i empirstil.

Från senare delen av 1830-talet, när de omfångsrika ärmmodellerna försvunnit ur modet, finns ett klänningsliv bevarat, bortklippt från kjolen. Tyget är ett livligt mönstrat tryckt yllemuslin av god kvalitet, den vida halsringningen är kantad med ett små-

7. Porträtt av dam med de stora puffärmar som hörde till 1830-talets modedräkt. NM.0122896.

8 och 9. Två korta klänningsliv, troligen från mitten av 1830-talet, med en folklig tolkning av fårbogsärmen. Från Blomskog, Värmland. NM.0001367 och NM.0001374.

10. Klänningsliv i tryckt yllemuslin med drag av det sena 1830-talets klänningsmode i ärmgarnering och passepoaler i sömmarna. Från Bohuslän. NM.0107819.

11. Ungmörsklänning buren 1838 av en bondhustru på Gotland. Tyget i halvyll ger ett sidenliknande skimmer och modellen är helt i fas med modet. Detalj av ryggen med rutig infodring längs knäppningen. NM.0105392.

rutigt bomullstyg i gult, brunt och rött, och livet är fodrat med bomullslärft. Livet är mycket modemässigt inte bara i tygvalet utan även genom de smala ärmarna med en löst påsydd franskantad karm som efterträdde fårbogsärmarna. Alla sömmar har också passepoaler, ett modedrag som finns kvar under hela 1840-talet. Klänningen har vidare knäppning med hakar och hyskor i ryggen, en placering som känns främmande för folklig dräkt. Så vem i Bohuslän har burit denna stiliga klänning? Var det en prästdotter, en länsmanshustru, en sjökaptensdotter? Eller

kan det ha varit en välsituerad bonddotter? Återigen blir svaret att vi inte har några som helst uppgifter.

Klänningslivet kan jämföras med en ungmorsklänning från Gotland, buren av Maria Margareta Mårtensdotter vid bröllop 1838. Den är av fint halvylletyg i kypert med varp av ljusbrunt bomullsgarn och inslag av ett grönt och tunt redgarn som ger en grönskimrande glans. Uptill på ärmen har den besättning av tyget med stora rundade uddar kantade med klargrön bomullsfrans. Också den har knäppning i ryggen – med säker folklig hemvist.

1840- OCH 50-TAL

På 1840-talet var klänningarna ofta rutiga. Mönstren blev allt större under 1850-talet och slog då verkligen igenom i det folkliga klänningsmodet. Det var förhållandevis enkelt att väva rutigt och det gick att få granna kontrasterande färger. Ett tidigt exempel har tillhört en ung kvinna, Elisabeth Margareta Johansson från Burträsk i Västerbotten, född 1821, och kan således vara från omkring 1840. Den har kvar 1830-talets vida halsringning och har passepoaler i sömmarna. De flesta av klänningarna från samma tid är i halvulle men hennes är vävd i bomull. Ärmarna är skurna med rutorna på diagonalen, även det ett vanligt modedrag, och har tre små nypveck i den bakre ärmsömmen vid armbågen. Eftersom man inte har ansträngt sig med någon mönsterpassning framtill i kjolsömmen har den sannolikt burits med förkläde.

Nu är vi framme vid den tid när bruket av hel klänning till fint är vanligt över så gott som hela landet och *folklig modedräkt* är en adekvat benämning. Nyrokokon var det förhärskande stildraget under vad som brukar kallas Biedermeiertiden. I vardagslag fick nog det gamla modet med midjekjol och livstykke duga. Finast var förstås ett köpt klännings-tyg, enfärgat i någon glansig tunnare kvalitet eller rutigt med flamfärgade strimmor. Tyger med namn som bombasin, muslin, lustre, barège, orleans var vad man ville ha. De utländska svåruttalade namnen ses ofta förvanskade i bouppteckningar och andra skrifter. Många vävde dock ännu själva sina starka och vackra halvylletyger på en bomullsvarp.

Färgat garn gick att köpa men det vanligaste

12. Klänning i hemvävt rutigt bomullstyg från Västerbotten omkring 1840. Bomullsgarn fanns nu till överkomligt pris att köpa. NM.0162999.

13. Klänning i rutig och mönstrad bombasin – ett köpetyg som var populärt vid 1800-talets mitt. NM.0235905.

var att väverskan också färgade. I små handskrivna hushållsböcker finns recept på färgning ofta tillsammans med råd om stärkning av bomullstyg, bakrecept, hälsoråd och andra praktiska anvisningar. Efter 1856 kom de första syntetiska så kallade anilinfärgerna ut på marknaden. De kunde köpas i små påsar och förenklade färgningen avsevärt. Sådana ”påsfärger” gick att köpa i de handelsbodarna som började etableras på landet efter 1846 när näringsfrihet infördes. Från den tiden finns rutiga klänningar som har mustiga färgsammansättningar och som bars med en spetskantad krage och små ärmgarneringar, vita muslinsförkläden eller mönstrade halvsidenförkläden.

SVART FÖR STOR HÖGTID

Trots färgglädjen i dessa klänningar var högtidsklänningen vid den här tiden mestadels svart. Ett exempel är Sissa Svendsdotters brudklänning från 1843 i svart sidentaft. Den är tvådelad med snibb fram på livet och högt ringad i halsen. Knäppningen med 18 fabriksgjorda hakar och hyskor är dold. Fram på livet har den flera insydda stålfjädrar och kring överärmen en rynkad slå av tyget med smala svarta gallerband i kanterna. Fodret har inlagd vaddering över bröstet. Kjolen har hela fem våder med annat tunnare svart sidentyg i större delen av framvåden där den döljs av förkläde. Mycket i denna klänning tyder på en rik gård, där man hade råd att klä upp dottern i vad som var senaste modet. Dels är klänningen i helsiden, dels har den det snibbiga, moderiktiga livet, vadderingen för att lyfta bröstpartiet, stålfjädrarna och de fabriksgjorda hakarna och hyskorna (som är de äldsta som har hittats vid inventeringen) och inte minst den moderna ärmgarnering som också återfinns i nordskånska tröjor från 1800-talets mitt. Sissa Svendsdotter kom från Osby i norra Skåne, ett område som av gammalt hade en rik dräktkultur.

15

14. En bondflicka på ateljefoto från 1860-talet. Klänningen av svart något glansigt tyg. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

15. Helsvart till högtid. Liv till brudklänning i sidentaft som har tillhört en välbärgad bondkvinna som gifte sig 1843. Det är i senaste snitt och har insydda stålfjädrar, maskingjorda hakar och hyskor och den moderna ärmmodellen. Bars med förkläde på folkligt vis. NM.0112552.

Det finns mängder av helsvarta och vida klänningar från tiden kring 1800-talets mitt och decennierna därefter bevarade i svenska museisamlingar. Modellen är ensartat slät och stram, tät i halsen och långärmad. Enligt skomakaren Jonas Stolts minnesanteckningar började det komma svarta tyger med knallarna redan på 1820-talet men de var då så dyra att det inte var många som hade råd. På 1830-talet ”klädde sig tjänstepigorna i svart, fastän en sådan klädning ännu kostade dem hela årslönen. Men i slutet av 30-talet hade det svarta segern på sin sida, och sedan har det svarta kommit till allt mera, och vi se nu icke annat än svart”, skrev han.³ Den första svarta klänningen

fick flickan till konfirmationen och därefter kunde den användas som kyrkklänning och kanske också bli brudklänning så småningom. Vi ser den på de tidigaste porträttfotografierna av bondflickor tagna i städernas fotoateljéer, som blev allt vanligare under 1860- och 70-talen.

EFTER 1800-TALET S MITT

På 1850-talet tillkom ett nytt modesnitt på de rutiga klänningarna där snedgående draperade veck från axeln ned mot midjan poängterade den önskvärda timglasformen. Ärmarna kunde vara lätt utsvängda vid handleden, så kallad trumpetärm, och gärna kantade med ett påsytt mörkt band ett par centimeter från kanten. Ärmar med rynkor mot en manschett kom också på 1850-talet. Under 1860- och 70-talen var ärmarna raka eller snäva vid handleden. Istället för en osynlig knäppning på livet med hakar och hyskor blev det då vanligare med stora och väl synliga knappar, ibland svarta mot ett ljusare tyg.

16

17

I museet finns två klänningar som har tillhört samma kvinna, en av många skånska storbonde-dötrar. De har burits med tio års mellanrum och får illustrera hur det folkliga modet förändrades. Hon fick, som 18-åring i början av 1860-talet, en klänning som skulle bäras på "vanliga" kyrksöndagar. Den var typisk för den folkliga modedräkten: tvådelad av hemvävt storrutigt halvylletyg i grönt, blått, lila och svart med tunn överruta i gult bomullsgarn. Den riktiga kjolvidden är påverkad av krinolinmodet. Till den hade hon ett förkläde i mönstertryckt yllemuslin, ett litet svart sidenhalskläde med kantbård, anilinfärgade strumpor och på huvudet en broderad vit klut.

Klänningen är handsydd och allt är gjort av flickan själv, född i mitten av 1840-talet, med hjälp av modern.

När storbondedottern tio år senare, på 1870-talet, var finklädad hade hon en betydligt mer diskret tvådelad klänning i svart- och vitmelerat hemvävt halvylletyg med varp av varannan tråd vitt lingarn och varannan svart ullgarn och med inslag av vitt lingarn. Hon var då gift och klädde sig vuxet och mer återhållsamt – men också modernt. Klänningslivet har fått skört i 1870-talsstil och har fram en falsk knäppning med stora svarta kupiga knappar som döljer knäppning med hakar och hyskor under. Kjolen är ännu förhållandevis vid med lagda veck

16. 1850-talets modeklänning hade draperade diagonala veck på livet som förstärkte en smal midja. Denna är i hemvävt rutigt halvyll och syddes omkring 1860 av Margareta Jansson, född 1841, från Gottröra, Uppland. NM.0189270.

17. Tvådelad halvyllklänning från början av 1860-talet som tillhört en 18-årig ung kvinna. Bars med förkläde av tryckt ylleuslin. NM.0184381a-b.

18. Tvådelad klänning från början av 1870-talet. Den bars av samma kvinna som föregående klänning, något som visar att hon nog följde med i det föränderliga modet. NM.0184384.

i midjan och har ett rynkparti mitt bak. Turnyren har ännu inte kommit till bygden. I halsen en uppstående kant där hon antagligen haft en krage eller smal spetshalsduk. Kluten hade blivit omodern och istället bar hon svart sidenschalett. Möjligen bar hon ännu förkläde och då troligen ett av svart siden.

Något yngre är en mörkblå- och vitrutig bomullsklänning från Västergötland där kjolen har all vidd samlad bak, en antydning till turnyr. Där är livet med sin mer komplicerade tillskärning maskinsytt, antagligen av sömmerska medan kjolen är handsydd.

TURNYREN GÖR ENTRÉ

Åren omkring 1885 kan jag som barn minnas de moderna damernas klänningar, det var särskilt kjolen med "puff der bak" som tilldrog sig uppmärksamheten. Hela bakvåden var bucklad och uppe vid midjan försedd med en putain under så att den skulle stå ut, samt "schönke" framtill, ett tygstycke uppdraget i sidorna. Nederdelen av framvåden var veckad i nerpressade veck. Tyget var satt på en mycket smal foderkjol som gjorde det litet svårt att gå.⁴

Beskrivningen stämmer precis på en turnyrklänning från Skåne som är ett utmärkt exempel på hur det folkliga modet snabbt tog upp det borgerliga dräktmodet men i hemvävda tyger. Det enda som skiljer klänningen från en stadsfrus är det hemvävda rosa halvyllstyget. Livet är figursytt, midjekort, sytt på foderstomme, går högt i halsen och har sex svarta sammetsknappar fram. En lång och svängd ärm är isydd och över axeln har en rynkad puff med svarta sammetsband sytts på. Handleden

20

pryds av ett slag av svart sammet, kantat med svart maskingjord spets. Kjolen är vid, i sex våder med slät framvåd, och bakvåden skuren mycket längre än de övriga och därtill uppdraperad till en bubblik turnyrmodell. För att få fram 1870-talets bakskört hör ett svart sammetsskärp till som baktill har ett fyrkantigt stycke i två lager av klänningstyg. När skärpet sitter på klänningen blir skörtet bak en förlängning av livet och förstärker det upplyfta bakpartiet. Någon form av turnyrställning baktill under kjolen måste till för att få det så högt som möjligt i enlighet med modesiluetten.

19. En folklig turnyrklänning helt i linje med stadsmodet men i hemvävt tunt ylletyg. Den bars, möjligen som ungorsklänning, omkring 1880 av Anna Thufvesson, född 1858, från Ingelstad i Skåne. NM.0264949.

20. Ett klänningsliv i bomull från 1870-talet eller 1880-talets början som är ett tidigt exempel på maskinsömnad. Från Västergötland. NM.0131819.

Denna modeklänning kommer från Ingelstads härad som är ett av Skånes rikaste dräktområden med ett ålderdomligt och av tradition starkt styrt dräktskick. Man kan spekulera över den enorma spännvidden i klädedräkt som kan ha funnits hos ägarinnan, Anna Thufvesson (1858–1931). Mamman bar säkert den påkostade och ytterst speciella Ingelstadsdräkten vid sitt giftermål i mitten av 1800-talet. Anna gifte sig med Anders Thufvesson från Östra Hoby, förmodligen kring 1880 och då i modedräkt. Kanske var den rosa klänningen hennes ungorsklänning. Man kan mycket väl tänka sig att hon i ett annat sammanhang klädde sig i gårdens ärvda dräkter och silversmycken. En sådan skarp kontrast mellan gammalt och nytt blev tydligast just i de områden som hade behållit sin traditionella lokala dräkt längst. Där hoppades flera led i modeutvecklingen över och man gick direkt in i det borgerliga modet.

Halskläden och storschalar

Det är lätt att gripas av viss begreppsförvirring gällande de plagg som kvinnor lade runt halsen eller knöt runt huvudet. Men så finns det också en ansevärd variation i tid och rum. Till Nordiska museets folkdräktssamling har förts 1 500 hals- och huvudkläden och det finns bland dem, mer än i andra kategorier, en flytande gräns för vad som har burits i modedräkt och folklig dräkt. I registren används numera *halskläde* och *huvudkläde* som sakord, eventuellt med en dialektal benämning som tillägg. Men genom museets historia har benämningen oftast fått bli den som givaren eller säljaren angivit oavsett objektets art: halsduk, schal, duk, kläde, näsduk, halstrasa och så vidare. I väveriernas fabriksberättelser kallas dessa kvadratiska vävnader kort och gott för dukar, detta för att visa att det är stycke gods och inte metervaror. Men om vi i dag bara skulle säga dukar ger det associationer till borddukar. Många gånger är det inte tydligt om föremålet använts på huvudet eller runt halsen och då använder jag i denna bok ordet *kläde*.* Ordet *schal* (som också kan stavas *sjal*) använder jag här för större halskläden som täcker hela axlarna och går ned över ryggen och oftast ersätter ett ytterplagg.

1. Skärgårdsflickorna Dina Eriksson (18 år) och Tekla Lindström, båda från Arholma, hade arbetat i Stockholm och kom hem från stan iklädda hatt. Foto 26 augusti 1909. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

För att läsaren ska kunna orientera sig lättare i materialet har jag delat upp kapitlet i flera delar. Den första handlar om sidenkläden, den andra om kläden i linne och bomull, inklusive en stor grupp med tunna, helvita mönstrade bomullskläden som beskrivs separat, och den tredje om schalar. Läsaren får ibland gå tillbaka i kronologin eftersom grupperna har använts parallellt.

KLÄDEN FÖR ALLA TILLFÄLLEN

Bondhustrurna hade inte bara ett enda halskläde utan oftast åtskilliga. Upp till dussinet fullt och mer ändå var inte ovanligt och utförandet varierade beroende på användningen. Samma halskläde kunde läggas över axlarna, täcka bindmössan på huvudet, bäras som dekorativt armkläde, hänga i bältet på bruddräkten, lindas om det lilla barnet vid dopet eller om psalmboken vid kyrkbesöket. Under bröllopfesten – när det väl hade blivit dags för den – kunde också ett antal sidenkläden fästas ihop till en päll eller klä väggarna i bröllopsstugan. Ett belägg för att bruket har varierat, ibland enligt traktens sedvänja, är ett brev till museet:

* *Plagget* kläde ska inte förväxlas med *tyget* med samma namn. Det senare är ett fabriksvävt ylletyg som valkats och efterbehandlats för att få en vacker yta med mer glans än det enklare vadmalstyget.

Fröken Magnussons mor har burit dukarna vid sitt bröllop 1841. Den hvita duken (i bomull) bars bröllopsdagen (även under vigseln) på hufvudet, ovanpå ”mössan” och ”stycket”... Den lilafärgade duken (i siden), som då var ljus blå, bars öfver axlarna. Brudklänningen var alltid vit, af något köpetyg, vanligtvis i gåsögonmönster. Vigseln förrättades alltid i kyrkan på en söndag och brudparet var under den efterföljande gudstjänsten placerat i främsta kyrkbänken där bruden efteråt beskådades af den intresserade allmänheten... Påföljande söndag skulle bruden äfven vara i kyrkan och sitta i främsta kyrkbänken och till beskådande. Nu kallades hon för ”efterbrud”. Hon var äfven då klädd i hvitt, men tyget i klädningen skulle nu vara hemväft. De båda dukarna begagnades nu på omvända platsen, dvs. den mörka på hufvudet öfver ”mössan” och ”stycket” och den hvita öfver axlarna.¹

I: Sidenkläden

DEN DYRBARASTE GÅVAN

Det allra finaste halsklädet, mönstrat i siden, hade man vid högtidliga tillfällen. Och trots att siden var dyrbart och tidvis även förbjudet att bära för allmogen har Nordiska museet många sådana bland det folkliga. Totalt rör det sig om ca 350 exemplar som dessutom har en påfallande stor spridning från Lappland till sydligaste Skåne. Förklaringen ligger i att dessa kläden i stor utsträckning är fästmögåvor eller så kallade ja-dukar, dvs. att de ingick bland de gåvor som fästmannen skulle ge sin blivande brud. Det var en fast etablerad sed vilka presenter som utbyttes mellan parterna och så långt tillbaka som vi har uppgifter om detta är just sidenhalsklädet givet. Det var det dyrbaraste som bondhustrun ägde, en symbolisk kärleksgåva, som vårdades ömt och låg i sin egen ask när det inte användes vid högtidliga tillfällen. På sina håll skulle brudparet även ge den närmaste familjen gåvor

och då kunde svärmodern presenteras med ett sidenkläde. Det förekom också att en dotter kunde få en silkesduk i samband med sin konfirmation. I välbärgade bondgårdar kunde alltså kvinnorna ha många både egna och ärvda sidenhalskläden att växla mellan – ett mått på välståndet. Många har därför sparats till eftervärlden och finns kvar i hem och gårdar.

ÖVERFLÖDSFÖRORDNINGARNA

Sidendukarna är en speciell grupp kläden inte bara på grund av symboliken kring användningen. Många i samlingen är stämplade i ena hörnet med en hallstämpel som dels ger ledtrådar till när de vävdes och dels säger oss att det skedde i Stockholm. De allra flesta sidenmanufakturerna etablerades där under 1700-talet som en följd av den handelspolitik som fördes i protektionistisk anda enligt merkantilistiska idéer. Genom Hattpartiet, som kom till makten 1738, fick dessa idéer en stark förankring i näringslivet. Redan långt tidigare hade de statliga myndigheterna klagat över svenska folkets konsumtion av utländska varor av det slag man tyckte var lyxartiklar, bland dem sådana som hörde till klädedräkten: tyger av olika slag, spetsar, mönstrade band, diverse tillbehör som handskar, strumpor, näsdukar, halskläden, knappar samt, givetvis, silver- och guldsmycken. Förbud mot användning publicerades i de så kallade överflödsförordningarna och genom dem försökte man komma till rätta med slöseriet. Från 1720-talet intensifierades importrestriktionerna och för att gynna inhemsk tillverkning gav staten rundliga subventioner till den som ville sätta upp exempelvis ett väveri. För att sköta all administration och kontroll etablerades det som kallades Manufakturkontoret.*

Under Manufakturkontoret låg Hallrätten vars uppgift var att kontrollera och stämpla alla produkter. Dit skulle också alla fabrikanter lämna årliga redogörelser för kvantiteter och värden på varje slag

* I manufakturer inriktades tillverkningen på massproduktion genom gemensam anskaffning och förädling av råvaran, men framställningen skedde med traditionella hantverksmässiga metoder och produktionen var ofta förhållandevis blygsam.

2

3

4

2. En samling kläden och bindmössor från en gård på Arholma i Stockholms skärgård. Sidenhalskläderna vårdades ömt och förvarades i speciella lådor och askar av spån när de inte bars. Privat ägo.

3. Rutigt sidenhalskläde med hallstämpel i hörnet: "Stockh. hallstemp 1839". NM.0125813.

4. Stämpel som användes för sidenkläden från 1700-talets senare del fram till 1832 av Stockholms Hallrätt.

som tillverkades, därtill antalet anställda och vad de gjorde och hur många vävstolar och andra redskap som fanns exempelvis i ett väveri. Gällande just sidenhalskläden så kan forskare i dag ta reda på exakt hur många sådana som vävdes per år i de olika väverierna. Det går att följa uppgångar och fall i produktionen allt eftersom modet rörde sig och konjunkturerna förändrades. Men att veta precis hur halsklädena såg ut – i årsredogörelserna kallas de dukar – går inte att se i denna statistik utan där kan museisamlingar istället vara ett viktigt komplement. Alla sidenkläden är inte stämplade, vilket kan bero på att en stämpel försvunnit i tvätten eller att klädet har färgats om. Men förklaringen kan också vara att smuglingen av sidendukar var omfattande.

De äldsta bevarade sidenklädena tycks vara från tiden strax efter 1700-talets mitt. Det stämmer bra med de statliga förbudsreglerna, som i överflödsförordningarna gjorde en strikt skillnad mellan vad som var tillåtet att äga för de olika stånden. Med undantag av bindmössor var det först förbjudet för bönder att bära siden i kläderna men 1766 gjordes ett tillägg om att allmogens kvinnor och tjänstepigor även fick bära sidenhalskläde.² År 1794 kom den sista överflödsförordningen som stadgade att den som ville bära sidenhalskläde måste betala skatt, vilket för bondhustrur skulle vara två skilling per år.

I Nordiska museet finns en grupp med sju likartade halskläden och till ett par av dessa hör uppgif-

ter som tyder på hög ålder. Den äldsta typen av sidenhalskläden från 1700-talets andra hälft har mörk botten, är antingen enfärgade eller storrutiga och har breda kantbårder med flamgarnsmönster längs två sidor. NM.0044323.

ter som tyder på hög ålder. Från Vagnsbro i Västmanland säger uppgiftslämnaren, en 47-årig gumma (sic!) i Hedåker 1884, att ”tocka brukades i hennes morfars farmors tid”. Det skulle vara från en tid ca 125 år tidigare, alltså omkring 1760. En mer exakt tidsangivelse finns på ett annat kläde från Offerdalen i Jämtland som skall ha burits med den ungmorsdräkt från 1783 som beskrivs i kapitlet om klänningar. Klädet bär spår av en stämpel som tyvärr inte längre är läsbar men som troligen är samma som på ett halskläde från Rengsjö i Hälsingland. I mitten syns en mansfigur med krona, som kan tolkas som S:t Erik, och texten ”Stockholms Hallstempel”. Likheterna i gruppen består i att de är mörka, enfärgade eller storrutiga och är vävda i kypert, med två släta satinbårder och två som är mönstrade med flamgarn i flera färger. De är också ovanligt stora, omkring en meter i kvadrat. Fyra kommer från Hälsingland, ett från Jämtland, ett från Västmanland och ett från Östergötland. Sidenhalskläden med just detta utseende ses på flera av tjänstekvinnorna på Pehr Hilleströms målningar från senare delen av 1700-talet, vilket visar att de användes såväl i den folkliga dräkten som av de högre ståndens tjänstefolk.

JACQUARDVÄVNING

Ett så pass statusfyllt och väl synligt plagg som sidenhalsklädet följer modet och det går att se 1800-talets olika stilperioder passera i mönsterformerna. Men det går också att skönja tekniska och sociala förskjutningar i produktionen. De från tidigt 1800-tal utmärker sig mer genom vävtekniken än genom mönsterkompositionerna, som kunde göras mer komplicerade först med jacquardmaskinerna på 1830-talet. Mycket av "dukproduktionen" under decennierna närmast dessförinnan vävdes i vanliga skaftvävstolar i vilka mönstret trampades eller framställdes med en skaftapparat. Denna teknik är enkel även jämfört med äldre tiders dragvävstolar och att den ändå användes kan förklaras av professionella förändringar. Vävaryrket hade tidigare varit mansdominerat och bundet till dragvävstolarna men från 1790-talet och framåt ökade successivt antalet kvinnliga sidenväverskor och med det också användningen av skaftvävstolar.

Jacquardmaskinen utvecklades i Frankrike och började tas i drift i början av 1800-talet. Den ställdes ovanpå en vävstol och sköttes av vävaren medelst en trampa. Termen maskin associerar möjligen till en hög grad av mekanisering men maskinen var i detta fall alltså inte självgående utan vävningen hanterades även i fortsättningen av en handvävare. Vinsten var att man inte behövde assistans av en mönsterdragare som tidigare stått bredvid och dragit i rätt trådgrupp för varje mönsterskäl. Mönstertrådarna styrdes istället av en ändlös hålkortskedja med mönstret inprogrammerat och en serie nålar som kände av hålen, inte olik principerna i en primitiv dator. En annan fördel med den nya mekaniken var att man kunde styra varje enskild mönstertråd så att mönstret i bottnar och bakgrunder blev mer varierat och innanmätet i blommor och blad mer naturtroget. Det är trots det inte alltid möjligt att se om ett mönster är vävt med jacquard eller med äldre typ av dragrustning.

Det första sidenväveriet som började använda sig av jacquardmaskiner för mönstringen var Mazer & Co, dit K. A. Almgren på illegal väg infört maskinerna från Frankrike 1829. Andra följde snabbt efter. Almgren startade egen sidentillverkning 1833. På 1834 års slöjdställning i Stockholm visade sidenfabrikör Grapengiesser en blommerad silkeduk "vävd medelst jacquardmaskin". Från denna tid och framåt går det att se att mönstren blir alltmer sammansatta och komplicerade i sin utformning och vi kan följa hur de utvecklas för varje decennium, eller snarare efter de stilperioder som följde tätt på varandra under 1800-talet.

7 och 8 (detalj). Det kan vara svårt att avgöra om mönstret är vävt i en äldre typ av damastvävstol, så kallad simpelstol, eller med den modernare jacquardtekniken. När mönstret är så här pass komplext är det sannolikt jacquardvävt. I ena hörnet finns stämpel från Kalmar packhus som visar att den är importerad. NM.0148550.

9

10

11

12

VÄVTEKNIK OCH DATERING

Till gruppen tidiga kläden hör tio sidenhalskläden som är vävda i grundbindning tuskaft, randiga eller rutiga i gult, grönt och blått eller lila på en ljus röd grundfärg som kan dra åt orange. De har en småmönstrad yta med ett bindemönster som ger små romb- eller kryssmönster eller cirklar med inskrivna kors eller stjärnor. Två eller möjligen tre av dem har S:t Erik-stämpel med årtalen 1825 och 1826. När denna stämpel infördes har inte gått att utreda men den bör ha använts fram till 1832 då en del nya regler för stämplingen infördes. Från tidigt 1800-tal är sannolikt även de sju kläden som

är vävda i rutig dräll i många färger. Grundbindningen är kypert och drällen vävd i två partier – med andra ord inte särskilt komplicerat. Färgskalan är mild och ljus. Två av dessa kläden har otydliga stämplat.

Det finns tolv halskläden i damast, en mer komplicerad vävteknik som kräver någon form av dragrustning för mönstret, som ofta är blomligt. Dessa kläden har satin som grundbindning och olika blommönster av enklare slag än de som kommer senare och är vävda med jacquardmaskin. Fyra av dem är stämplat 1834, 1835 och 1839 med den nya hallstämpel som då hade införts och sedan användes fram till omkring 1850 då näringsfrihet infördes och Hallrätten upphörde. Denna hall-

stämpel har alltid ett årtal, som visserligen ibland kan vara ytterst svårläst eller ha försvunnit helt in i en fäll eller ut i ett trasigt hörn.

Några enfärgade sidenkläden har endast en smal bård i några olika färger med randiga eller smårutiga flotteringar. De har använts i Härjedalen, Hälsingland och Uppland men saknar stämpel (liksom i ett fall härkomstuppgift). De bedömdes först ha varit från tidigt 1800-tal men med hjälp av en porträttmålning av en Jämtlandsflicka, utförd 1834 av Sophie Adlersparre, kan en mer exakt datering ges. Flickan bär två kläden av den aktuella sorten, ett om halsen och ett virat på lokalt vis som en turban – ”kringhuvudplagg”. Man skulle kunna förmoda att just denna typ smugglades in från Norge och sedan, eftersom fyndorterna tyder på en sådan spridning, såldes vidare nedåt landet. I Norge fanns dock inga sidenväverier så tillverkningen har i så fall skett i något annat europeiskt land.

En sorts kläden som har varit mycket vanlig i nästan hela landet men dessvärre är svåra att datera har ett invävt blommönster mot en rutig botten i bjärt rosa, gult, grönt, blått eller ljuslila. Sorten kan liknas vid de ovan omtalade rutiga, med litet bindemönster, men här är istället ett blommönster vävt med dragrustning. Dessa kläden verkar ha funnits både omkring 1820–30 och långt senare och har inga stämplat som ger ledtrådar. De kan alltså vara utländska. Många har bevarats från Vingåker och Sorunda i Sörmland och, senare på 1800-talet, även i Floda och Gagnef i Västerdalarna. De har använts både av kvinnor och av män, då i något mindre format och vikta till en smal remsa som knöts under skjortkragen.

Olikfärgade kantbårder på många sidenkläden gjorde användningen mer flexibel. Vek man så att de två färgglada bårdsidorna kom uppåt passade halsklädet till glädjehögtider medan de två sidorna med en mer dämpad färgskala eller till och med bara svart och vitt gjorde dem lämpliga vid sorg och kyrkliga allvarshögtider. Halskläden med sådan dubbel användning tycks ha varit speciellt omtyckta i södra Norrland under 1830- och 40-talen. De har samlats in framför allt i Hälsingland men två av dem är från Lima respektive Stora Tuna i Dalarna, ett från Hedesunda i Gästrikland och två från Jämtland. Dessa har använts i områden med

9. På 1820-talet hade sidenkläden ofta ett geometriskt bindemönster i botten som kunde vävas i vanlig trampvävstol, något som kvinnliga väverskor ofta gjorde. NM.0087596.

10. Blommor på mörk mittspegel med bården vävd som en gladsida och en allvarssida när klädet veks i tresnibb. Kläden med denna effekt, stämplade på 1830-talet, var speciellt vanliga i södra Norrland. Jfr sid. 210. NM.0003171.

11. Sidenhalskläden med stram kantbård finns från olika håll i Mellansverige. De saknar stämpel och kan vara av utländsk härkomst, i så fall inkomna smuggelvägen på 1820- eller 1830-talet via gränshandel med Norge. Jfr sid. 214 NM.0144136.

12. Rutigt kläde med blommigt damastmönster i botten. Färgerna är ljusa och klara mot botten i orange eller rödrosa. Klädet är svårdaterat men vanligt i nästan hela landet. Typen talar för 1820-tal men den fanns långt senare i flera dalasocknar. Tillverkningen är möjligen utländsk eftersom stämpel saknas. NM.0110295.

13. Porträtt av en flicka från Jämtland, målat av Sophie Adlersparre 1834. Hon bär två sidenhalskläden, dels kring halsen och dels som kringhuvudplagg. Kungahuset, foto: Sanna Argus Tirén.

traditionsbundet dräktskick och på just dessa orter ville man ha mörkbottnade halskläden med stiliserade blommönster i både bård och spegel. Många av dem har exakt samma mönster medan färgerna kan skilja något. Ofta visste gårdfarihandlarna vilka typer som var säljbara på olika platser och rättade sortimentet därefter. Kunden fick det kunden ville ha.

Från 1850–51, efter det att Hallrätten upphört, infördes en ny stämpel med texten ”Svensk tillv.st. Stockholm” utan årtal. Den fanns kvar till 1863. Det går oftast att även utan stämpel med årtal någorlunda placera in halskläden i rätt tid genom att som ovan studera mönster, format, stil och teknik. Men ingen av de stämplat som funnits säger något om vilket väveri som vävt ett visst halskläde, utan där får likheter i teknik och mönster utgöra grund för antaganden om vilka kläden som kommer från samma fabrik.

Ett halskläde har en stämpel som först verkade förvirrande eftersom den inte ser ut som de andra, även om den är rund och i ungefär samma storlek. Den är svag och svåräst och kunde tydas till ”Calmar” men det stämmer varken med något sidenväveri eller med Hallrätten. Det hela fick sin förklaring när det visade sig att museet i sina samlingar har en tullstämpel som exakt överensstämmer med avtrycket på sidenhalsklädet där texten lyder ”Calmar packhus stemp.” under en kunglig krona. Det är det enda exemplaret där det säkert kan sägas att det handlar om utländsk tillverkning, förmodligen från Tyskland. Stilmässigt kan klädet vara från omkring 1850.*

FRANSAR

Fransarna på sidenhalsklädena är också till hjälp vid dateringen. De äldsta klädena har antingen en mycket smal och tätt sydd fäll på sidorna eller har en ca 3 cm kort upprispad frans runt om. Omkring 1840 tycks iknutna fransar bli moderna. För detta arbetsmoment fanns speciella fransknyterskor som ofta hade det som hemarbete. Till en början var fransarna glesa, ca 6–7 cm långa med enkelknut eller i en del fall tvåknutna. Krukning kommer litet

senare. Fransarna blev med tiden allt längre, upp till 10–13 cm, och allt tätare. I slutet på 1800-talet är själva klädet bara 65 x 65 cm men med uppåt 20 cm långa och täta fransar av tvinnat silke.

OMFÄRGNING OCH MODERNISERING

De granna sidenhalsklädena i starka färger som lys-te upp kyrkklädena blev omoderna mot andra delen av 1800-talet. Färgerna blev murrigare i brunt, mörkgrönt, lila, svart, för att till slut vara helsvarta. På flera av museets mörka halskläden finns en grov trädmärkning i ena hörnet som visar att de varit hos färgaren för omfärgning, mest till brunt eller svart som helt täckte den tidigare brokiga färgskalan.

När de blevo smutsiga sändes de på tvättning eller färgning. Av firman Schullström & Sjöström i Högsjö har jag erfarit att de mellan åren 1862–1903 togo emot schaletter för ovan angivna ändamål. När de voro tvättade eller färgade och apreterade spändes de i en ram för torkning. Sedan krusades fransarna mellan två valsar, i den ena lågo varma kol. Särskilt noga var det med krusningen av fransen i slutet av 1800-talet – då borstades och kammades den också av gummorna själva. På många håll i Sveriges bygder levde en hel del personer på att tvätta och färga schaletter.³

MODET EBBAR UT

Antalet sidenfabriker sjönk snabbt under 1800-talets första hälft. År 1815 hade det funnits hela 41 sidenfabriker i landet men 1850 fanns bara 18 kvar, belägna i Stockholm. År 1870 fanns bara två. Den snabba konjunkturutvecklingen på kontinenten, som även påverkade Sverige under främst 1840- och början av 1850-talet, förändrade förutsättningarna för svensk sidentillverkning. Importförbuden hävdes och tullar togs bort. Sidentyger var inte längre lika efterfrågade, nya tygsorter konkurrerade

* Engelsmannen Horace Marryat skriver i boken *Ett år i Sverige* (1862): ”De artiklar som produceras av landets siden- och klädesfabriker, äro vida överlägsna dem, som importeras från Tyskland.” Se Ciszuk 2012, sid. 23.

14

och fabrikerna kunde inte enbart leva på att leverera sidendukar till allmogen, som dessutom fått en billigare ersättning i de utländska halvsidenkläderna.

KYRKSCHALETT ELLER HATT?

Den borgerliga klädstil som anammades under andra delen av 1800-talet var mörkare och framför allt i högtidsdräkten oftast svart. Vid slutet av 1860-talet fanns bara två av Stockholms sidenväverier kvar, nämligen Casparsson & Schmidt, etablerat 1804, och K. A. Almgrens som startade 1833. Båda fabrikerna överlevde på att förse hela landets och även Nordens kvinnliga landsbygdsbefolkning med svarta *kyrkschaletter* som nu blev den vanliga benämningen. I tidsspannet mellan den äldre bindmössan med stycke och den moderna damhatten bars de svarta kyrkschaletterna allmänt som huvudbonad. I all sin likriktning kunde de även ha en viss modeutveckling. När fransarna blivit alltför långa och ett problem att hantera kom på 1890-talet en ny typ av schalett som kantades med breda svarta,

14. Märkningen med stora stygn i ena hörnet visar att klädet är omfärgat. Färgaren märkte allt gods på detta sätt för att kunna identifiera det. NM.0157266.

maskingjorda spetsar, som då kallades spetsschaletter. På 1870- och 80-talen kostade en schalett femsex riksdaler, vilket kunde vara nästan en årslön för en piga. Det ansågs förmätet och högfärdigt att bära hatt, som de fina stadsdamerna, och det var inte förrän en bra bit in på 1900-talet som hatten hade segtrat. Prästens eller länsmans fru var möjligen undantagen och kunde bära hatt.

Bruksarbetardöttrar började med hatt före jordbrukarnas, berättar en meddelare från Östergötland.⁴ Det visar att det var klasskillnad även på landsbygden. De första hattarna infördes av unga flickor som tjänade som pigor och hembiträden i städernas borgerliga hem. När de besökte eller återvände till sina hemtrakter iförda sekelskiftets stora hattkreationer fick de utstå mycket smälek och betraktades som syndiga slinkor. Elin Håkanson kallar det en "hattens revolution" och ganska snart bars hatt även av de som tidigare varit kritiska mot nymodigheten.⁵ Som-

liga bondhustrur vägrade ändå, stolta över sitt ursprung, och kom aldrig att bära något annat än sin svarta schallet – även den ett klassmärke.

Klasskillnader kunde visa sig på många subtila vis och bland huvudbonaderna var det inte bara hatten som markerade social ställning. Från Siljanstrakten i Dalarna, som har betraktats som ett homogent småbondesamhälle med likvärdiga invånare som också länge behöll sina egna sockendrakter, skriver Elsa Mattsson-Djos:

Omkring 1915 kunde man köpa vita och benvita sidenhuvuddukar med invävda blommönster i samma färg och med ca 12 cm lång silkesfrans runtom. Det ansågs mycket fint, att ha en sådan dyrbar siltjesträsa. När de gifta morakvinnorna som bodde på ”stranden” kom iförda sådana fina trasur och därtill halvlånga plyschkappor, svart magd och rynkad morakjol med klädeslist samt knäppkängor, handväska och paraply, då var det nog säkrast att den sockendräktklädda kvinnan från någon by makade åt sig i kyrkbänken och gav plats åt den som var så ”okristligt grann”.⁶

II: Kläden i linne, bomull och blandningar

LINNE OCH BOMULL

De äldre kläderna är ofta i linne eller halvlinne, vita med enkla ränder i kanterna, företrädesvis i rött eller rosa bomullsgarn, blått och något gult. Ränder med flamgarn var populärt. I tid tycks de ligga runt sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, litet beroende på när bomullen kom till bygden. De rutiga bars under hela 1800-talet och förekom ännu i 1900-talets början. En förklaring till att man ägde många bomullskläden finns i en uppgift från Värmland, där det sägs att bruden skulle väva rutiga huvuddukar och ge vid bröllopet till sina kvinnliga vänner.

De allra enklaste bomullskläderna var ofta rutiga och hemvävda – om än inte nödvändigtvis i det egna hemmet. På landsbygden fanns många som vävde sådana enklare vävnader i tuskaft för avsa-

lu. Många backstusittarkvinnor utan annan försörjning kunde sedan själva gå runt i bygden och sälja sina kläden. Andra vävde på uppdrag av en uppköpare som i sin tur kunde sälja vidare till gårdfarihandlare. Speciellt knallarna från Sjuhäradsbygden i Västergötland hade ofta egna väverskor. Gårdfarihandlarna och marknaderna kunde överhuvudtaget fresta med många olika köpevaror till bondkvinnorna. Från Småland beskriver Jonas Stolt en typisk utveckling:

Redan 1820 voro somliga bondkvinnor försedda med varsin vitbottniga bomullsnäsduk, avrutad med rött i stora enkla rutor och med en liten bård. Dessa kostade till en början 3 riksdaler, men den ymniga tillgången gjorde ett prisfall ända till 14 daler, så att den fattigaste kunde tänja sig till en av dessa grannlåter, och då köpte mina föräldrar en ... Ett par tre år därefter kom en annan knalle och trugade på dem ännu en sådan för 10 daler, och så hade mor två ... Då nu alla kvinnor voro försedda med dessa, så kommo nymodigare litet mindre näsdukar, avrutade i åtskilliga fasoner och av flera färger till allt lägre pris, och i slutet på 20-talet voro dessa röda och vita näsdukar som de kallades, gammalmodiga och nyttjades som högtidskläde endast av de fattigaste.⁷

16

17

KATTUNHALSKLÄDEN

Runt 1800 började kattunhalskläden bli alltmer åtråvärda även för allmogekvinnorna. De var också i bomull men av en helt annan rang än de hemvävda. På en fin importerad bomullslärf trycktes de mest fantastiska mönster i granna färger. Det första kattuntryckeriet låg i Sickla utanför Stockholm och startade redan 1729, när tryckta tyger i klänningar, kjolar, tröjor och annat var högsta mode i de övre samhällsklasserna. I Göteborg liksom på andra håll i landet kom snart flera efterföljare, framför allt invandrade judiska kattuntryckare.⁸ Från tryckerier kring Köpenhamn kom en del av importen under resten av 1700-talet. I lyckliga fall kan man hitta tillverkarstämplar som talar om vem som tryckt men det gäller främst metervaror. På de kattunhalskläden som senare spreds bland allmogen finns sällan några stämplar.

Från utlandet kom också nya metoder och mönster. Det gällde framför allt de granna rödbottnade kattunerna. Bakom utförandet fanns en komplicerad kemisk metod som utvecklades i Mulhouse kring 1820 och togs upp med stor framgång i Glarusdalen i Schweiz, där det under hela 1800-talet fanns mängder med kattuntryckerier som levererade till hela världen.⁹ Det är därför

15. Halskläde i linnelärf med kantränder i bomull – vanligt omkring 1800. NM.0033944e.

16. Två exempel på vanliga rutiga kläden, det vänstra i linne och det högra i bomull, som bars över hela landet under 1800-talet. NM.0185478 och NM.0185493.

17. Kattunhalskläde av en typ som förekom kring 1800-talets början, med mörkröd eller brun botten och fantasifulla blommor i bården. NM.0008470.

inte konstigt att samma rödbottnade mönster kan återfinnas i såväl Balkanländernas folkliga dräkter som i de svenska. De ofta exotiserande motiven med påfågelsfjädrar, stora fjärilar och fantasifulla blommor är ett lån från den indonesiska batik som tryckarna kring Glarus hämtade hem på 1840-talet och införlivade med sina europeiska mönsterformer med rosor och andra blomster. Många av de schweiziska tryckarna utvandrade till Ryssland och Skottland där de fortsatte tillverka sina rödbottnade kattuner, vilket gör det än svårare att i dag bestämma deras ursprung.

Utländska kattuner hörde till de varor som var förbjudna att importera under 1700-talet. De svensktillverkade var därutöver endast tillåtna i mindre plagg som mössor, halsdukar och förkläden för tjänstefolk och "gement folk" på landet. Kattunhalskläden, liksom förkläden och mössor i

18

kattun, var alltså en dyrbar köpevara och hade därmed hög status och användes till fest och högtid. Även senare hörde tryckta bomullstyger till den grupp varor som var belagda med höga tullar fram till mitten av 1800-talet. De rödbottnade kattunerna fanns länge kvar i Dalarnas folkliga dräktskick och från en meddelare i Malung sägs det att sådana smugglades in från Norge under laster med inköpta fårskinn så sent som 1855. Efter 1856 var importen av bomullstyger fri.

BOMULL BLANDAT MED SILKE

En modevara som introducerades på 1830-talet för att bli allmän i den folkliga dräkten på 1840- och 50-talen var halskläden i halvsiden. De blev snabbt populära och nådde en bredare kundkrets för att de var billigare än helsidenkläderna. De kunde ha likartade blommönster i silke i granna färger men bottentyget var i bomull och saknade glansen och följsamheten hos sidenkläderna. Förmodligen var dessa halvsidentyger av engelsk tillverkning. Samma typ av silkemönstrade bom-

19

18. Trekantigt halskläde i så kallad rödbottnad kattun, tillverkat i Schweiz omkring 1800-talets mitt. Mönstret är influerat av indonesiska batiktyger. Från Boda, Dalarna. NM.0239109.

19. Hals- eller huvudkläde i bomull med silkesbårder från 1800-talets mitt. NM.0207165.

20. Detalj av väggmålning med begravningsmotiv från Skirö, Småland, 1782 visar kvinnornas sorgklädsel med vita tillbehör till den svarta dräkten. NM.0011954,

20

ullstyger fanns också som metervaror under benämningen västtyger och användes såväl i mansvästar som i kvinnornas livstycken. I C. W. Enbergers provbok (se sid. 52) med beslagtagna, icke förtullade textilvaror från åren kring 1850 finns exempel på denna kvalitet.

I Nordiska museets samling finns även en stor grupp som förmodligen var ännu något billigare för fästmannen ifråga, samma typ av jacquardvävda blommor i stora rutor men helt i bomull. På åtminstone tre av dem, två från Hedesunda i Gästrikland och ett från Delsbo i Hälsingland, finns en hallstämpel från Stockholm och man kan därför tro att även andra liknande är av svensk tillverkning. Hallstämplarna visar på tillverkning 1835–1850.

BOMULL OCH DEN VITA FÄRGEN

Bomull hade under 1700-talet varit ett dyrbart material som endast i liten utsträckning återfanns i folklig dräkt. Lin odlades däremot allmänt och användes till både kläder och hemtextilier. Med den amerikanska bomullsodlingen på stora plan-

tager ändrades förhållandena och importerad bomull blev drivkraften i den tidiga brittiska textilindustrin i slutet av 1700-talet och banade vägen för att bomullstyger blev starka konkurrenter framför allt till det hemvävda linnet. Mängder med tunna vita bomullskläden i samlingarna, i olika vävtekniker och med broderier, visar att sådana användes allmänt över i stort sett hela landet under 1800-talet. Som alltid gick textilindustri och mode hand i hand.

Den vita färgen har sedan långt tillbaka burits i samband med allvarshögtider ihop med svart. Det framgår av avbildningar av allmogefolk redan från 1600-talet. Vita huvudkläden, halskläden och förkläden har hållit kvar en ålderdomlig ton i kyrkdräkten som den har burits vid nattvardsgång, begravning och sorg, konfirmation och tidvis även i bruddräkten. I äldre tider användes den allra finaste linnelärften till sådana plagg men den amerikanska bomullen tog över allt eftersom den blev tillgänglig för allmogen, till en början i huvudsak som inslag i linvarpen men redan kring 1800 som en fin tät bomullslärft som ibland kan vara svår att skilja från linnet. När det kom färdigvävda mönstrade tunna tyger i av-

21

22

23

passade stycken till huvudkläden och förkläden ville man naturligtvis ha dem – en sådan läcker nyhet stod högre i rang än de äldre släta linnetygerna och mönstren gick inte att få fram hemma i de egna vävstolarna. Prosten Öller beskriver dräktskicket i Jämshögs socken i Blekinge i slutet av 1700-talet och säger att där användes blommerade nettelduksförkläden som möjligtvis kan ha varit av bomull.

Det är sällsynt med daterade bomullsplagg så tidigt. Det äldsta i museets samling, ett kvadratisk huvudkläde från Ydre härad i Östergötland, är märkt 1797 KAD och är av tunn vit glesvävd bomull i tuskaft med fyra invävda smalränder i bården. Ett annat tidigt halskläde i fin bomullsväv, från Faurås i Halland, kan också vara från sent 1700-tal. Bomullsväven är av samma typ som användes till kattuntryck och alltså inte hemvävd. I ena hörnet finns ett stort stiliserat blombroderi sytt med vitt lingarn i stjälksöm och olika botten-sömmar. Klädet är kantat med en tät linnespets av en sort som tillverkades i 1700-talets manufakturer och kallas vävd spets.

Halskläderna till högtidsdräkten i Leksand, de så kallade svartstickskläderna, har oftast en broderad datering som en del av det kvadratiske hörnmönstret mitt bak. De äldsta av bomullslärft i museets samling är daterade 1810 och 1811. Kan något av denna fina bomullslärft vara inhemsk? Redan 1751 hade Anders Munktell anlagt ett bomullsspinneri i Leksand och vi vet att just Dalarna 1757 avsattes som lämpligaste landskap för bomullsspinning till manufakturerna i bland annat Stockholm. År 1773 skrev Samuel Hermelin att sedan spinnerskor skaffats från Stockholm för att lära ut spinning i Leksand

21. Halskläde av vit bomullslärft från Ydre i Östergötland, märkt "1797 KAD". NM.0162570.

22. Kläde, troligen från sent 1700-tal, i fin bomullslärft med vitbroderi i lingarn och kantning med så kallad vävd spets i lingarn. Från Faurås, Halland. NM.0024872.

23. Svartstickshalskläde till Leksands högtidsdräkt av bomull med svart silkebroderi, daterat 1811. NM.0026265a.

24. Detalj av huvudkläde i vit tunn bomullsmuslin med invävt mönster i så kallad spottingteknik, utvecklad i Skottland i slutet av 1700-talet. NM.0127446.

hafva allmogens qvinfolk så blifvit inöfvade uti denna konst, at större delen uti Lexans socken, och någon del uti de öfrige socknar, med fullkomlig färdighet kunna spinna Bomulls-garn, hvilket afsättes största delen til Städernes Fabriquer, utom det, at någon tilverkning dermed förättas uti orten.¹⁰

Samme Anders Munktell hade 1768 inrättat ett bomullsväveri för att kunna ta tillvara allt garn. Väveriet var igång till 1839 då konkurrensen från de engelska bomullsväverierna blivit för stark. Det här säger emellertid inte att bomullsvävnaerna också användes inom bygden vid den tiden. Vilken finhet detta bomullsgarn höll är också osäkert.

MÖNSTRING FRÅN SKOTTLAND

Lika litet kan vi säga varifrån till exempel skånskorna fick sin fina bomullslärf till högtidsklutarna. Sannolikt kom den finaste från England och Skottland men måste då ha varit en dyrbarhet för bondkvinnorna eftersom utländska bomullsvävnader ännu i början av 1800-talet var belagda med hög tull eller importförbud. Fram till mitten av 1850-talet gällde 1816 års tullagstiftning, vilken förbjöd införsel av ett stort antal kvaliteter av bomullsvävnader, bland dem broscherade, broderade, blomnerade och faconerade.¹¹ Det var också så att gårdsfarihandlare först 1847 fick tillstånd att marknadsföra fabriksstillverkade textilier. Det gällde både importerade vävnader som kom in i landet via Göteborg och sådana som tillverkades i Borås och Norrköping. Reglerna kringgicks uppenbarligen ofta och under dessa år var smuglingen omfattande. Bomullsvävnader utgjorde hälften av de textilier som tullen beslagtogs. År 1856 hävdes importförbudet men det innebar inte att varorna blev billiga. Höga importtullar bibehölls ännu en tid och sänkningen av tullavgifterna på vävnader skedde endast successivt. Större delen av de importerade bomullsvävnaerna kom från Storbritannien. Och när det gällde de allra tunnaste muslinstygnerna i främsta hand från Skottland.

Många mönstringstekniker hade uppfunnits

24

i den skotska textiltillverkningen redan under 1700-talet när väverierna i första hand vävde tunna sidenschalar. När dessa schalar alltmer gick ur modet överflyttades kunskaperna till bomullsvävningen som därför snart nådde en fulländning i skirhet och elegans. Innovationer möjliggjorde mönstringar som inte tidigare skådats på vanliga handvävstolar och sammanhängde med modets förändringar och en ökad försäljning. Jacquardvävstolen kom först sent på 1830-talet till de skotska vävarna som fram till dess behöll sina egna sätt att lösa mönstringsproblemen. Delvis berodde detta på en hemmets småskalighet där takhöjd och golvyta inte rymde några stora jacquardapparater och långa kortkedjor. Den höga kostnaden var givetvis också ett hinder för en fattig vävare. Förändringen kom först när kapitalstarka företagare startade större verkstäder i de skotska städerna.

I många av de tunna bomullstygnerna, som finns i såväl halskläden som förkläden, ligger mönstren fritt, som om de vore broscherade, vilket skulle kräva att man plockade in trådarna för hand just där mönstret skall placeras. Men istället för inplockning vävdes mönstren med en dragrustning och med skyttlade inslag. Tekniken kallades i Skottland för *spotting* och hade utvecklats för de tunna silkesvävnaderna. De långa floterande trådar som blir kvar på avigsidan mellan mönstren klipptes bort när väven var klar. Visserligen krävdes här ett arbetsmoment till, antagligen som barnarbete, men det var uppenbarligen ändå ett rationellt och tidsbesparande tillvägagångssätt för vävaren. När bomullsvävarna i Paisley senare övergick till

att väva de stora ylschalarna, "paisleyschalarna", använde de precis samma teknik.

En typ av vita tunna vävnader har mönsterfigurer med något grövre trådar som ligger i inslagsriktningen och förefaller vara något slags snärjning. Denna teknik, som också är skotsk, kallas *lappet weaving* och det är inte inslagstrådar utan extra varptrådar som manipulerats så att de har lagt sig horisontellt i väven. De mönsterbildande varptrådarna är något grövre än varpen i övrigt och dras ned under denna och träs genom en lång "kam", *lappet*, som styrs av ett hjul, på vävstolens sida, med inskurna hack för mönsterregleringen. Med hjulets hjälp kan trådarna föras mer eller mindre i sidled så att mönstret bildas. För det mesta har den sida som har mönstertrådarna uppåt räknats som rätsida men det finns också exempel på hur baksidan lagts som rätsida i en del plagg. Mönstret ser då snarast ut som applikationer i vitt på vitt.

Det äldsta daterade klädet i *lappet weaving* i museets samling är från 1830 och kommer från Sunne i Värmland. De skotska mönstringsteknikerna var då fullständigt okända i Sverige. Bomullsindustrin här etablerades betydligt senare och producerade, när det väl skedde kring 1800-talets mitt, främst grövre vävnader, allt medan fina linonger, muslin, batister och gasvävnader kom från utlandet.

VITA BRODERIER I TAMBURSÖM

En annan vida spridd typ av hals- och huvudkläden i det folkliga dräktmaterialet är i något tätare men ändå mycket fintrådig vit bomull. De har ofta ett invävt rutnät med ganska stora kvadratiska rutor där man broderat mönster i tambursöm med vitt bomullsgarn. Broderierna kan ligga i sex rutor i varje diagonal halva av klädet. Några har istället ett enda stort hörnbroderi i samma typ av tambursöm. De senare kommer mestadels från Götaland. Tambursömskläden betraktas gärna som något lokalt och typiskt för en speciell dräkt men har alltså varit spridda över stora delar av landet med en viss förtätning söderut. De kan ha burits på litet olika vis, oftast som en huvudbonad men även som halskläde.

25. Huvudkläde, märkt med årtalet 1830, i vit tunn bomullsmuslin med mönster i så kallad *lappet weaving*. Sunne, Värmland. NM.0104951.

26. Bomullskläde, buret kring halsen eller på huvudet, med tambursömsbroderi med vitt bomullsgarn i invävt rutnät. Utförandet var vanligt över stora delar av landet under 1820-, 30- och 40-talen. NM.0092601.

Tambursömmen i vitt var också den en skotsk specialitet som växte fram samtidigt med bomullsvävningen. Den italienske köpmannen Luigi Ruffini kom 1782 till Edinburgh i avsikt att sätta upp en verkstad för finare vitbroderi som spetsömnad och tambursöm i linne. Likt den svenska staten gynnade Skottland inhemsk tillverkning och genom statliga anslag kunde han starta en verksamhet där skotska flickor lärdes upp.¹² När vävningen av fin bomullsmuslin efter indisk förebild tog fart omkring 1780, och modet med vita tunna klänningar bara växte och med det behovet att dekorera dem, övergav Ruffini lingarnet för det nya materialet. Men inte ens ett sådant djärvt val var nog för att hålla jämn takt med den snabba utvecklingen inom vävningen i västra Skottland. Han missgynnades av att vara bosatt utanför dess centrum och blev med tiden frånsprungen av andra *tambour manufactures* som hade slagit in på samma väg.

Samtidigt utvecklades en ny struktur för produktionen där en förläggare, en kapitalstark person, kunde förse unga flickor och barn ute i bygderna med färdiga tyger, mönster och garn och sedan syna och betala för broderierna och till sist skicka ut dem i distribution. Denna förläggarverksamhet gav levebröd till tusentals människor i fattiga delar av västra Skottland. Redan 1791 var 105 000 personer sysselsatta med tambursömnad.¹³ Det var inte bara avpassade stycken till halskläden utan även metervaror till gardiner, bårder till klänningar, mössdelar, kragar och annat som tillverkades. Museet i Paisley har några provböcker från tidigt 1800-tal där man kan ta del av denna masstillverkning. I dem finns även mängder med prov på *lappet weaving*, *spotting*, mönstrade gasvävar och andra skotska vävtekniker. Efterfrågan medförde att det uppfanns speciella tambursömsmaskiner, den första redan 1804, men ännu under 1850-talet pågick handeln med hemgjorda tam-

25

26

bursömsbroderier, då ofta kontrollerade av varuhusen i Glasgow.* Hur mycket som är handsytt eller maskinsytt kan vara svårt att avgöra.

Det finns en variant på tambursömskläden, broderade med tunt kulört ullgarn på vit botten, antingen på en tät tuskaft eller en glesare gasväv. Sådana saknas i provböckerna i Paisley och ursprunget är okänt. En kombination med både den vita bomullen och det kulörta ullgarnet broderade på varsin halva av ett kläde av gasväv i bomull bars av Kristina B-dotter i Hedåker som brud 1820. Hennes dotter skriver:

Sidan med de röda blommorna visades upp vid bröllop och andra glada högtidstillfällen, medan den vita halvan var uppåt vid nattvardsgång och begravning, då man ändå kunde låta något av det röda synas för att visa att man var fru.¹⁴

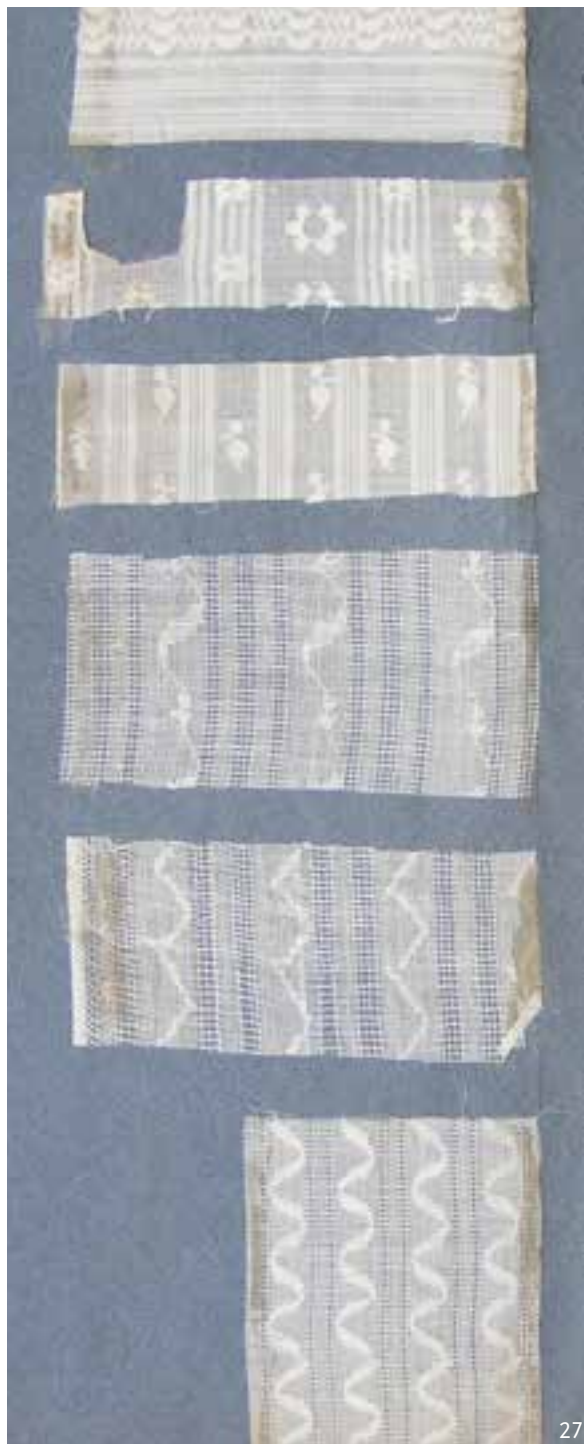
Några halskläden är broderade i tambursöm på enklare bomullstyg och kan vara tillverkade inom landet. Tambursömmen, som liknar kedjesöm men utförs med en tunn virknål som sticks genom tyget, var inte okänd i Sverige. Att sy tambursöm var ett modehandarbete under decennierna kring 1800 och återfinns i folklig dräkt också på bindmössorna. Troligen har sidenväverierna haft tambursömsbrodöser som broderade sådana avpassade mösstycken. Även halskläden kan ha varit en beställningsvara hos skickliga brodöser.

Svårigheten är emellertid att datera denna mängd av mönstrade vita textilier, som i museets samling är tämligen anonyma. Provböckerna i Paisley har heller inga årtal och innehållet förefaller ha tillkommit under en följd av år sedan början på 1800-talet. Man vet samtidigt att den skotska produktionen fortsatte under längre tid än vad dessa provböcker visar. Läser man om den skotska bomullsindustrin, som visserligen startade redan på 1780-talet och i hög grad var en exportindustri, förstår man ändå att det kunde dröja någ-

* Sannolikt är det de tidiga tambursömsmaskinerna som sedan låg till grund när man började konstruera symaskiner för vanlig raksömnad. De allra tidigaste modellerna arbetade med bara en övertråd som sydde en kedjesöm, dvs. alldeles likt tambursömmen.

27. Odaterad provbok från Henry Bowie & Sons med mönsterprover på vita bomullsmusliner med olika mönstrings-tekniker som spotting och lappet weaving. Paisley Museum, Skottland.

28. Odaterad provbok med tecknade mönster till lappet weaving. Paisley museum, Skottland.

ra decennier tills produkterna nådde den svenska landsbygden. Till en början var tygerna uppenbarligen för dyra för allmogen och vi återfinner dem då istället i herremanshem som sängomhängen, gardiner och, självfallet, i modedräkten i empirens tunna vita muslinsklänningar. Under Napoleonkrigens blockad av Storbritannien var det kris för väverierna som varken kunde få fram bomull eller exportera färdiga vävnader. Kring 1830 sammanfaller dock den svenska allmogens ökade köpkraft med ett billigare framställningssätt genom den begynnande maskindriften i de skotska väverierna.

Exakt när de tunna vita bomullskläderna kommer till Sverige är svårt att fastställa eftersom tullhandlingar och andra varuförteckningar ofta är alltför knapphändiga när det gäller att beskriva utseende på sådana varor. "Vita bomullsdukar" räcker inte som beskrivning när vi ser så många olika varianter. De fåtaliga dateringarna på plaggen ligger på senare delen av 1830-talet och in på 1840-talet men sannolikt fanns de här redan kring 1820. I ett sockenstämmaprotokoll från 1817 i Västra Götaland i Skåne omtalas att det under senare år hade börjat tillhandahållas vad som kallades halländska fabriksvaror* som schalar, dukar, sitzer, skottstyg, muslin, Cambridge, sockerduk och knappar av kringresande gårdfarihandlare.¹⁵ I Wistrands beskrivning av kvinnodräkten från Östra härad i Småland står det:

På 1820-talet och även under följande årtionden klädde sig de unga hustrurna och flickorna om söndagarna i tunna vita huvudkläden med dels vävda dels broderade mönster, och som på grund av vävnadsarten och mönstren kallades broscherade kläen och blakläen. Särskilt omtyckta var de dukar, som hade mönster sydda i kedjesöm på genombruten botten, och som på grund av dessa mönsters förmenta likhet med en knytnäve bar det egendomliga namnet örfilakläen.¹⁶

"Blakläen" – bladkläden – skulle på samma vis motsvara de bladmönstrade vävda kläderna i spottingteknik. Beskrivningen kan uppenbart gälla

29. Tunt halskläde i bomull, buret som brudkläde 1820, med broderi i två hörn: i det ena gladsida med rött ullgarn och i det andra allvarsida med vitt bomullsgarn. NM.0044250.

för fler områden än just detta härad, möjligen med viss skillnad i sättet att knyta huvudklädet. Som synes tycks alla de beskrivna typerna ha brukats i stort sett samtidigt. I uppgifterna om dem står det på flera ställen att de var "gåvodukar", dvs. brudgåvor från fästmännen till blivande hustrur. Wistrand skriver vidare:

Alla dessa slags huvuddukar köptes av västgöta-knallarne och var mycket dyrbara. Sålunda kunde ett vackert bladkläde kosta 15 daler, vilket på sin tid, då en ordentlig piglön utgick med högst 10 kr, måste betraktas som mycket penningar.

Omräknat i myntsort skulle priset vara omkring en fjärdedels årslön.

En meddelare från Blekinge skriver att där användes konfirmationsdukar som var ungefär en meter i fyrkant, vävda av fint vitt bomullsgarn med en blomma i varje hörn och mindre blommor radvis över hela spegeln. Det förefaller som om det kunde vara tambursömskläden. "Dessa dukar voro ganska dyra och endast de förmögnare bönderna hade råd att av knallen köpa sådana till sina flickor", avslutar även han.¹⁷ Ett exempel, ett halskläde med stort blommönster, där vi även får veta hur det knöts, kommer från Rackeby i Västergötland: "Bars till försäljerskans konfirmationsdräkt 1845, i kors över bröstet, runt midjan och knöts i ryggen." Man kan tänka sig att det var moderns gåvoduk som återanvändes.

Några senare skotska eller engelska provböcker verkar inte finnas. Därför blir det svårt att bestämt hävda att det som finns i Nordiska museets samling är vävt i just Paisley eller den västra delen av Skottland, där den finaste bomullsvävningen var som mest intensiv. Men jag har heller inte kunnat identifiera någon annan tänkbar härkomst. I Sverige vävdes inte så tunna bomullskvaliteter överhuvudtaget, så någon form av införsel måste

* "Halländska fabriksvaror" ska här förstås som att gårdfarihandlarna hade sina leverantörer i Halland, inte att varorna producerades där.

30

det handla om. Vid den tiden hade det visserligen börjat vävas finare bomullstyger även i Tyskland och Schweiz, med importerat skotskt garn, men de hade knappast hunnit bli lika konkurrenskraftiga som tygerna från Skottland. Väverierna där gynnades av att arbetskraften i hög grad bestod av lågavlönade kvinnor och barn, speciellt sedan vävstolar som drevs med vattenkraft eller ånga införts på 1830-talet. (Dessförinnan hade handvävningen i första hand varit ett manligt yrke, motiverat av den yrkesskicklighet som krävdes för mönstervävningen.) För år 1826 vet vi till exempel att 63 procent av arbetskraften bestod av kvinnor, ungdomar och även barn så unga som i 10-årsåldern.¹⁸ När modevaror som tambursömsbroderade hals- och huvudkläden blev så billiga att även landsbygdens kvinnor kunde köpa dem valdes de bort av den mer välbärgade och krävande kundkretsen inom aristokratin och kunde då göras ännu billigare och mer standardiserade genom att de inte behövde

följa modet. Ännu 1851 arbetade mer än 257 000 personer i Skottland i bomullsindustrin, vilket var hela 20 procent av befolkningen. Men i slutet av 1850-talet kollapsade stora delar av denna enorma tillverkning bland annat för att man inte kunnat stå emot den utländska konkurrensen och inte kunnat följa modets förändringskrav. En annan anledning var *the cotton famine*, bomullssvälten. När amerikanska inbördeskriget bröt ut 1861 avstannade så gott som all produktion och export av råbomull från Amerika, vilket drabbade den brittiska vävindustrin förödande hårt. Det förefaller som om det är vid just den tiden som de vita kläderna med vävda mönster blir mindre vanliga på den svenska marknaden. Ändå fanns de kvar i det svenska folkliga dräktskicket ännu till sent 1800-tal. De omtalas ofta som hörande till brudräkten som förkläden eller ännu oftare till konfirmandsdräkten, där äldre dräkttraditioner konserverades.

III: Äkta schalar – och äkta kopior

Få plagg har väl ansetts så folkliga som den stora omsvepande schalen. Det beror förmodligen på alla bilder från 1800-talets slut där vi ser landsbygdens äldre kvinnor med den stora schalen som ytterplagg. Ändå var schalen från början ett indiskt plagg, ytterligt sofistikerat och buret enbart av prinsar och manliga aristokrater. Deras oändligt fint vävda och ytterst dyrbara kashmir-schalar togs i slutet av 1700-talet till Europa, där de blev den kvinnliga aristokratin stora mode-nyhet. Vävningen av de äkta indiska schalarna var tidsödande och krävde att varje mönstertråd plockades in för hand. Likt andra modeplagg förändrades den år från år och det dröjde inte länge förrän europeiska kopior vävdes till ett betydligt överkomligare pris. På modebilder från 1800-talets första år fram till 1860-talet kan kvinnor bära läckert draperade schalar över sina klänningar. I Sverige kallades de "äkta schalar" vare sig de var äkta eller kopior.

Naturligtvis fick ett så starkt mode genomslag även i den folkliga dräkten. Men de vävda europeiska kopiorna var ändå ouppnåeliga för allmogekvinnorna genom ett för högt pris. Först när det började tillverkas varianter med mönstret tryckt kunde de allra mest välbärgade inom bondeklassen skaffa sig vad de likafullt kallade "äkta schalar". De var i yllemuslin eller ännu enklare i bomull. De blev också, liksom sidenhalsklädet, gärna en gåva till bruden. Tyvärr är inget av museets exemplar daterat och man får göra antagandet att de tidigaste började användas efter mitten på 1830-talet eftersom de ofta har mönster som liknar de engelska och skotska vävda schalarna från den tiden. De är vanligen vitbottnade eller ljusst gula, med ganska lätta och sirliga blommönster i huvudsakligen rött, grönt och gult med något mörkbrunt eller svart i stjälkar och konturer. De helt mörkbottnade tycks vara något senare. Ett karaktärsdrag hos dessa "äkta schalar" är en mönsterform som ser ut som en blomsterfylld utdragen droppe av den typ som

31

30. I områden med ett lokalt dräktskick anpassade man köpehalskläden så att de stämde med den egna dräktens ramverk. Nås i Dalarna är ett bra exempel. Till de typiska trekantiga halsklädena, som är fodrade och kallas kragar, har använts ituklippta kvadratiske halskläden av i stort sett alla de typer som brukades i landet under 1800-talet. Det blir tydligt att man tog det som bjöds på marknaden och på så vis varierade och förändrade en lokalbunden dräkt. Här syns ett jacquardmönstrat bomullsskläde av utländsk tillverkning. NM.0129676.

31. Folklig "äkta schal" med mönstret tryckt på yllemuslin från mitten av 1800-talet. Det typiska mönstret med "schalgurkan" blev mycket populärt på 1860-talet. NM.0155999.

ibland har kallats schalgurka men som med ett indiskt ord kallas *mir-i bota*. I dag kallas det oftast för persiskt mönster eller paisleymönster eftersom det var schalarna från Paisley som gjorde det välkänt. Det finns i de mest skiftande utföranden och storlekar och blandas in med rosor och andra blommor och element från olika stilperioder på sedvanligt 1800-talsmanér.

Hur många av dessa schalkopior som är importerade och hur mycket som tillverkades här i landet är också omöjligt att svara på. Det finns en

grupp schalar som definitivt är svensktillverkade eftersom de är hallstämplade likt sidenhalskläderna. På de flesta är stämplarna otydliga eftersom det är svårare att stämpla på ylletyg än på slätt siden men i några fall är det klart att det står Göteborg. Och eftersom stämpeln skiljer sig en del från Stockholms så kan man utan att kunna läsa bokstäverna ändå avgöra att även de övriga tycks ha Göteborgsstämpel.

Vilken tygtryckare i Göteborg kan ha tillverkat dessa yllemuslinschalar? På åtminstone en av

32. Schal av ylle med tryckt blommönster av den sort som trycktes av Pineus änka i Göteborg från slutet av 1830-talet, denna inkommen från norra delen av Småland. NM.0044232.

33. Från 1830-talet finns i samlingen tre iögonenfallande stora halskläden, eller snarast schalar, som säkert varit bröllopsgåvor. De har varp av bomull och mönster i silke med stora rutor och glänsande bårder och är vävda i satin. Två är klarröda och den tredje blå. De är hallstämplade i Stockholm med siffrorna "183" i årtalet och antagligen vävda i handvävstol med dragrustningförmönstret. Jfr sid. 206. NM.0044265.

dem finns även en tillverkarstämpel där man kan utläsa "us Enka". Isaac Pineus hade grundat ett kattuntryckeri på Eriksberg utanför Göteborg år 1820 och det var igång ända till 1858, under de senare åren drivet av änkan som stämplade med eget namn. Hans produktion var förhållandevis stor i konkurrens med ett annat tryckeri som drevs av Reiss & Magnusson.¹⁹ Kattuntryckerier trycker på bomull men det förefaller som om Pineus även tryckte på tunna ylletyger. Det krävs dock andra metoder för detta och det var först år 1834 som tryckaren Johan Jacob Amelung från Stockholm lyckades med flerfärgade ylletyck, vilket uppmärksammades på en utställning i huvudstaden.²⁰ Om Pineus byggde vidare på inhemska eller utländska erfarenheter är ovisst men de tryckta ylle-schalarna måste i vilket fall ha tillkommit efter Amelungs uppfinning och efter Pineus död 1837.

Det dröjde inte länge innan hemvävningen av schalar var i full gång. Man känner igen dem på att de ofta är hopsydd av två våder på samma

vis som täcken och andra breda vävnader. Storruktigt var mycket populärt och riktigt granna blev de i rött och svart. De kunde också vävas enfärgade och lämnas in för beredning och mönstertryckning eller broderas med stora blommor. Det finns också många som är ganska mörka i färgerna, inte särskilt iögonenfallande men praktiska för att de var smutstålga. I uppteckningar om den kvinnliga klädedräkten i Nordiska museets arkiv finns många och samstämmiga uppgifter om när dessa storschalar kom till bygden och hur de användes. De fanns kvar ännu in på 1900-talet men då hade de yngre och mer modemedvetna bondkvinnorna redan skaffat sig färdigsydda kappor som kunde köpas i butik och som ansågs betydligt elegantare och mer stadsbetonade. Till kappan kunde man bära hatt men inte till schalen.

Kapitlet om kläden och schalar är långt eftersom det finns så många av dessa lättplacerade och föga utrymmeskrävande plagg bevarade i museer, på hembygdsgårdar och i privat ägo. Kunskapen om dem är desto mindre. Ofta har de förvärvats utan dokumentation och ibland har de följt med i en samling kvinnokläder där de övriga plaggen har ansetts vara intressantare. Här ovan har jag försöka visa att kläden och schalar är väl så viktiga i dräkthistorien som sydda kläder och att dessa plagg har en plats i den textilhistoriska utvecklingen som en viktig ekonomisk faktor.

Förkläden

Förkläden är, liksom halskläden, en stor grupp i folkdräktssamlingen med litet drygt tusen exemplar. Förklädets primära funktion är att skydda klädseln därunder. Men plagget har även kommit att laddas med helt andra innebörder än de funktionella. Ursprunget till förklädet kan vara ett ospecificerat tygkläde som fästes framtill i bältet och som kan ha haft olika funktioner vid skilda tillfällen.

FRÅGOR UTAN SVAR

Förklädet har inte varit ett specifikt kvinnligt plagg. Barn hade förkläde till sina koltar, som bars av både pojkar och flickor, och även män bar framför allt skinnförkläden som skydd i olika arbeten. I vissa områden har det manliga skinnförklädet till och med kommit att ingå i kyrkdräkten.

Förklädena i skinn utgick från djurhudens storlek och form och har genomgått få förändringar under de sannolikt många århundraden de använts. Denna framställning begränsas till kvinnoförklädena eftersom dessa är bäst representerade i samlingarna och för att det finns en utveckling och modepåverkan att diskutera. För kvinnorna var också förklädet intimt förknippat med

klädseln i övrigt. Därför kunde man, som tidigare nämnts, spara in på kjolens tyg där det aldrig syntes under det obligatoriska förklädet. Hade man flera kjolar på varandra var det inte ovanligt att varje kjol i lagret fick ett förkläde så att det inte skulle se oklätt ut om man vek upp de översta lagren.

Det äldsta förklädet i folkdräktssamlingen med säker datering är bara en broderad förklädesbård som suttit på ett brudförkläde från Värestrakten i södra Småland och bars 1761 av Kerstin Erlandsdotter vid giftermål med Nils Gummeson. De allra flesta förkläden som bevarats hör i första hand till högtidsdräkter och mycket litet finns av vardagens förkläden, trots de enorma mängder som måste ha funnits. Vi vet därför inte hur vardagsförkläden såg ut i slutet av 1700-talet och 1800-talets första hälft. Hur många förkläden en kvinna kunde ha kan i viss mån framgå av bouppteckningar. Men hur många slet hon ut under ett liv? Enkla förkläden lyser med sin frånvaro och inte förrän från ca 1900 syns de i samlingen. Vad betyder det för kunskapen om ett plagg som bars dagligen av varenda kvinna? Vi vet att de allra enklaste arbetsförklädena kunde vara av säckväv eller grövsta skäftefall av lin eller hampa – men vi har inget att visa. Också kvinnorna bar skinnförkläden, både som midjevariant och med bröstlapp som männen. De var praktiska och hållbara vardagsförkläden men även sådana i samlingen är tämligen sena.

1. Kattunförkläde från 1700-talets andra hälft. Från Bäckseda, Småland. Jfr bild 6, sid. 120. NM.0033592a.

2

FÖRKLÄDETS SYMBOLIK

Den skyddande aspekten leder till tankar om ordentlighet och renlighet. Och visst har det varit så att förklädet fått stå som symbol även för det rena i bemärkelsen oskuld och kyskhets. I överförd bemärkelse har en kvinna med uppgift att hålla ett öga på och hindra den unga fröken från odygd kallats för förkläde.

Den ärbara och ordentliga hustrun och husmodern bar alltid ett förkläde varhelst hon befann sig och i livets alla situationer, såväl ute som inne. Men vem kunde vara mer kysk och ren än jungfru Maria? Det finns en arketypisk bildframställning av Jungfru Marie Bebådelse som utförts på samma sätt i århundraden i konsten och bildvävningen. Maria sitter vid en skrivpulpet när ängeln kommer flygande med ett svärd i handen. I bakgrunden finns en antydd rumsmiljö och ovanför henne svävar en vit fågel, den helige Ande. I folklig framställning, främst i skånsk flamskvävning, har bilden renats på vad som varit för oväsentligt eller obegripligt för väverskan och figurerna har stiliserats. Kvar finns de tre figurerna, Maria, ängeln med svärdet och fågeln, men skrivpulpeten och rummet bakom har i stort sett försvunnit. Skrivpulpeten framför Maria har förminskats till en liten fyrkant och i den folkliga föreställningsvärlden tolkats som ett förkläde på Marias kjol – för självklart bar hon ett förkläde som tecken på sin renhet.¹

I sin avhandling om dräktskicket i Östergötland och Vingåker har Anna-Maja Nylén funnit belägg för att förklädet i den folkliga dräkten går tillbaka till åtminstone vikingatid medan man i modedräkten inte finner plagget förrän på 1500-talet. De få belägg som finns från medeltiden visar förkläden som de användes av folk i tjänande ställning. Förklädets ålderdomlighet stöds även av de rikt utbildade magiska föreställningar som är förknippade med det. I Vingåker skulle det finaste raskförklädet bredas över den döda kvinnan i kistan och en flik skulle sticka fram under locket.²

VARDAG OCH HÖGTID

En kvinna hade många olika förkläden anpassade för vardagens olika sysslor och för årets och livets alla högtider. På flera håll har förklädet följt kyrkoårets olika söndagar och det har varit viktigt att använda rätt sort och rätt färg. Att inte hålla reda på detta och komma i fel förkläde till kyrkan var närmast skändligt, framför allt i de socknar i Dalarna där seden var striktast genomförd. På förklädet, liksom på huvudbonaden, kunde den invigde ibland också avgöra om det var en gift eller ogift kvinna genom att avläsa små subtila skillnader. Exempelvis i Vingåker hade den gifta kvinnan tre rader påsydda dekorband på sitt raskförkläde medan den ogifta bara hade två.

Förkläden av det glättade tunna ylletyg som kallas rask har hört till högtidsdräkten och det har gällt över hela landet. Tyget var fabriksvävt och tillverkades vid alla ylleväverier såväl i Sverige som utomlands under 1700-talet, då det inom de högre stånden användes både som fodertyg och till inredning. För allmogen hade det en annan värdering eftersom det kostade pengar, det var glansigt nästan som det förbjudna sidenet och således betraktat som det finaste man kunde ha. Ett raskförkläde hörde ofta till den brudstass som fästmannen gav den blivande bruden och som hon sen behöll resten av livet. Det var samtidigt inte ovanligt att hon ägde flera raskförkläden i olika färger. Ett svart användes till exempel vid allvarshögtider som bönsöndagen, till nattvardsgång och till

3

4

begravning. Från Mora, exempelvis, gick karlarna med foror till Röros i Norge och bytte där till sig rasktyger mot hemvävd vadmal, som i århundraden varit en vanlig bytesvara. Norrmännen köpte i sin tur rasktygerna från England. För den som inte hade råd med rask fick det bli en ersättning av något enklare mörkt tyg.

Ett sätt att förhöja raskförklädet ytterligare, synligt i ett par exempel i samlingen, var att låta en lokal tryckare eller färgare förse det med blommor i oljefärgstryck med hjälp av stämplor och små tryckstockar. Om möjligt ännu finare och säkerligen dyrbarare var ett förkläde i storblommig ylledamast. Sådana finns inte många i samlingen men från Vemmenhög i Skåne ändå två svarta och från Dalby i Värmland ett grönt, dessutom ytterligare ett svart med osäker proveniens. Ylledamasten hör till 1700-talets dräktskick medan rasken, eller chalonon som den också kan kallas, fanns kvar långt in på 1800-talet.

Näst efter dessa höggglansiga kamgarnstyger som statusmarkör kom kattunförklädena med blommiga blocktryckta mönster på fin bomullslärf. Även det var en köpevara som blev möjlig för allmogekvinnorna att bära under 1700-talets andra hälft, om än i begränsad omfattning. Även

2. Skånsk flamskvävnad med motivet Marie bebdelse. Maria har i den folkliga tappningen fått ett förkläde i likhet med vad kvinnor i bondesamhället alltid bar. NM.0036445.

3. Raskförklädets sidenliknande glans upphöjde det till högtidsplagg och var en vanlig brudgåva. Användes ofta livet ut och kunde även ärvas. NM.0054959c.

4. Raskförkläde som fått ett tryckt mönster i oljefärg av en lokal tygtryckare. Sådana enklare tryck gjordes även på hemvävda tyger som lämnades till tryckaren att mönstras. NM.0130224.

kattunförklädena hade en appretering som, åtminstone när de var nya, gjorde dem glansiga och litet stela. De brukar också kallas sitsförkläden.

De kattunförkläden som finns från 1700-talets andra hälft har en förfinad mönsterflora med sirliga blomslingor, ofta enfärgade på ljus botten. En del har tydliga rokokoorament, andra stramare bårder i gustaviansk stil. Samtliga förefaller vara av svensk tillverkning och annat hade varit oväntat i de stränga importrestriktionernas tid. Hur pass folkliga dessa är kan vara svårt att avgöra. Mest sannolikt är att de har burits av gräddan av landsbygdens befolkning, kanske av en prästfru eller en välbärgad nämndemanshustru. En del finns till exempel fortfarande bevarade i stora bondgår-

dar i Hälsingland. De brunbottnade kattuner som varit speciellt omtyckta i en del mellansvenska och sydnorrländska områden från senare delen av 1700-talet eller 1800-talets början kan också vara svenska eller möjligen danska.

Omkring 1820 gjordes stora framsteg i färgeri- och trycknäringen som ledde till uppfinningen av de turkiskt rödfärgade bomullstygerna med färggranna mönster, de så kallade rödbottnade kattunerna. Snabbt blommade bruket av dessa upp över så gott som hela landet. Här handlar det om samma tillverkare och mönsterflora som beskrivits i avsnittet om halskläden. Deras färgsprakande blommighet tilltalade på alla sätt den folkliga smaken och kunde lysa upp ett bröllopfölje och förhöja festkänslan. Överblivna tygbitar kunde bli kantningar och infodringar eller lysande remsor i tygtofsar eller som nockor i en trasväv. Varhelst ett plagg behövde lysas upp och mönstras kunde en bit rödbrokig kattun göra underverk.

Som i annat mode tenderar vissa drag att accentueras och nå rent abnorma dimensioner. I förklädena från Nås från 1800-talets andra del har inte de brokiga kattunerna till slut räckt till utan man har skaffat riktigt stormönstrade möbelchintzer med exotiska växter och fåglar för att få förklädena att se så iögonenfallande ut som möjligt. På sommaren bars lättare och ljusare förkläden till kyrkdräkten. Under slutet av 1700-talet var det gärna hemvävda vitbottnade linneförkläden med enkla ränder i avvikande färg. När bomullen blev mer tillgänglig hos allmogen började linneförklädets ränder vävas av turkiskt rödfärgat bomullsgarn, köpt spunnet och färgat. Även en blå bomullsrand kunde följa med och någon gång en smal gul därtill. En bit in på 1800-talet kunde hela förklädet vara av bomull. Det ljusa empirimodet gjorde sig gällande även här med vita smalrandiga varianter av liknande slag som i kjolar och tröjor från samma tid.

7

5. Förkläden i ylledamast hör till ovanligheterna. Detta kommer från Dalby i Värmland men tyget är vävt i Norwich, England under senare delen av 1700-talet. NM.0098866.

6. Två kattunförkläden typiska för 1700-talets senare

del. Det vänstra är något tidigare i stilen med sina stora blommor, det högra i enbart rött har en avpassad bård på tre sidor. NM.0033592 och NM.0048022.

7. Förkläde i stormönstrad möbelchintz från Nås i Dalarna, från andra hälften av 1800-talet. NM.0219116.

8

Under den övriga tiden på året bars till bättre vardags och vid mindre högtidliga tillfällen hemvävda halvylleförkläden. Dessa vävdes i samma tekniker som kjolarna där inslaget av ullgarn mer eller mindre helt täcker varpen av lingarn. Vanligast var olika randningar, varierade i det oändliga så att man aldrig hittar två identiska förkläden ens i samma by. Fanns råd och möjlighet kunde man få in litet starkare färger än vad de hemfärgade garnerna gav genom att väva in en smal rand av turkiskt rött eller kromgult eller klarblått bomullsgarn. Ännu finare blev det med enstaka smälrande i silke som, även om det bara gällde några trådar, ger ett lyxigare glitter. Sådana effekter tycks ha blivit allt vanligare från 1830-talet och framåt.

9

Under 1820- och 30-talen blev det allt vanligare med helvita tunna bomullsförkläden av samma köptyger som i hals- och huvudkläden med invävda mönster vitt i vitt i *spotting* och *lappet weaving*. Deras popularitet höll i sig under större delen av 1800-talet och de kom att bäras av brudar och så småningom även av konfirmander. Återigen var det fråga om en kombination av förklädet som plagg och den vita färgen som renhetens symbol. Ett vitt förkläde som tecken på renlighet har långt in i vår tid ingått i uniformeringen både för tjänstekvinnor och för sjuksköterskor liksom i hela livsmedelshanteringen.

FÖRKLÄDET I TIDEN

Finns det några modetendenser att avläsa i förklädena? Förutom materialet är det i första hand bredden på förklädet och hur man har hanterat hopdragningen av vidden i midjan som kan ge en viss hjälp vid dateringen. Möjligen kan även förklädets längd ge värdefull information men där finns alltför mycket av individuella längdskillnader för att det ska vara riktigt tydligt. Dock kan man se att det i trakter där empirimodet slagit igenom brett kan finnas förkläden som är över en meter långa och som då bör ha knutits där klänningslivet slutade under bysten.

Under 1700-talets andra del är förklädena mycket breda och omsluter nästan hela midjevidden, oftast lämnas bara ca 10–15 centimeter fritt mitt bak. En typ, som verkar komma med empirimodet, är ett rakt stycke med bara en smal dragsko i midjan med en smal snodd eller knytband, så att vidden är helt anpassningsbar. Enligt en uppgift rynkades de i sidorna och var släta mitt fram. Annars är de äldsta förklädena oftast rynkade mot en midjelinning som ibland bara är en linneremsa eller ett band vikt om överkanten och med fastsydda knytband i sidorna. Det kan också vara en några centimeter bred linning av samma tyg. Lagda veck tycks vara något senare än rynkor men här kan det säkert skilja mellan olika delar av landet. Materialet är för litet för att några bestämda slutsatser ska kunna dras.

10

Enligt samma något osäkra bedömning tycks vecken tidigast vara smala för att senare bli bredare. Det är efterveck lagda från var sida så att de möts i ett motveck mitt fram. Motvecket är oftast lagt inåt men även utåtlagda förekommer. Mindre ofta har förklädena, i motsats till kjolarna, ett slätt framparti med rynkor eller veck bara åt sidorna. Men sådana förekommer likväl. Ju längre fram på 1800-talet man kommer desto smalare blir förklädena generellt och desto bredare blir vecken i midjan. Detta är en klar modeinfluens. När den folkliga dräktens kjol och livstycke fasades ut under 1840-talet och byttes ut mot hela klänningar följde förklädet så att säga med i samma våg. Den tydligaste skillnaden mellan den borgerliga dräkten och den folkliga modedräkten utgörs av precis detta: att bondkvinnorna behöll förklädet som en fast beståndsdel i dräkten även när de övergått till ett borgerligt påverkat mode.

Samma förändring syns även i valen av tygsorter. Som efterföljare till de handtryckta kattunerna kom vid mitten av 1800-talet fabriksvävda tyger i halvsiden, gärna jacquardmönstrade och importerade, tillsammans med valstryckta bomullstyger.

8. Förkläde i tunn bomullsmuslin med mönster i lappet weaving. Liknande bars under en stor del av 1800-talet till både bröllop och konfirmation. NM.0001489.

9. Hemvävt halvyllförkläde med smala ränder i bomullsgarn och silke. Se pärmens första insida. NM.0200338.

10. Två förkläden som visar hur midjebredden förändrades under 1800-talet. Det randiga typiskt för 1820-talet, det rutiga för 1860-70-talet. NM.0182207 och NM.0182206.

Tunna ylletyger av typen muslin och barège kan också de ha tryckta mönster, där blommigt och storrutigt i kombination tycks ha varit speciellt omttyckt. Skomakaren Jonas Stolt har vittnat om åtskilligt och i förbigående även om hur bomullstyger tog över bland klänningstyger: "Redan vid 1820-talets början buro knallarne bomullstyg och förkläden med bård, men för dess dyrbarhets skull sträckte de sig icke till allmogen." Det är intressant att han nämner just förkläden men det är oklart om han här menar färdigsydd eller avpassade stycken med bård på tre sidor som vi vet också såldes. Min bedömning är att det är det senare. Men hur länge dröjde det då tills de kom till allmogekvinnorna?

Från 1850-talet och framåt var det vanligt även med förkläden i helsiden till ungmors- och helgdagsklänningen. Paisleymönstret, hämtat från äkta schalar, var högaktuellt under 1860-talet och återfinns i jacquardvävda förklädestyger. Många av de nya tygerna har mönstret avpassat för ett förkläde med bård på tre sidor. Och nu är bredden upptill inte mer än 20–25 centimeter, att jämföra med de 70 centimeter som kunde vara vanliga vid sekelskiftet 1800. Även färgskalan förändrades mot mörkare och dovare, gärna i brunt och svart, eller en rödlila nyans som också kunde blandas med svart till en mörklilaskimrande ton i botten. Från senare delen av 1800-talet finns förkläden helt i svart och i olika material: halv siden, helsiden, yllemoaré eller något tunnare halvulle och även av grov spets. Mot slutet av seklet syddes de av tre snedskurna våder och avslutades gärna nedtill med en svart spets. Förkläden från dessa sena år, kan vi se, är också maskinsydda och många köptes säkerligen helt färdiga.

ÅTERBRUK I FÖRKLÄDEN

En del förkläden förbryllar dagens betraktare då de uppvisar så blandad information att man måste tolka det som att gamla tyger har sytts om till förkläden långt senare. Ett tydligt exempel är ett exemplar från Dalby i Värmland, sytt i randigt hårt glättat kamlott, av den typ som bara kunde vävas i Norwich i England och där tillverkningen upphörde redan kring 1800. Det tyget vävdes smalt, bara 37 centimeter på bredden, och är därför skarvat på mitten. Sömmen av handspunnen ofärgad lintråd är sydd med efterstygn. Förklädet i övrigt uppvisar drag från 1800-talets andra hälft, med smal midjebredd och breda lagda veck, och är sytt på symaskin med svart maskinspunnen bomullstråd. Tyget är i nyskick så det har inte varit ett annat plagg tidigare. Kanske har detta fina och dyrbara tyg blivit liggande, oanvänt men hopskarvat, och ärvts från mor till dotter? I uppgifterna från givaren, en bonddotter, står endast "Förkläde av gammalt slag". Möjligen är detta, återigen, en anpassning till Hazelius direktiv om nyskick.

11. Förkläde i bomull på linvarp, tillverkat för museet 1873 av en itusprättad kjol från 1820-talet. Från Blomskog, Värmland. NM.0001459.

12. Förkläde i kattun omsytt från äldre plagg eller sängtextil. Från Jösse härad i Värmland. NM.0110748.

Andra förkläden visar tydligare att de från början varit något annat. Ett handsytt förkläde, också värmländskt från Jösse härad, har ett vackert gustavianskt mönster tryckt i enbart mörkrött på vit bomull. Mönstret är typiskt för 1700-talets andra hälft och stämmer inte heller med förklädesmodellen, som är av samma slag som det förra, således ungefär 100 år senare än tyget. Tittar man noga ser man att det i båda kantfällarna finns små trådrester som visar att tyget från början varit en del av något bredare, kanske en kjol eller ett sängomhänge från en helt annan miljö. Detsamma kan gälla för ett blomrandat kattunförkläde, även det från Värmland, som i ena sidans stadkant också har spår efter en uppsprättad söm. Tyget är typiskt för tiden kring 1800 och skulle ha varit utmärkt i en sängklädsel eller en liten empiriklänning. Omvandlingen till förkläde har dock skett rätt tidigt under 1800-talet efter modellen att döma.³ Det gick som tidigare nämnts att köpa begagnade textilvaror på auktion eller av månglare i staden.

Skaffaren Ernst Söderman i Töcksfors, som liksom brodern Henrik hjälpte Hazelius att få fram värmländska dräkter till de första figurerna, har också låtit göra några förkläden av vad som från början måste ha varit en klänning respektive en

12

kjol.⁴ Två identiska sommarförkläden i vit halvlinnelärft med smala kypertränder i blått och rött är helt enkelt från samma tygräcka. Även på dem kan man i en originalsöm i ena kanten hitta trådrester där våderna varit ihopsydda. Eftersom förkläden av den typen var vanliga känns det inte främmande förrän man skärskådar båda samtidigt. Och när man sedan ser på tre vinterförkläden som inkommit tillsammans med de andra blir man ännu säkrare på hur Söderman gått tillväga.

Dessa tre är också identiskt lika varandra förutom några små färgskillnader som beror på blekning. Att de tillsammans har utgjort en kjol råder det knappt någon tvekan om, inte heller att den lik som halvlinnetyget sannolikt är från tidigt 1800-tal.⁵ De är alltså inte nygjorda rekonstruktioner i stil med andra plagg som Söderman också skickade till museet utan originaldelar som gjorts om till något annat. Som sådana ger de oss snarare information om de ursprungliga plaggen och tygerna.

13

NATIONALROMANTIK

Äldre allmogeförkläden har ränderna på längden, visserligen i inslagsriktningen men med tyget vänt ett kvarts varv vid sömnaden. Under 1890-talet, under påverkan av nationalromantiken och intresset för äldre vävnadstekniker och hemvävda tyger, kom något som kanske i förstone framstår som – men inte är – en återgång till de gamla randiga halvylleförklädena: de ”nationalromantiska” allmogeförklädena med ränder och en bredare kantbård på tvären. Ränderna kan här vara i rosengång, munkabälte eller opphämta eller i stramare ripsvarianter, tekniker vi känner igen mer från äldre hemtextilier än från dräkttyger. Hushållningssällskapen, de alldeles nybildade hemslöjdsföreningarna eller sammanslutningar som Handarbetets Vänner, som alla värnade om de gamla folkliga teknikerna, både sålde tyger och mönster och höll vävkurser. Säkert spelade även Rättviksdräktens välkända kjolbredda en roll – den var tvärrandig i starka färger och var folkdräkten ”på modet” vid sekelskiftet. När äldre folkligt dräktskick var i stort sett glömt och förgånget fick man ta de förebilder som återstod. Tvärrandiga ”allmogeförkläden” blev även moderna i folklig dräkt i form av detta mode som kom från städerna. I en förenklad form fanns de också med mönstren tryckta på tyget.

14

SENA VARDAGSFÖRKLÄDEN

Den sista typen av riktigt folkliga förkläden i samlingen är de av billiga massproducerade bomullstyger, ofta smalrandiga i blå, grå och vit färgskala eller med enklare blommiga tryck. De syddes i den för sekelskiftet 1900 vanliga modellen med tre snedskurna våder, släta i midjan, med en linning av samma tyg och gärna med en bröstlapp med nackband eller axelband som lades i kors i ryggen och knäpptes med knapp och knapphål i linningen bak. Även midjevarianten var vanlig. Landsbygdens kvinnor bar förkläden av denna typ till vardags åtminstone fram till 1900-talets mitt. Tygerna fanns att köpa i varenda lanthandel som metervara och färdiga förkläden salufördes från omkring 1910 i de tidiga postorderkatalogerna. Ännu på 1960-talet fanns de kvar i sortimentet. Möjligt är dessa de sista plagg vi kan kalla folklig kvinnoklädsel, även om förklädet då generellt hade övergått till att ha en rent praktisk funktion som skydd vid städning och matlagning även i urbana miljöer. Men vad säger vi då om 1950-talet och de sammanhang där husmodern bytte sitt flottstänkta köksförkläde mot ett nystärkt och kokett vardinneförkläde med volang när hon tog emot gästerna? Kanske att det återigen var det ordentliga och renliga husmorsidealet som visade sitt ansikte.

15

13. Kvinnan har den typ av bårdförkläde som blev modernt kring sekelskiftet 1900 först i städerna och snart även på landet. Foto: Aina Nilsson, Nordiska museet.

14. Förkläde från sent 1800-tal eller 1900-talets början i nationalromantisk stil med tvärbårder. NM.0312501.

15 och 16 (detalj). Vardagsförkläde av bomullslärft, hemsytt av enkelt tyg från lanthandlaren, en modell som var allmän under hela första delen av 1900-talet på arbetande kvinnor såväl i städerna som på landsbygden. NM.0264852.

16

Ytterkläder för kvinnor

Det allmänna folkliga ytterplagget för både kvinnor och män var en tygjacka som kallades tröja. Kalla vinterdagar kunde tröjan ersättas av eller kompletteras med en tröja av fårskinn med ullen inåt. På flera håll var det vanligt att tröjan lades av en viss helg på försommaren och inte togs på igen förrän på hösten, oavsett väderlek. Långa kappor var ovanligt och istället fick flera lager yllekjolar värma den nedre delen av kroppen.

TRÖJAN

I Nordiska museets folkdräktssamling finns ett stort antal kvinnotröjor. Att ange ett exakt antal är omöjligt på grund av begreppets skiftande innebörder. Under 1700-talet hade den skört som gick ned över höfterna och blev under 1800-talet allt kortare för att vid 1800-talets mitt oftast vara midjekort och tätt skuren intill kroppen – samma utveckling som i livstyckena. På en del håll i landet fanns därtill den ålderdomliga långtröjan bevarad. Den var helskuren och rak i enkel skärning, öppen och ihophäktad framtill och lika lång som kjolen, i princip som en förlängd medeltida kolt.

1. Ärmlös kappa, av kamlott och med huva, från 1700-talet. NM.0020463.

Så långt är allt väl. Men hur var det nu med den lilla vita sticksömmade tröjan som omtalades på sidan 24? Den stämmer inte med vad vi har trott oss veta om en bondflickas klädedräkt och förbryllar oss trots att vi vet ägarens namn, hemort och årtal för användningen. Vem var flickan och varifrån hade hon fått tröjan? Många andra kvinnoplagg omges av liknande frågetecken och framför allt när det gäller dateringarna. I samlingen finns det stora mängder tröjor i 1700-talsskärning – men är de så gamla? Och i vilken samhällskategori hör de egentligen hemma? I museet har de lagts bland folkdräkt för att vi fått uppgift om att de inlämnats från en viss ort. Men vad visste insamlaren om dess hela historia?

Kläder har ofta vandrat i en social cykel, från högre stånd till allmoge, exempelvis som gåvor eller genom försäljning på auktion. Handeln med begagnade kläder och tyger från de högre stånden har uppenbarligen varit omfattande genom åren. Det bidrar till att vi vet så pass litet om den folkliga klädselns variationsbredd under 1700-talet och att bedömningarna kan bli alltför försiktiga. Även om många tyger har varit förbjudna för allmogen har de köpts och använts ändå. Bouppteckningar från 1700-talet kan vara påfallande detaljerade gällande den avlidnes kläder, med antal, tyger och färger noga beskrivna, men att kunna jämföra sådana uppgifter med bevarade plagg är inte alldeles enkelt.

1700-TALET I FÄRG

2

3

2. Tröja från Skåne, buren vid konfirmation omkring 1798. Liknande folkliga vadmalsströjor bars i hela landet under 1700-talets andra hälft. NM.0040381.

3. Kvinnotröja i ylledamast, sannolikt buren som brudtröja med tanke på det dyrbara tyget, från slutet av 1700-talet. Modellen hade då blivit kortare utan skört. NM.0217890.

4. Tvärmströja i hemvävt halvulle som liknar modetröjor i siden från 1700-talets mitt. Uppgifter om tröjans ursprung saknas. NM.0090398.

5. Tvärmströja från Lövsånger i Västerbotten som fått skörtet bortklippt när det blev omodernt omkring år 1800. NM.0002372.

En tröja från Västra Göinge i norra Skåne har liksom den vita sticksömströjan använts vid konfirmation. Även den är tämligen väl dokumenterad och har tillhört bonddottern Olu Lars i Boalt som var född 1783 och bör ha konfirmerats 1797 eller 1798. Hon levde till 1880 och tröjan kom till museet året efter hennes död. Den är sydd av mörkblå vadmål och har ett folkligt snitt som är typiskt för 1700-talets senare del med en äldre tids modepåverkan och utan lokal särprägel – liknande har burits över i stort sett hela landet. Den har kort skört med infällda skörtekilar i sidorna och de tre veckpartierna bak har givit den det lokala namnet ”tresvansatröja”. Halsringningen är tät och utan krage, med raka framkanter kantade med brunsvart sammet, och knäppt med åtta hakar och hyskor av mässing. Tröjan är fodrad med flera olika tyger.

Under 1700-talet visar uppgifter i bouppteckningarna att tröjor i färg inte var ovanliga. En grön ofodrad tröja med långt skört och en röd något kortare av röd glansig yllekypert fodrad med oblekt linnelärft, båda i 1700-talsmodell, är från Skytts härad. Tröjorna för vinterbruk var i vadmål med ett halvylletyg som foder. Från Unnaryd i Småland finns två likadana tröjor i tegelrött respektive gulgrönt.

Från ett bröllop som hölls midsommardagen 1795 i Ale härad i Västergötland har museet både brudens och brudgummens kläder i behåll. Bruden bar, enligt uppgift från ägaren, en lyxigt högröd tröja med påsydd bröstlapp med styvnad av rottingspröt som dolde en underliggande snörning. Bröstlappen knöts med rosa sidenrosetter. En svart kamlottröja i samma modell hörde däremot förmodligen ihop med den svarta kjolen och bars antagligen som ungmorsdräkt dagen efter. En likadan bröstlapp finns även på en svart kamlottröja från Getinge i Halland. Till bröllopskläder från ungefär samma tid räknas tre tröjor i ylledamast, två helsvarta från Segerstad i Hälsingland och Årstad i Halland, den senare med en enklare typ av bröstlapp över snörning, samt en grönbottnad med blå blommor, utan härkomst-uppgifter.

4

TVÄRÄRMSTRÖJOR

Två tröjor som vid första anblicken ter sig helt olika men vid närmare betraktande kan ha varit närmast identiska är av den typ som brukar kallas tvärärmströjor, vars ärmar är skurna i ett med livet. Detta var mycket vanligt vid 1700-talets mitt och ses i folklig dräkt fram till århundradets senare del.* Den ena av de två, en grönrandig tvärärmströja, är typisk för 1700-talets mitt, med ett brett skört som låg ut över höfterna. Med sitt hemvävda halvylletyg som efterliknar de köpta kalminktygerna är den en ren kopia av en modetröja av siden. Till och med ficköppningarna i sidsömmarna finns där för att komma åt de fickpåsar som var knutna runt livet under kjolen. Kring halsen är den kantad med ett vitbottnat 1700-talskattun med sirligt blommönster i rödrosa, blått och brunlila. Fodret är av grovt oblekt linne. Tyvärr finns inga som helst uppgifter kring tröjan. Men den förefaller ha burits i en lantlig miljö. Den andra, en ljusblårandig tröja, kommer från Lövånger i Västerbotten och har uppenbarligen fått sitt skört bortskuret när det blev omodernt och trö-

5

jorna i början av 1800-talet skulle vara korta. Tröjan har en något slarvigt påsydd kant av samma tyg, skarvat på fyra ställen, som sannolikt är bitar från det bortskurna skörtet. Den är påsydd med annan tråd än i de gamla sömmarna.

En helt annan karaktär har en tvärärmströja i småblommig kattun i rosa, blått och vitt på brun botten som knyts fram med två par vita breda sidenband i stora rosetter. Den är fodrad med vit fin linnelärft och tycks höra hemma i klädförrådet hos en välbärgad stadsflicka eller kanske socknens prästfru. Det enda vi vet är emellertid att den kommer från Halland.

* I Sorunda i Sörmland levde tvärärmsmodellen kvar som en lokal variant långt in på 1800-talet.

6. Tvärmströja, från Halland, i brunbottnad kattun med knytband av siden. NM.0158631.

7. Stickad tröja av tunt bomullsgarn med stjärnmönster, enligt uppgift tillverkad på 1750-talet av Pernilla Christiansdotter i Årstad, Halland. NM.0001959.

Från Årstad i Halland kommer även fem tröjor i tvärmströjornas *modell* men stickade i tunt garn. Två är av vitt bomullsgarn och mycket lika varandra. Den ena stickades enligt uppgift på 1750-talet av Pernilla Christiansdotter. Tre är stickade i ullgarn: en röd, en grön och en som har mönster med strödda röda nejlikor på grön botten, ett populärt 1600-talsmönster som här lever kvar. De enfärgade, såväl de vita i bomull som de i ullgarn, är mönsterstickade med varianter av stjärnor, som var typiska damastdrällmönster på vita linnedukar under 1700-talet men har äldre traditioner än så. Tröjorna är som brukligt rundstickade och uppklippta fram. Det vidgade skörtet har formats med intagningar i sidorna upp mot midjan och ärmarna är stickade för sig och fastsydda. Hur och av vilka tröjorna burits är okänt. Åtminstone de vita kan ursprungligen ha varit någon form av undertröja, buren i hemmiljö av en finare dam under en sidentröja,

och senare möjligen ha levt vidare i allmogemiljö. Att samtliga kommer från Halland är intressant eftersom stickningen där var spridd redan på 1600-talet och under lång tid fungerade som ett lönearbete. Produktionen avsattes hos både välbärgade skånska bondhustrur och Kronans soldater och var för avsalu över hela landet genom västgötaknallarna.

FRÅN GUSTAVIANSKT TILL EMPIR

De stramt tillskurna livn med trånga ärmhål och ärmarna isydda bakåt mot de smala ryggstyckena så att överkroppen får en rak, nästan bakåtböjd linje, var annars typiska för 1700-talets rober och koftor i fransk stil och togs upp i de folkliga tröjorna. Mot 1700-talets senare del blev skörten kortare och skörtvecken bak stod ut från midjan precis som på livstyckena. Modellen levde kvar länge i vissa landsändar. Under 1700-talet och det tidiga 1800-talet kunde de vara sydda i alla möjliga tyger och färger för att efter hand, när de ingick i ett lokalt sammanhang, bli allt mer enfärgade och mörka, ofta i svart eller mörkblå vadmal eller kläde.

8

9

Sommartid var tröjorna i ljusa linne- eller bomullstyger, vita eller smalrandiga på vit botten av samma slag som i livstycken, klänningar och förkläden från samma tid. Ett bra exempel är en kattuntröja från Ökna i Småland med sirliga mönsterbårder i rött på vitt. Det finns till och med fyra ofodrade tröjor som är helt i vit och mycket fin och tunn bomullslärf, en dyrbarhet vid denna tid. Tre har proveniensen Ydre i Östergötland medan den fjärde kommer från närliggande Svinhults socken. De tunna tröjorna saknar ofta knäppning och har hållits ihop med en nål eller så är de snörda under en flik, som i en av de vita bomullströjorna. Kanske tog man också upp modet att lägga ett halskläde i kors framtill över tröjan och knyta det bak. Det är ofta i den här modellen man hittar de första knapparna, men inte som knäppning utan som dekor i form av två små klädda knappar i ryggen ovanför skörtvecken.

Något senare är några tröjor där skörtet börjar högre upp i ryggen i enlighet med empirens förhöjda midjelinje. Ytterligare en röd och vit kattuntröja i gustavianskt mönster kan räknas hit. Ägarinnan från Vedbo i Dalsland var född någon gång 1785–1790 och hade den en bit in på det nya århundradet som ”tösaklänning”, dvs. i tonåren. Tröjan består av flera hopskarvade bitar och kanske var tyget återanvänt från något annat.

I klänningsavsnittet såg vi vad som hände när den folkliga dräkten mötte det nya modet med sin förhöjda livlinje. Denna linje kom att präglad allmogens dräkt för åtskillig tid framöver från 1800-talets början. Klänningsöverdel eller separat tröja? är den fråga man ställer sig inför många av de bevarade plaggen som har klänningskaraktär men som saknar kjoldel. Detta gäller den småmönstrade tröjan i grönt från Bergsjö i Hälsingland liksom den grårosa kamlott-tröjan med bruna sametsband och -knappar från Offerdal i Jämtland. Med den höga linjen är skörtet i stort sett överflödigt men behålls som en invand del och pryds ännu med sina två knappar.

På plagg från 1830-talet märks det att allmogens köpkraft då ökade: mer köptyger, fler plagg per person och fler plagg som är modepräglade. När det gavs möjlighet att skaffa något nytt val-

10

8. Ofodrad sommartröja i halvlinne. De två små knapparna vid skörtvecken var en modenhet vid 1700-talets slut. Från Vireda, Småland. NM.0058275a.

9. Tröja i hemvävt linne med kypertränder, fodrad med grov linne- eller hamplärf. Från Blomskog, Värmland, 1700-talets slut. NM.0001390.

10. För en ung kvinna omkring 1800: tröja i kattuntryck med linnefoder. Från Ökna, Småland. NM.0015998.

11 och 12 (detalj). Liv till ”tösaklänning” av hopskarvade kattuntygbitar, typisk för det tidiga 1800-talet. Lägga märke till den upphöjda midjelinjen med två knappar vid skörtet. NM.0125462.

11

12

13

14

13. Troligen en klänningsöverdel i småmönstrad kattun från omkring 1820. Från Bergsjö, Hälsingland. NM.0001310.

14. Mycket kort empiriskuren kamlottröja från Offerdal i Jämtland. Den har troligen haft kjol i samma tyg. NM.0002389.

de man det man hade sett hos de modeledande på hemorten. Detta kan vara en förklaring till varför det finns så mycket av de jättelika puffärmarna, högmoderna på 1830-talet, också i den folkliga modedräkten. De var ett tydligt modeuttryck och det gick inte att missa att bärarinnan hade skaffat sig det senaste. Men även en tröja med stora puffärmar kan vara en hybrid med motsäggande stildrag. När fårbofsärmen skulle anpassas till folkligt bruk kunde man lösa den stora tygåtgången på ett sparsamt sätt. I modedräkten lades tyget så att ränderna gick diagonalt över hela ärmen men i det folkliga gjordes skärningen så att ärm-sömmen fick en trådrak del och den andra sidan en sneddad; ränderna ligger alltså diagonalt antingen bara fram eller bara bakåt. Det fanns också puffärmar i modet redan i slutet av 1700-talet även om de inte var så omfångsrika. Precis som i resonemanget kring klänningarna blir frågan alltså om de folkliga puffärmar som är helt raka och inte diagonalsvängda är tidigare än från 1830-talet.

SYDSVENSKA TRÖJOR

15

16

17

15. Tröja av hemvävt bomullstyng i tuskaft med kypertränder, fodrad med linnelärft med flamgarnsränder. Från Skirö, Småland, omkring 1825–1840. NM.0008675.

16. Empirkort tröja med fårbogsärm, av ylletyg kallat "bom-basinlystre". Från Åseda, Småland, 1830-tal. NM.0014367.

17. Sommartröja av vitt linne med ränder i bomullsgarn, litet ryggskört och passepoaler i ryggsömmarna. Från Bäckaby i Västra härad, Småland, omkring 1825–1840. NM.0012192.

Det finns i samlingen en stor grupp tröjor som är svarta, av kläde eller något annat finare köptyg, och har vad som skulle kunna beskrivas som en tuktad eller nedsänkt puffärm. Vidden från axeln har plattats till i strikta lagda veck, översydda med en eller ett par sömmar eller ett överliggande band. Vidden böljar därför ut nedanför detta veckarrangemang, som kan vara 5–10 centimeter långt. Vid en granskning visar det sig att dessa ärmar endast finns på tröjor och några klänningar från det gemensamma dräktområdet i södra Småland, västra Blekinge och de nordvästra häraderna i Skåne från Albo och Färs i söder till Östra Göinge i norr. Söder därom, i till exempel Ingelstad, finns likartade tröjor som dock helt saknar ett sådant veckarrangemang.

Man behöver inte leta länge för att hitta förlagorna. På porträttmålningar från 1840-talets början ser man sådana klänningsärmar och de finns också på några modeplagg i modedräktsamlingen. För att åstadkomma den här ärmen krävdes skicklig skräddarsömnad och de bevarade tröjorna är, mycket riktigt, otroligt välsydda och man måste granska sömmarna med förstoringsglas för att inse att de inte är maskinsydda. Tröjorna har också ett figursytt liv med insyningar fram och snibb i framkanterna samt kan vara försedda med insydda styvnader. Man kan alltså konstatera att ett typiskt modedrag slog rot i ett annars avgränsat och dräktkonserverat område och där användes ännu på 1890-talet. (Vilket påminner om hur de stora fårbogsärmarna blev kvar i sörmländska Sorunda socken.)

En tröjtyp som helt skiljer sig från de korta och figursydda kom på 1850- och 60-talen. Den var istället vid och rak med en enkel skärning med helt ryggstycke. Modellen tycks ha funnits över stora delar av landet, från Skåne till Norrbotten. Från Hälsingland finns ett exemplar som är maskinsytt, vilket betyder att den inte bör vara äldre än från omkring 1870. Det rör sig återigen om att modetröjor, här 1850-talets så kallade zuavjackor som bars ihop med de vida krinolinlänkjolarna, har omskapats i folklig tappning.

18

19

Modet går i vågor med största möjliga kontraster mot det närmast föregående. På 1870-talet kom så figursydda jackor med flera smala ryggstycken och framstycken med insyningar som sedan avslutades i ett skört, ibland utan skörtveck men gärna i en rundad snibb bak. Halsringningen på en sådan jacka kan vara tättslutande utan krage och livet vara knäppt hela vägen fram med fantasifulla modeknappar. Ärmarna är ganska snäva utan några utsvävande dekorationer, möjligen något band påsytt i vinkel vid handleden eller en liten knäppt slejf. Den här typen finns rikligt företräd i folkdräktssamlingen i både hemvävda bomullstyger, halvylletyger och köpetyger. Flera av dem kan precis som andra liv ha varit överdel i en klänning. Det är i första hand tygvalet och vem som burit dem som utgör det folkliga i dessa plagg och inte modellen – som på 1870-talet var så gott som helt identisk med modedräkten i dess enklare varianter och avskalad en del pynt. Tillbehör som små finförkläden i siden eller spets gick att köpa färdiga liksom kragar och manschetter. Sådana kunde också virkas i spetsmönster, det senaste handarbetsmodet.

I ett flertal uppteckningar beskrivs en vardags-tröja för vinterbruk som förmodligen varit van-

18. Tröja av kläde som har fått en ärmmodell från 1840-talets mode med nedsydda veck på kullen. NM.0110293.

19. Kort och rak tröja i stil med modets zuavjacka på 1850-talet. Typen blev snabbt vanlig i det folkliga modet och bars under hela 1860-talet. NM.011099.

20. Porträttet från början av 1840-talet visar hur ärmmodellen på bild 18 tedde sig i modedräkten. NM.0115484.

21. Porträttfoto från 1860-talet av en bondhustru i rak tröja. Foto: Carl Svensson, Nordiska museet.

lig på många håll i landet under andra delen av 1800-talet. En hemsydd halvlång modell av hemvävt tyg stoppad med bomullsvadd och knäppt med knappar.

På foton från sent 1800-tal, på många håll även från 1900-talets första årtionden, kan man se att speciellt äldre kvinnor fortfarande bar rynkad kjol med förkläde och midjekort tättslutande tröja, tydliga kännetecken för den folkliga klädstilen och det som längst levde kvar när modedräkten för övrigt helt tog över. En bra förklaring för detta kvarhållande av en invand klädsel, som gav trygghet och stadga i tillvaron, finns i uppgifterna till en grupp plagg efter de ogifta systrarna Karna (1836–1932) och Bengta (1846–1931) Larsson från Skurup i Skåne (se nästa sida):

De var husmansdöttrar och Karna var i 50 år trak- tens skickligaste kalaskock fram till 90 års ålder. Hon hade ett piggt intellekt och följde med sin tid, men det gällde inte klädedräkten där hon höll fast vid 1890-talets mode hela livet ut. Hon spann, vävde, sydde linneplagg för hand. Den yngre systemen Bengta var mer konservativ, de bodde tillsammans hela livet och hon höll kvar allt det gamla från 1860-70-talet till skillnad mot systemen. Bengta kunde t.ex. aldrig förmås att bära underbyxor under hela sin levnad. Och hon skulle ha känt sig skämsen, blyg och bortkommen i moderna kläder. Hon bar tröjor av denna typ hela livet till kjolar med 3-4 veckade våder, tyget dubbelvikt upptill så att det पोšte ut ytterligare, en ficka i ett veck framtill, ofta med en snusdosa i.¹

Vid samma tid som denna klädsel började kännas alltför gammalmodig för den yngre generationen hade den nya konsumtionsstilen kommit med kläder som saknade personlig passform och som köps helt färdiga i butik. Att kalla de nya plaggen med den folkliga benämningen tröja skulle ha känts fel och de kallades nu för kappor eller jackor. Stadsresor blev allt vardagligare och det mesta i klädväg kunde köpas för kontanta intjänade pengar. Precis som de längre kapporna var jackorna helst svarta i ylle och gärna med broderade kragar och framkanter. Även den mjukare och mer formbara ylletrikån var vanlig i de köpta jackorna som då kunde göras i mer figurnära modeller. Sömmerskornas tid var ändå inte helt ute. Speciellt stadgade bondfruar fortsatte att beställa från hemsömmerskan när de ville följa med modet. En sömmerskesydd dräktjacka från omkring 1880-90, i rödlila ylle med bubbliga veckbesättningar, kommer från Stora Kopparberg i Dalarna.

1700-TALETS KAPPA

En kappa på 1700-talet var så gott som alltid ärm- lös – vad som i dag skulle kallas en slängkappa eller en cape. Det finns ytterst få sådana bevarade och vi möter dem i första hand i bouppteckningar och i en del tidiga avbildningar. De är mest sällsynta när det gäller rent folklig dräkt. I modedräkten kunde en

23

24

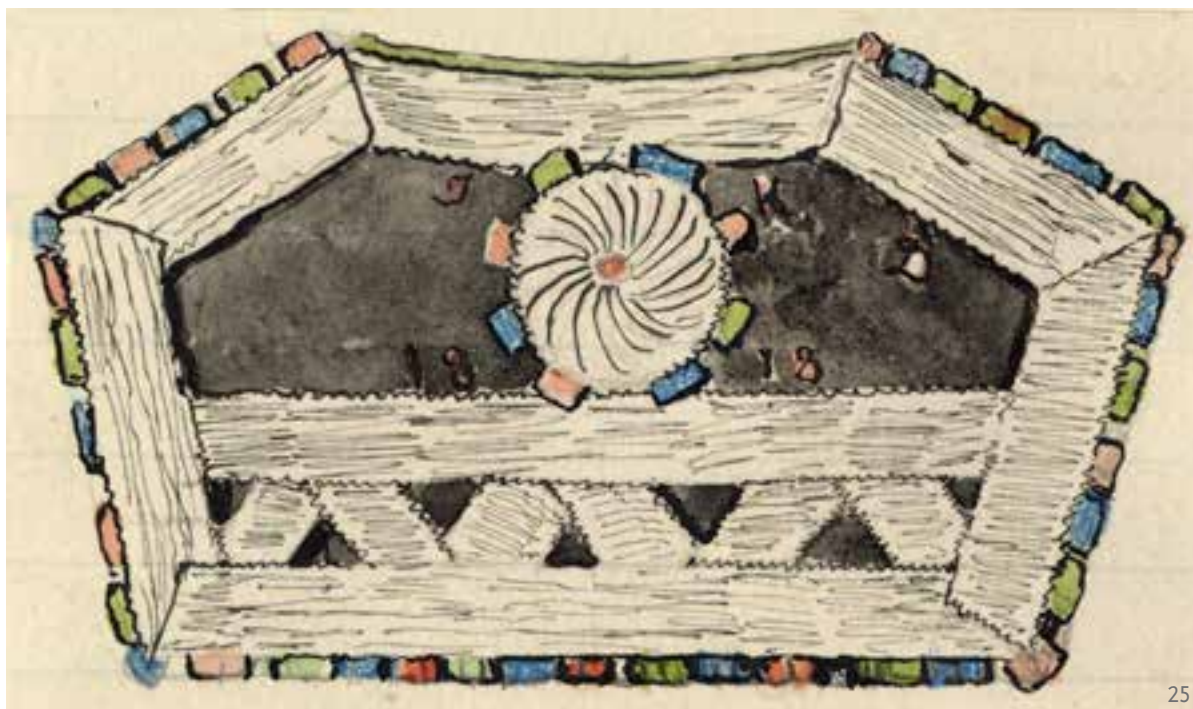
22. Två kvinnor från Norrbotten som ännu 1949 bar den folkliga kvinnoklädsel som var vanlig i början av 1900-talet. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

23. Tröja från 1870-talet med insytt liv, smal midja och skört utan veck baktill. NM.0216320.

24. En sömmerskesydd dräktjacka från omkring 1880-1890 i finare ylle med bubbliga veckbesättningar. Från Stora Kopparberg, Dalarna. NM.0155307.

sådan kappas kallas salopp och var oftast fotsid och försedd med en stor rynkad krage eller en mjuk kapuschong. I högre ståndsdrakten kunde den anpassas för olika tillfällen och årstider genom val av material. Den välbärgade prostinnan Ulrica Oxelgren från Skirö i Småland, vars dagbok ägs av Nordiska museet och innehåller en mängd intressanta uppgifter om hennes kläder, skrev 1763 att hon hade en hemgjord salopp av "skirt Klåsterläroft", uppenbarligen en tunn sommarkappa av linne.²

I den folkliga dräkten är de fåtaliga bevarade kapporna oftast i svart kläde eller vadmal. Från Värendsområdet i södra Småland har museet en kap-

25

25. Tecknad bild av en dekorerad krage, daterad 1818, av den typ som hörde till de långa kapporna från Örkened i Göingebygden i norra Skåne. NM.0043940.

26. En högtidslädd kvinna från Varend i Småland som bär en fotsid ärmlös kappa av ålderdomligt snitt. Teckning av J. G. Sandberg för bildverket *Ett år i Sverige* (1827).

pa med tillhörande rak och bred krage, närmast rektangulär som en sjömanskrage, som hänger ned på ryggen och är dekorerad med breda silvergaller. Framkanterna och kragen är infodrade med ett rött ylletyg som skulle lysa fram när bäraren rörde sig. En krage av detta slag från samma område, som alltså bör ha hört till en liknande kappa, har bandgarneringarna kompletterade med silkebroderier. Den är daterad till 1780, vilket kan vara något senare än den hela kappan, som snarare verkar vara 1700-talets mitt. Vid den tiden skrev Carl von Linné om sådana kappor:

Bondehustrurna kommo ridandes till kyrkan i sina tvärsadlar och alla hade en kappa med sig, som låg över sadeln, fast i starkaste hettan, ty kappan måste följa med mera för staten [statusen] än nyttans skull.³

På J. G. Sandbergs avbildning av en Varendskvinna till häst, utförd till bildverket *Ett år i Sverige* (1827), bär bondhustrun en liknande kappa, som då bör ha varit en tolkning av ett äldre dräktskick. En krage av samma slag daterad 1818 finns från Örkeneds socken i Östra Göinge i norra Skåne tillhörande samma dräktområde som Varend. Sannolikt har sådana ärmlösa kappor haft betydligt större spridning men det är svårt att veta hur vanliga de var. Att det endast var ett plagg för de mest välbärgade bland bondkvinnorna kan man förutsätta. Den ålderdomliga högtidsdräkten i Västra Vingåker i Sörmland bevarade också bruket av en lång rundskuren kappa långt in på 1800-talet, dvs. i en tid när annars kappor med ärm började bli vanliga. De caper som finns från sent 1800-tal är av modernare slag, visserligen brukade på landet men av en mer borgerlig typ. Ett undantag är ett jämförelsevis nytt förvärv av en ärmlös kappa från Unnaryd i Småland där en bondhustru ska ha använt den vid kyrkfärder med häst och vagn ännu på 1930-talet.

Ålderdomliga är även de kortare kappor, ibland kallade kappkragar eller kåpor, som är skurna på samma vis som de långa men slutar i höfthöjd. Man kan föreställa sig att de varit lämpligare för ritt. Två av dem stämmer exakt i utförande med

dem som Linné beskrev från sin öländska resa 1741. De var av tjock svart vadmal, "räckandes allenast till sätet, utan armar, men där armarna plägar vara, satt en flik omkring, insydd lik till skapnaden av en hästsko". Den mycket speciella avskärningen i hästskoform som markering av axeln finns exakt lika på båda de bevarade och var möjligen ett inlånat modedrag. Den ena bars av Marit Olsdotter från Tälleby i Eda socken i Värmland, när hon 1769 gifte sig med Thol Hansson, och hör således till de äldsta säkert daterade plaggen i folkdräktssamlingen. Givaren som var sonson till brudparet har i en kommentar skrivit att en "sådan kofta fick ej bäras af ogift kvinna", varav det framgår att det var ett statusplagg. Att det bars i västra Värmlands gränstrakter nästan 30 år efter Linnés omnämnande på Öland kan förefalla märkligt och man vill gärna veta hur pass spridd modellen var och varifrån den kom. Korta kåpor finns på den norska sidan om gränsen, bevarade i betydligt större utsträckning.⁴ Och möjligen är det en norsk variant som vi har i en särdeles påkostad kåpa från Jämtland, i storblommig ylledamast i grönt och blått. Den har burits av en för-

mögen brud och storbondedotter som hette Elin Hansdotter, född 1752 i Viken, och har sedan gått i arv i fem generationer. Den kan i likhet med många norska ha varit pälsbrämad i halsen. Kvaliteten i ylledamasten är hög och visar att tyget är tillverkat i Norwich.

KAPPOR OCH KAPPROCKAR

Kappor i mer modern bemärkelse, dvs. tillskurna med isydd ärm, kom en bit in på 1800-talet och var då i påfallande grad påverkade av modedräkten utan någon anpassning till äldre folklig praxis. Från Blomskog i Värmland fick museet redan 1873 en rad intressanta kvinnoplagg från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal och bland dem en fin kappor i empirimodell från omkring 1820. Tyvärr saknas helt uppgifter om från vem eller vilken gård dessa plagg härrör. Kappan liknar en annan från Fjäre härad i Halland som enligt uppgift tillhört "en gammal piga" född 1800. När hon skaffade den

omkring 1820 var hon en mycket ung och klädd-medveten kvinna som ville vara högst modern. Från Bohuslän finns en annan modemässig kappa från 1830-talet med den då aktuella fårbofsärmen. Och från Norrbotten, varifrån museet annars inte har mycket dräktmaterial alls, kommer en intressant kappa som av modellen att döma kan dateras till omkring 1840–1850, detta genom de passepolarer som är insydda i ärmsömmarna. Den är sydd i ett mönstervävt halvylle (ett köptyg), vadderad, helskuren och något utsvängd – och mycket tung. En stor nedfallande krage når ned över skuldrorna bak och har mjukt rundade framkanter. Den har hornknappar med mönster av en sort som under 1800-talets första hälft var vanliga i dyrbara kappor och rockar och knäpps med snoddöglor.

Dessa fyra kappor visar tydligt att den folkliga dräkten följer modedräkten utan någon längre fördröjning. När landsbygdsbefolkningen väl kunde skaffa sig mer borgerliga plagg så skaffade man sig det som just då var modernt. Om pigan ifråga sedan bar sin empirikappa längre än modet varade vet vi inget om.

27. Kort kappkrage av vadmal med hästschoformad axelförstärkning, buren 1769 av Marit Olsdotter som brud i Eda socken i Värmland, på gränsen mot Norge. NM.0057011.

28. Änkan Böret Gregesdotter från Köla i Värmland i ålderdomlig klädsel med en svart kort kappkrage med rött foder. Hon föddes 1722 och gifte sig 1742 med en välbärgad bonde. Man kan föreställa sig att kläderna hon bär på Per Nordqvists realistiska porträtt från 1798 härrör från 1700-talets mitt och har ännu äldre traditioner. Privat ägo. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

29. Kappa i utpräglad empirimodell från omkring 1820 som liknar samtida modekappor. Från Blomskog, Värmland. NM.0001398.

Redan före sekelskiftet 1800 talades det om kapprockar som litet senare blev högst moderna. Det rör sig om en kraftig och tålig resrock för färder med häst och öppen vagn och som sådant i första hand – men inte uteslutande – ett mansplagg. Det finns endast två kapprockar för kvinnor i museet, den ena i mörkt blåsvart från Österaåker i Sörmland och den andra i mörkblå vadmal från Lövestad i Skåne. Den sörmländska är

30

31

av klädesberedd vadmal av hög kvalitet, helskuren och utsvängd med kilar i sidorna och mittsöm i ryggen. Den hålls ihop i midjan med en rynktråd som är dold under en smal kort slejf. Dold är också knäppningen med fyra hakar och hyskor av mässing. Ärmuppslagen är breda och axelkragen, en så kallad pelerin, typiskt stor och bred och av samma tyg. Dessutom har den en liten ståndkrage som, liksom framkanterna upptill och även skärpändarna, är kantad med ett mönstertryckt rutigt bomullstyg i brunt och gråvitt. Den skånska har förutom den stora axelkragen även en mängd stora blanka knappar av vitmetall. Knapphålen på vänster framstycke är träsade med ullgarn, vartannat håll med röd tråd, vartannat med grön. En broderad ägarmärkning med året 1851 finns på ficklockets insida. Det enda som skiljer dem från mansrockarna är att de är enkelknäppta och inte dubbelknäppta. Att de är påkostade och sydda av skickliga skräddare framgår av många detaljer.

30. Vadderad kappa från 1800-talets mitt, sydd i ett mönstervävt köptylletyg. Passepoaler i sömmarna liknande dessa var vanligt förekommande på 1840-talet. Från Norrbotten. NM.0077038.

31. Kapprock för kvinna av vadmal med broderad märkning i ena ficklocket med året 1851. Från Lövestad, Skåne. NM.0000535.

32. Modeskiss av en kort svart kappa med broderier – det senaste i kappmodet från 1901–1902. Ur en samling skissböcker från kappfabrikanten BeVe. NM.0278007.

89
Clavus.

91/80 Oct

71. (silk)
utan foder.

Kladden applikato
med snorstring.

gylt

Mönster 65 Charles.

Pring 817711.

33

33. Elna Hanssons vinterkappa från 1896 av svart doffel med sammetskrage och silkebroderier. Inköptes sannolikt i Schultz butik i Ystad. NM.0238015.

34. Karna Månssons sommarkappa av diagonalvävt ylletyg med bandgarneringar och silkesknappar och fodrad med svart- och vitrandig bomullssatin. NM.0237716.

FÄRDIGSYDDA KAPPOR

Bortsett från plagg utan personlig passform som redan knallarna hade fört med sig – underkjolar, förkläden, kragar – var kappor bland de allra första färdigsydda kvinnokläder som salufördes i handeln. Omkring 1880 började det runt om i landet dyka upp små försäljningsställen och då ofta i ortens lanthandel eller hos någon företagsam skräddare eller sömmerska som vid sidan om beställningssömnaden vågade sig på att tillhandahålla moderiktiga färdiga kappor. Nya material som doffel, ett kraftigt fabriksvävt ylletyg, ersatte nu den äldre hemvävda vadmalen. Hur denna helt nya bransch utvecklades på landsorten finns det många berättelser om och jag återger några av dem nedan i kapitlet om färdigsydda kläder.

Att kunna avgöra ifall en kappa från detta tidiga skede har sytts för en speciell kund eller om samma sömmerska sytt för avsalu är i det närmaste omöjligt. Det finns inte heller så många exempel på de allra tidigaste färdigsydda kapporna i museets samling. Eftersom dessa är samtida med den tidiga insamlingen av folkliga kläder var de sannolikt helt ointressanta att förvärva enligt den tidens insamlingsprioriteringar, helt utan ortskaraktär som de var, och de ansågs inte heller befinnas i riskzonen för att försvinna. De kappor som har bevarats är snarare från omkring 1900 och har kommit in vid senare insamlingskampanjer när man velat belysa just tidig konfektion.

Bra exempel på hur de tidiga konfektionskapporna såg ut kommer från Bussjö i Skåne där arbetardottern Elna Hansson arbetade på sockerfabrik. Hon hade en sommar- och en vinterkappa, båda svarta med broderi. Vinterkappan ska vara från 1896 och är av doffel med ruggad insida. Den är i stram herrrockmodell men mjukas upp av sammetskrage och de fina svarta silkebroderierna som liknar snoddapplikationer. Sommarkappan är rakare och trekvartslång i kläde med silkebroderier av samma sort på de breda slagen. Enligt uppgift är kapporna troligen inköpta hos Schultz i Ystad.

Uppenbarligen var det vanligt att äga både en sommar- och en vinterkappa – det har vi upplysning om från ytterligare en skånska, lantbrukarhustrun Karna Månsson i Kverrestad. Även hen-

35 och 36. Detalj av knapp samt detalj av firmamärke. Denna kappa köptes hos firma Carolina Möller i Malmö. Knapparna i det tidiga 1900-talets kappor var stora och gärna iögonenfallande. NM.0235727.

nes vinterkappa är av svart doffel i trekvartsmodell, helskuren med utställd vidd, en typ som var utmärkt för konfektion eftersom den passade de flesta kroppstyper. En bred axelkrage av grov yllepets har mönsterkonturer av tunna snoddar. En ståndkrage har klippts bort. Knäppning är av dold typ istället för de stora dekorknappar som annars var vanliga. Karnas sommarkappa är i en mjukare stil, också den trekvartslång av svart diagonalvävt ylletyg, och skuren med fyra ryggstycken som är insvängda i midjan och sneddade utåt, nedåt med gångsprund i två av sömmarna. Den har vidare små veck på ärmkullen, v-formad besättning nedtill på ärmen, tre små prydnadsknappar av silketråd och en liten rundad krage på stånd med snibb i nacken. Kring nacken, fastsydd på ståndet, finns ett svart sidenripsband som fortsätter ned längs framkanterna till midjan och är rynkat till små ro-

36

setter på tre ställen. Den nedliggande axelkragen är formad i uddar och snibbar både fram och bak på ryggen och har rader med fyra små silkeknappar som prydnad på fyra ställen. Längs kanten på både axelkragen och halskragen finns rader med maskinstickningar. Knäppningen med fyra hakar och hyskor är dold. Till skillnad mot de flesta färdigsydda kappor som är ofodrade har den foder av svart- och vitrandig bomullssatin.

Väverskan Bengta Johansson i Kabbarp i Skåne född 1865, vars kläder Nordiska museet fick efter hennes död 1947, hade tre kappor från de första årtiondena på 1900-talet. Den som troligen är äldst är mörkblå i ett kraftigt diagonaltvävt ylletyg. De

stora, runda, till hälften vita och till hälften svarta knapparna utgör det mest iögonenfallande inslaget. I nacken sitter en hank med firmanamnet Carolina Möller, Malmö. Även om det fanns möjlighet att köpa sådana kappor färdiga var det inte alla som utnyttjade den. Hemmansägardottern Ann-Britta Fredriksson i Frändefors i Dalsland hade på 1890-talet en hellång svart sommarkappa som enligt uppgift var sydd till henne av samma hemsömmerska som sydde hennes övriga kläder.⁵ Hon får därmed representera den grupp välsituerade bondkvinnor som höll fast vid det gamla och som tyckte det var under sin värdighet att köpa färdigtillverkat och billigt.

Ytterkläder för män

För männens ytterkläder gällde i stort sett det samma som för kvinnornas. En skillnad är emellertid att rocken var betydligt vanligare än kvinnornas kappa.

TRÖJAN

Ordet tröja för i dag närmast tankarna till något stickat eller till mjukt trikåtyg. Men tidigare har tröjan, särskilt för männen, varit av hemvävt halvylletyg, vadmal eller det finare fabriksgjorda klädet. Här används genomgående benämningen tröja. Men även om man hela tiden menat ett kortare plagg med ärmar har det förstås funnits en mängd lokala namnvarianter som stäcktröja, nattvardströja och polkatröja eller väst, rock och senare under 1800-talet även jacka. Museet har runt 250 sådana sydda manströjor och de äldsta är från mitten av 1700-talet och den allra äldsta säkert daterade från 1769. Det råder stor övervikt från Skåne och Hälsingland, med ca 60 respektive 40 till antalet.

Den som inte hade råd med den längre livrocken bar tröja i alla sammanhang, såväl till vardags som vid högtid, men i något olika finhetsgrad. I

bouppteckningar framgår därför ofta att en bonde hade ett flertal tröjor i klädförrådet. Tröjan var ett genuint folkligt plagg som inte fanns i modedräkten. En modepåverkan har dock alltid funnits så att man tämligen lätt kan urskilja olika tidsperioder i modellerna. I de ålderdomligaste dräktområdena levde mycket av renässansens och 1600-talets mode i skärningarna kvar ännu under 1700-talet, medan det i övriga landet fanns mycket av rokokons mansmode med långa skört, stora snibbiga ficklock, breda ärmuppslag, enkelknäppning med stora och tätt isydda knappar som nådde ända upp i halsen. En smal kant runt ringningen övergick mot 1700-talets slut i en allt högre ståndkrage. I de allvarigare kyrkkläderna var svart den dominerande färgen. I vardagslag fanns mer av den naturfärgade ullens grå och bruna nyanser, medan man i exempelvis brudgumströjorna kunde kosta på med dyrbart indigoblått eller andra starka färger och mångfärgade randningar. De skulle efterlikna de moderna randiga kalminktygerna, som var hett eftertraktade.

RANDIGT, MODERNT, FOLKLIGT

1. Män i tröja. Till höger en äldre skörttröja till knäbyxor, till vänster en modernare kort empirimodell med igensytt skört till långa byxor. Teckning från Småland av Kilian Zoll, före 1800-talets mitt. Nordiska museets arkiv.

En kalminkrandig tröja i rött och blått med smälare ränder i grönt, gult och vitt bars 1792 av bonden Johan Nilsson dagen efter sitt bröllop, när han som ”ungfar” skulle fortsätta umgås med bröllops-

gästerna. Under den bar han en väst med något annorlunda röd/vit randning samt troligen mörkblå knäbyxor av vadmal (se sid. 57). Tyget till tröjan och västen hade vävts av den blivande bruden Brita Pehrsson. Johan Nilsson var både hemmansägare till Utanbro gård i Bergshamra, Roslagen och nämndeman och därmed en betydande man i socknen. Han var född 1767 och gifte sig med den två år äldre Brita när han var 25 år. Det kan ge oss en god bild av i vilken miljö ett sådant finplagg kunde brukas. Speciellt rött var en dyrbar färg, så även indigoblått, och bägge framställdes oftast av yrkesfärgare.

Något mer nedtonad i kulören är en randig tröja från Skog i Hälsingland, förvärvat till museet 1873 då Hazelius antecknade att den inte hade använts under de senaste 60 åren, dvs. att den hade burits före 1810. Den har ryggskört med två knappar, stolpfickor, dubbelknäppning med släta mässingsknappar men har en hög modermässig ståndkrage till skillnad från Johan Nilssons som bara har en smal kantremsa på äldre vis. På vissa håll kunde liknande randtröjor leva kvar ganska länge. En smalrandig tröja, dubbelknäppt och med hög ståndkrage, finns från Valbo i Gästrikland. När den kom till museet 1873 berättades det att sådana bars ännu "för 20 à 30 år sedan", dvs. fram till omkring 1850, till söndagseftermiddagsdräkterna, som var litet ledigare än de mörka kyrkkädrarna.

De tvärrandiga tyger som fanns i modedräkten under 1820-talet finns också i folkliga västar från den tiden men är ovanliga i tröjor. Ett undantag utgörs av en tröja med röda och svarta tvärränder från Halland som kan vara från den tiden. Den kom till museet 1918 och hade till-

2. Tröja i hemvävt halvylle med "kalminkrandning", använd 1792 av brudgummen Johan Nilsson i Utanbro gård, Bergshamra, Roslagen. NM.0027255.

3. Randtröja från omkring 1800. Modet med dubbelknäppning och stolpfickor har här slagit igenom. Ståndkragen är nedvikt på bilden. Från Skog, Hälsingland. NM.0002777.

4. Den enda tvärrandiga tröja som finns i Nordiska museets dräktsamling. Den är sannolikt från 1820-talet då horisontella ränder var mode. Från Väre, Halland. NM.0132635.

5. Modeplansch från 1818.

hört givarens farfar från Väre. Vi vet inte givarens ålder, men om vi generellt antar att farfar var född omkring 1800 kan det stämma bra. Den har ståndkrage med utvikta slag samt dubbelknäppning med många små halvrunda mässingsknappar. Ryggskört saknas. Av slitaget på knapphålen tycks den ha varit knäppt åt vänster, vilket är rätt ovanligt. Tröjan skall enligt uppgift ha burits med långbyxor av bockskinn.

ETT HELT NYTT MODE

Det franska empirimodet från Napoleontiden vid 1700-talets slut bröt helt mot det tidigare modets långsmala och nedtyngda linjer. Liven blev korta och slutade nu ovanför midjan, vilket gjorde att byxornas skärning måste följa med uppåt. Halsen försvann i de höga ståndkragarna så att huvudet såg ut att vila på en pelare. Det känns som om hela figuren strävar uppåt. Allt detta återspeglades ganska snart i allmogens dräkter. Det finns i samlingarna några manströjor som, liksom västarna, visar att empiristilen antogs på många håll i landet. Samtidigt övergavs knäbyxorna. Knäbyxan var från början ett aristokratiskt plagg som ersatte de medeltida långbyxorna. Efter den franska revolutionen, när aristokratin förpassats från modescenen och tidens modelejon istället tog upp ett enklare lantligt ideal, kom långbyxorna tillbaka, detta efter att ha varit förvisade till ålderdomliga trakter och till vissa arbetsdräkter. Att ha tröja och långbyxor av samma tyg blev nu det senaste. *Kläddning* kallade man det som vi i dag kallar för kostym.

Hur det kunde se ut i brytningstiden mellan 1700-talets bondedräkt och det nya och vilka som banade vägen för det kan man läsa om hos Jonas Stolt i Högsby i Småland som beskriver kläddräkten på 1820-talet:

hela den manliga befolkningen brukade knäbyxor, långlivad tröja och väst ... Byxorna hängde inte på hängslen, utan fästes med byxjorden över höfterna och knäpptes nerom knäet med fyra knappar och ett spänne. Herrar militärer och pojkar hade långbyxor med hängslen och brukade mössor, i synner-

het tjänstemännen, samt kortlivade kläder. ... Inom 20-talet såg vi tre slags klädedräkter. Den största massan var klädd som beskrivits här, men i början av 20-talet voro ännu många fattiggubbar klädda i bredskyggad hatt och långtröja, och herrar och pojkar i kortlivade kläder och långbyxor. Detta bruk tilltog mer och mer, och det gamla försvann. Dessa ovanligt kortlivade* kläder för både kvinnor och män voro riktigt tokiga.¹

Empirens mest nyskapande och omhuldade mansplagg var fracken med sitt korta liv framtill och det långa delade skörtet bak. Frackmodet togs upp på en del håll i det folkliga modet men blev aldrig särskilt spritt. Kanske kan man istället se den korta tröjan som en anpassning av fracken till folkligt bruk, som en arvtagare till den äldre längre skörttröjan. Man har så att säga tagit till sig frackens utseende upptill men slopat de långa skörtflikarna. Tröjorna är vanligen bara 40–50 cm långa från axel till nederkant. Längre fanns ett mer eller mindre rudimentärt litet ryggskört kvar på tröjorna, i enlighet med det äldre tröjmodet, men efter hand försvann också det helt. Det hade ju inte längre någon funktion annat än som dekoration, och ibland, som vi kan se nedan, syddes skörtflikarna helt igen då de inte bidrog till någon flexibilitet i vidden.

Några exakta dateringar på de empirpräglade tröjorna i samlingen har vi tyvärr inte, men sannolikt kan de tidigare vara från början av 1820-talet, daterade från sådant som knappar och fodertyger. En av dem har fortfarande ren ståndkrage medan en annan har en hybrid mellan ståndkrage och krage med slag. Båda dessa, från Vemmenhög i Skåne, har kvar ett kort ryggskört som dock är igensytt och inte har någon annan funktion än som läge för två dekorknappar. Den enda säkert daterade är så pass sen som 1831. Då syddes en grön vadmalsklädning upp till den 16-årige ynglingen Johan Andersson i Grovsta by i Länna socken i Uppland. Tröjan har inget skört alls, kragen är hög och dubbelvikt och klädd med mörkbrun bomullssammet och har spetsiga slag. På alla de uppräknade

* "Kortlivade" betyder här "korta i livet" enligt empirens mode.

9

tröjorna samt på frackarna är kragarna styvade och förtjockade på ett speciellt sätt för att få det mode-riktiga utseendet. I en trasig krage kan man se att den fyllts upp inuti med fyra lager randigt ylletyg.

Så följer en lång rad tröjor som sannolikt är från 1830-talet när krage med slag blev mer allmänt. Från Västbo i Småland kommer några i en mellanblå färg, samma som i rockar från trakten. Enligt P. G. Wistrand hörde dessa till den allmänna mansdräkten i häradet under 1830-talet tillsammans med smalrandiga västar. En av dessa Västbotröjor har mässingsknappar med Karl XIV Johans namnschiffer. Han regerade 1814–1844 och knappar med hans initialer är rätt vanliga i folkliga plagg.

6. Sällsynt kort vadmalsströja, fodrad med vitt fårskinn och med krage av svart fårskinn. Från Lillhärdal, Härjedalen, omkring 1820–1840. NM.0099995.

7. Tröja av klädesberedd vadmal med kort igensytt rygg-sprund och kraftig nedvikt krage med slag. Sannolikt från Vemmenhögs härad, Skåne, omkring 1820–1840. NM.0328429.

8. Tröja av vadmal med högt ryggskört med tre dekorknappar. Sydd omkring 1800–1810 enligt givaren. Från Getinge, Halland. NM.0011426.

9. Manströja från 1830-talet med rynkad ärmkulle och mässingsknappar med Karl XIV Johans namnschiffer. NM.0084682.

KNAPPAR OCH FODER

Modet med många blanka knappar i männens kläder eskalerade på 1830- och 40-talen. Speciellt bland Hälsinglands rika bondsöner tycks det ha varit något av en sport att försöka överträffa varandra och få på så många knappar som möjligt. Det resulterade i att långt ifrån alla knapparna motsvarades av samma antal knapphål. När knapparna klättrade ända upp på axlarna fanns inget behov av knäppning längre. Denna knappomani är ett utmärkt exempel på överdrifternas betydelse i dräkten. Två svarta vadmalströjor från Alfta har blanka mässingsknappar tätt som kedjelänkar från axel till nederkant, i det ena fallet fjorton par och i det andra arton par – samt dessutom fem par baktill i skörtet och tre vid varje ärmsprund. Mest genomförd är en brudgumströja från Ovanåker, buren på 1840-talet, med 22 par knappar fram men bara två knapphål. Mest bekant för rader av blanka knappar är antagligen den manliga Delsbodräkten.

Det brukar sägas att detta knapprika tröjmode härstammar från det tidiga 1800-talets militäruniformer men knappar som räcker ända upp på axlarna ser man också på modeplanscher från det sena 1810-talet och en tid framåt. Militäruniformernas modeller var inte opåverkade av tidens mode och vice versa. Sockenskräddarna som sydde plaggen åt bönderna sydde också uniformsplaggen till de indelta soldaterna efter

fastställda modeller från Kronan och spred på så vis nya snitt och modedetaljer till andra kunder. Vid vissa övningstillfällen klädde rotatesoldaterna upp sig i uniform när de skulle till kyrkan och uniformer var därmed en vanlig syn i bygderna.² Något förvånande finns från Alfta en lång tröja i rent 1700-talssnitt med tio par toppiga mässingsknappar fram, tre på vardera ärmen och två vid skörtet bak. Den är tidigare än de övriga och visar hur svårt det kan vara att se varifrån modet tar sina uttryck.

Förtjusningen i knappar kompenserade i någon mån en mer nedtonad färgskala. Färgglädjen i 1700-talets randiga tröjor ebbade ut under 1800-talets början och sedan återstod, åtminstone för helgdagsdräkten, svarta och mörkblå tröjor under resten av seklet. Dessa mörka färger krävde dyrbarare färgämnen och hade därmed ett högre värde och status än de med fårens egna färger eller de hemfärgade. De stämde även bättre med det borgerliga modets dova färgskala och återhållna mansmode. Även knapparna blev mörkare, gärna överklädda med tyg, även om mässingsknappar också var vanliga.

Det finns något av en folklig baströja i en tillskärning som såg ungefär likadan ut över stora delar av landet från 1820-talet till 1850-talet. Den är just svart eller ibland mörkblå, kort med ett litet ryggskört, oftast dubbelknäppt med knapphål åt båda håll, och har stolpfickor. Det som kan variera är kragens utförande, från ståndkrage till

krage med slag och i enstaka fall schalkrage, och typen av knappar som berodde på vad knallarna hade att erbjuda av nymodigheter. Ett fåtal av tröjorna har antydning till puffärm med rynkor på ärmkullen. Det var ett modedrag från 1830-talets biedermeierstil där mansmodet, om än diskret, följde med kvinnornas enorma fårbogsärmar.

Istället är det inuti männens ytterplagg, i rockar och tröjor, som man hittar färgvariationerna. Där får man också veta hur kvinnornas kjolar har sett ut en generation tidigare. Där sitter de, återbrukade som foder: randiga eller enfärgade halvylletyger, hemvävda mestadels men ibland även finare kamlott, rask och chalon. Det är också en förklaring till varför fodret i en tröja kan vara mer slitet och trasigt än yttertyget – det var använt och gammalt redan när det syddes dit. Att det handlar om kjoltyger kan man ibland se på att de gamla vecken efter plissering är tydligt urskiljbara. Kjolorna hade raka våder med mycket tyg och det är legio att allt som kunde återbrukas verkligen gjordes om till foder i tröjor, eller till vardagsförkläden och barnkläder.*

Tröjor från andra delen av 1800-talet kan vara fodrade med ett stormönstrat bomullstyg av flanneltyp, alltså något ruggat. Mönstret är tryckt i bruna nyanser, ibland med enstaka inslag av mörkrött. Det är ett typiskt fabriksstillverkat fodertyg med enkla mönster i form av stiliserade växtmotiv eller diffus rutning. Mest hittar man dem i rockar och tröjor från 1860- och 70-talen, gärna i kombination med bandkantning runt hela plagget, den tidens karakteristiska modedetalj. Knapparna från samma tid brukar vara släta och klädda med ett svart satintyg, ibland med en liten sammetsblomma i mitten. Modellen kan fortfarande kallas tröja på lokalt mål, analogt med äldre tröjtyper, men kan lika gärna benämnas jacka, kavaj eller skörtlös bonjour.

* Uppgifter från ett litet tygprov i Nordiska museet, lämnade av Odina Jönsson i Luggude: "Klänningstyg med varp av fläckagarn och rand av finare garn. På 1880-talet kom en fattig gosse till skolan klädd i byxor som hans mor sytt till honom av detta slags tyg och som varit en kjol som tillhört hans mormor. Som skolbarnen strax sågo att det varit en kjol, så gjorde de narr."

12

10. Empirens uniformsmode med täta knapprader i en klädeströja från Alfta i Hälsingland. NM.0142039.

11. "Baströja" av den typ som var vanlig runt om i landet under decennierna före 1800-talets mitt. NM.0091923a.

12. Tröja fodrad med tryckt bomullsflanell, ett köptyg som var vanligt efter 1800-talets mitt. NM.0101270a.

14

15

ROCKAR

Det mest prestigefyllda och dyrbara plagget i mannens klädförråd var rocken, om han nu inte också hade råd med en päls. Långrocken eller livrocken var överhuvudtaget klädsam och värd att visa upp med skörtens eleganta rörelser vid snabb gång. På flera håll kallades långrockarna för piskmållsrockar därför att skörten flaxade och slog om benen så att det smällde. Till rocken hörde även en hatt, avstickande från vardagens enklare mössor, och utöver den kunde en käpp förhöja statusen ytterligare.

Rockarna var påkostade i extra fina vadmåls- eller klädeskvaliteter. Många meter gick åt för att få den rätta skärningen och skräddarna har ofta lagt ned stor möda på sömnadsarbetet. De dyrbaraste rockarna är som förväntat dokumenterade som brudgumsrockar. I många fall hade en bon-

13. Rock fodrad med äldre kjoltyg där den gamla veckningen tydligt framträder. NM.0113020.

14 och 15. Mansrockar från Torna härad i Skåne hade länge kvar det tidiga 1700-talets mode och överensstämmer därmed i stort med den karolinska uniformsrocken. NM.0105466.

de flera rockar för olika tillfällen. Från Ovansjö i Gästrikland räknas det i varje bouppteckning upp minst en svart klädesrock, en blå och en grå vadmålsrock, alltifrån 1770-talet till in på 1860-talet.³

Om vi bortser från den ålderdomliga rocktyp som kallas långtröja, och som i princip är en förlängd och öppen kolt, är de äldsta folkliga rockarna från 1700-talets mitt och då i det snitt som modets livrock hade i början av seklet och som sammanföll med den karolinska uniformsrocken. Två rockar i museets ägo visar att den modellen levde kvar längst i södra Skåne och fanns i Torna härad ännu i början av 1800-talet. Både i snitt och sömnadsteknik överensstämmer de nära med Karl XII:s officersuniform. Till och med den lilla haken och hyskan nedtill på framkanten och i skörtsprundet finns där för att kunna haka upp rocken och också visa upp fodret i avvikande färg. De breda ärmuppslagen har fästs med jämna mellanrum mot ärmen med små träsar i lingarn i samma färg som de stora och dekorativa knapphålen. Knapphålen är ofta fler än knapparna och då blindade, alltså inte uppskurna. På båda sidor om skörtsprundet finns en rad blindknapphål som bara har dekorativ

funktion. Även de sex eller sju nedersta knapphålen fram kan vara blinda, också när de motsvaras av knappar, för att kunna visa upp en riktigt lång knapprad, ibland med så många som tjugo knappar. Knäppning nedtill på rocken vore opraktiskt och skulle hindra rörelseförmågan.

Något senare i modellen, men fortfarande i modesnitt från 1700-talets förra del, är flera rockar som företrädesvis är i en mellanblå färg. Till typen hör vida skört med sprund och veck och verkliga eller blinda fickor i skörtveckan som, liksom de stora snibbiga ficklocken, är knapprydda. Bredda ärmuppslag även här och tätt med stora knappar fram. Det var överdrifterna i sådana modedetaljer som 1700-talets överflödsförordningar slog ned på och som till slut resulterade i Gustaf III:s mer sparsmakade nationella dräkt 1778. Men i det folkliga modet fanns modellen kvar långt fram på 1800-talet och den blandades upp med nya former och fick med tiden både ståndkrage av empirityp och nedvikt krage med slag. Under 1800-talet ser vi den både svart, mörkblå och mörkgrön och i enklare tappning även i naturbrun eller grå vadmal. När den moderock som kallas bonjour dök upp vid 1800-talets mitt tillkom nya uppblandningar, och rockarna blev då kortare och inte lika veckrika och förlorade till sist även sprundet bak.

BONDEFRACTAR OCH KAPPROCKAR

Märkligast kan synas att fracken, ett plagg som för oss i dag är utpräglad högtidsklädsel, faktiskt har funnits även i det folkliga modet. Den kom in i högreståndsmodet med empiren under sent 1700-tal och stannade där länge, som ett vanligt ytterplagg ända fram mot 1800-talets mitt. Bonjouren tog då över den rollen och framgent kom fracken istället att användas nästan uteslutande i vissa formella sammanhang.

16. Bonde i kapprock, cylinderhatt och käpp – tre statusmarkörer. Teckning från Småland av Kilian Zoll, före 1800-talets mitt. Nordiska museets arkiv.

17. Långrock av 1700-talstyp, buren som brudgumsrock 1808 av Lars Bengtsson i Varola, Västergötland. NM.0194641.

18

Hur pass vanlig fracken var i det folkliga modet är svårt att säga. Om den har övertagits direkt från det borgerliga modet eller genom uniformsmodet, där den också fanns från 1810-talet, är svårt att avgöra. I museets samling finns två bevarade frackar från Lima i Dalarna och en från vardera Östergötland, Västergötland och Gotland. Jag har daterat dessa senare från 1820-tal till omkring 1840 medan de två från Lima bör vara något senare. Skomakaren Jonas Stolt berättade senare i livet om hur man i hans hemtrakter i Småland betraktade fracken på 1820-talet:

De [herrarna och pojkarna] klädde sig efter det nya modet i långbyxor, som räckte upp under armarna men vanligtvis icke så långt ner på fötterna som nu [på 1870-talet]; fracken i nya modet med ovanligt kort liv. ... Om en man nu kunde visa sig i denna kostym så skulle han synas som ett fullkomligt spektakel, och likväl var det då nya modet.⁴

I bouppteckningarna efter såväl hemmansägare som torpare från Högsbyområdet i Småland var frackskurna rockar inte helt ovanliga på 1830-talet.⁵ Och att Limabönderna bar frack hörde nära ihop med den högkonjunktur och den nyriktedom som nådde Västerdalarna under 1850-talet, när skogen hade blivit en guldgruva och pengarna flödade i timmerhandeln. En resenär beskrev 1855 de yngre Limakarlarna som klädda i frack av kläde, med brokig sidenväst och vita vantar, samtidigt som de bar vadmalsbyxor och becksömsskor – ett bra exempel på att allt inte övergavs när det kom in nyheter.⁶

Mer funktionella än frackarna var nog de ståtliga rockar med breda pelerinkragar som vilat ut över axlarna, ibland i flera lager, som det finns några av i samlingarna. På många avbildningar kan man se hur och i vilka sammanhang de bars. Sigfrid Svensson skriver om denna typ som kallas kapprock:

18. Påkostad kapprock av mörkblått kläde med flerdubbel pelerinkrage, buren i Alfta i Hälsingland under 1800-talets första del. NM.0142043.

19. Bondefrack av ovalkat ylletyg, fodrad med hemvävt randigt halvyll på linvarp. Kragen är styvad med lager av randigt ylletyg från äldre plagg. Från Västergötland. NM.0106050.

De äldre besuttna bönderna hade stundom en långkappa som ytterplagg på långresor med trenne eller flera mindre kragar efter varandra, och liknande plagg förekommo även bland kvinnorna, innan schalen blev allmän. Den här beskrivna kappan var ett engelskt mode, som kom i allmänt bruk vid 1700-talets slut och som även på sina håll snabbt togs upp i allmogedräkten. Vid stark kyla och långa färder, som t.ex. förbönderna i södra Norrland gjorde, kunde man ha kapprocken ut- anpå en fårskinnspäls.⁷

Det sena 1800-talets motsvarighet till dessa kapprockar är de stora, kraftiga, tunga vadmalsrockarna i stil med den från Unnaryd, som har tillhört korpralen Johan Lindell omkring 1900, och den från Gärdslöv i Skåne, sydd av Backaskräddaren Nils Jeppson i slutet på 1880-talet till torparen Helge Nilsson. Dessa var alltså inte rockar för landsbygdens överklass – de har inget av de äldre kapprockarnas välbärgade framtoning och elegans utan är helt enkelt bara ”funktionsplagg” gjorda för att skydda mot väder och vind. Förmodligen är det denna variant av kapprock som beskrivs av en meddelare i Skåne när hon säger att kapprockarna var

20

20. Rockar av redingotetyp blev mode under tidigt 1800-tal. Denna bondevariant bars omkring 1830 av brudgummen Nils Holmgren i Nederkalix, Norrbotten. NM.0076805a.

av ”stampeverken”, ett vadmalstampat halvylletyg. Rocken kallades där kappa och användes allmänt av bönderna vid resor till staden och i viktiga ärenden:

I oväder och blåst gingo de mången gång vid sidan om vagnen och körde, dels ville de spara hästarna och dels var det kallt att sitta stilla på lasset. Då var denna kappa ett skydd som tog emot den isande köld som 1880-talets vintrar presterade.⁸

ENGELSKT OCH FRANSKT

Med det engelska modet från 1700-talets slut kom ledigare och lantligare plaggtyper än vad det

franska, aristokratiska modet hade föreskrivit före revolutionen. Ridrocken, den rocktyp som i förfranskning kallas *redingote*, var den vanligaste typen och den spreds ut på landsbygden med skräddarna, över hela landet, och blandades där upp med de äldre modellerna. Den var knälång och hade en avskärning i midjan och åtsittande liv. Baktill hade skörtsprunden veck vid sidan om och två knappar uppe vid midjan och framtill var rocken dubbelknäppt ned till midjan. Krage och slag var ursprungligen nedvikta och fickor eller ficklock fanns inte synliga men i folklig tappning kunde den ändå ha kvar både ståndkrage och ficklock eller fickstolpar med knappar bak i skörtet. Förmögna bönder kunde vid 1800-talets början också bära surtout, ett dyrbart plagg för högtid och kyrkbesök. En folklig ”syrtut” var en långrock (livrock) som i motsats till långtröjan hade slag och var försedd med stora ficklock, detta enligt beskrivning av en skräddare.⁹

Sammanhållning

Även sättet att hålla ihop kläderna är en modefråga. Förändringarna i det folkliga dräktskicket har varit gradvisa och gamla tekniker levtt kvar jämsides med nya. Knappar är ett förhållandevis sent sätt och långt före dem fanns snörning eller hopfästning med någon form av nål. Hakar och hyskor av metalltråd kan sannolikt också ha använts redan före den tid vi kan belägga med bevarade klädesplagg. Vid en undersökning av dräktfragment från kung Karl Knutssons grav i Riddarholmskyrkan visade det sig att hans livplagg knäpptes med hakar och hyskor. Han avled 1470.¹

Kvinnolivstycken från 1700-talet har snörning i langettsydda små snörhål som ibland har sytts i avvikande färg och samtidigt blivit en dekorativ detalj. Snörningen på dem kan också vara dold under en överlappande flik eller ibland under en formskuren bröstlapp, ett drag från rokokons kvinnodräkt. Snörningen av livstycken levde kvar längst i de ålderdomligaste dräktområdena i Skåne och en del socknar i Dalarna. I båda fallen är det snörning genom maljor som i Skåne är stora, runda och av välvd silverplåt och i Dalarna mindre, platta och gjutna av tenn.

Ytterplaggen från 1700-talet har ofta raka framkanter med hakar och hyskor kant i kant. Kvinnotröjorna kan på modedräktens vis gå omlott och knytas med tre eller fyra par band i stora rosetter. Banden är alltid fästade ovanför midjehöjd så att skörtet faller fritt ut över höfterna. Ibland finns inga band alls, inte ens stygnrester, och det tycks inte ha funnits någon annan knäppning heller. Så ser det ofta ut i empiripåverkade livstycken och klänningar. Man får förutsätta att de hållits ihop med en knappnål av den litet grövre sort av mässing som ibland faktiskt återfinns i ett plagg.

Mansdräkten har knappar och tränsade knapphål mycket tidigare än kvinnodräkten. Enligt vad Sigfrid Svensson menar kom knapparna in i mansdräkten med den franska livrocken under 1700-talet.² Där många västar och rockar från 1700-talets andra hälft följer modedräkten, med stora och tätt sittande knappar i en lång rad och närmast överdrivet stora knapphål, syns inga knappar på kvinnoplaggen från samma tid.

1. Langettsydda snörhål i ett 1700-talslivstycke. Visas i utställningen Modemakt, Nordiska museet. NM.0194776.

2. Maljor av silverplåt är ett kvardröjande modedrag från 1500-talet i de skånska livkjolarna. Snörningen gjordes med silverkedjor. I vissa fall har maljorna bara kvar en dekorativ statusfunktion. NM.0000058.

KNAPPNÅLSTILLVERKNING I GUSUM

Gusums mässingsbruk i Östergötland startade 1742 knappnålstillverkning och var en tid ensamt i landet om denna viktiga produkt. Tillverkningen var återigen ett sätt att från statsmaktens sida minska på importbehovet. Det förutsattes även att Gusum skulle kunna exportera sina nålar, vilket inte tycks ha gått särskilt bra, trots att det tillverkades många olika sorters nålar och kvaliteten räknades som lika god som många utländska nålar. De enda köparna tycks ha funnits österut i Baltikum och Ryssland. För övrigt skickade man ut nålförsäljare till olika marknader över hela landet.

Knappnålstillverkning var en process i flera steg med olika hantverksgrupper inblandade. Mäs-singstråden skulle dras till rätt dimension och riktas och kapas i längder som sedan spetsades i båda ändar av dem som kallades "spetsgubbar" på bruket. När det var klart kapades bitarna på mitten och huvudet skulle sättas på, vilket i huvudsak skedde som hemarbete av "gummor" och barn i trakten. Huvudet bestod också av tråd men i en mjukare konsistens som gick att pressa fast på nålen så hårt att det sällan lossnade. Tittar man nära på dessa handgjorda knappnålshuvuden ser man att det är virad tråd och de litet grövre och större nålhuvudena ser ut som snurrade kanelbullar. Nålarna kunde efterbehandlas genom vitkokning så att de blev stålfärgade eller svärtades. De svarta såldes som sorgnålar. De stora schaltnålar var oftast i sin ursprungliga mässingsfärg. Till slut skulle de poleras och kontrolleras så att de lätt löpte genom tyget. Innan de kunde säljas skulle de fästas upp i nålbrev i raka rader, även det ett hemarbete. Bruksägaren fick ofta rapportera till sin bror som skötte sin del av distributionen i Norrköping att "avsändningen av önskade nålleveranser fått uppskjutas, därför att det gick långsamt för kvinnfolken med insättningen uti papper, ty de har ute att göra med hampa och lin". På 1820-talet hade man 30 olika knappnålsmodeller i produktion.

Ännu på 1860-talet skedde tillverkningen för hand med bara några mycket enkla maskiner. Men strax därefter skaffade man från England en "modern" knappnålsmaskin som kunde göra 170 nålar i minuten. Först 1906 började tillverkning av knappnålar även av järn och stål. Då hade Gusum också sedan 1901 tillverkat nyheten säkerhetsnålar.⁴

3

4

KNAPPNÅLAR

Knappnålar var ett viktigt inslag i dräkten, eller rättare sagt för plaggens *formning*. I modedräkten behövdes de till exempel när roben påsattes och osynligt nålades fast mot snörlivet under för att få rätt passform. I folklig dräkt kunde små knappnålar användas när ett fyrkantigt kläde skulle draperas och hållas ihop för att användas som någon form av huvudbonad. I många trakter, speciellt i södra Sverige, utvecklades egna sätt att forma vita huvuddukar, "klutar", till högtidsdräkten med hjälp av veck och nålar, en metod som går tillbaka på renässansens kvinnomode. Även på bindmössan, som kom i folklig användning redan under 1700-talet, använde man knappnålar för att fästa ett sidenband runtom och en stor sidenrosett i nacken. Knappnålarna gjorde det möjligt att ta isär klutarna för tvätt och stärkning liksom att kunna byta och flytta sidenbanden från en mössa till en annan. Innan knappnålar av metall fanns att tillgå på landsbygden användes törntaggar. Jonas Stolt nämner att fattiga gummor fick hålla till godo med sådana ännu på 1820-talet.³

HAKAR OCH HYSKOR

Under 1700- och 1800-talen var hyskor och hakar de absolut vanligaste teknikerna för plaggens hopknäppning. De var vanligen fästade i framkanterna men hyskorna, eller "öglorna", kunde också vara placerade en bit in på framstycket och då trädde genom tyget och fastsydda på insidan, vilket var möjligt med ylletyger som "slöt sig" efter att ha blivit genomstuckna. I plagg från senare delen av 1700-talet är järntråd det vanligaste materialet. Eftersom tråden rostade lätt finns det i så gott som varje plagg små fläckar vid infästningen, något som gör att det fortfarande är möjligt att avläsa var hakar och hyskor har suttit och hur många de varit, även om de har tagits bort för att återanvändas. Den rostfria mässingstråden var säkert en välkommen nyhet i dessa sammanhang vid sekelskiftet 1800. Hakar och hyskor är alltid stadigt fastsydda i kläderna med lintråd och det finns just inga variationer i denna del av infästningen. För att lösa pro-

3 och 4. Handgjorda mässingsknappnålar från Gusums bruk vid 1700-talets mitt. Från Anders Berchs samling. NM.0017648.

5. Hakar och hyskor fastsydda i kanten av ett livstycke. Samma tillvägagångssätt, med kraftig lintråd och stadiga stygn, var allmänt i hela landet och över hela den undersökta tidsperioden. NM.0027730

6. Hakar och hyskor trädde upp på ringar vid försäljning och förvaring. NM. 0271632.

blemet med att de kunde glida upp sattes ibland varannan hake och varannan hyska i kanten.

Det var uppenbarligen inga problem att få tag på hakar och hyskor. Mässingstråd och även färdiga hakar och hyskor tillverkades på Gusums bruk och såldes på landsbygdens marknader. Sockenskräddarna brukade annars själva tillverka de hakar och hyskor som man behövde medan hus-

7. Knapparna av förtennat eller försilvrat koppar i denna livrock av 1700-talsmodell gav ett dyrbart intryck. NM.0053550.

8. En samling mässingsknappar av den typ som har varit vanlig i folkliga kläder före och vid mitten av 1800-talet. NM.0213520.

hållen kunde köpa dem av kringvandrande gubbar som tillverkade och sålde efter vägen. År 1723 utfärdades en lag om att löst folk av alla möjliga slag – tiggare, ”häktemakare”, allmänt kringstrykande – skulle landsförvisas eftersom man inte hade rätt att driva omkring utan arbete. Handel på landsbygden var dessutom förbjudet utan tillstånd.⁵ Mot den bakgrunden ter sig tillverkningen av häktor som ett enklare trådarbete som kunde utföras av dem utan annan möjlighet att försörja sig. Att hantverket var gammalt och väl etablerat måste förutsättas. Med en speciell haktång gick det fort att böja till dem, likaså att trä dem på ringar för försäljning.

Strax före mitten av 1800-talet dök de första maskintillverkade hakarna och hyskorna upp i folkliga modeplagg. De var mindre och mer

hoppressade, i en tunnare tråd än de handgjorda och ofta svartlackerade. Vid den tiden började man också sätta dem mycket tätare i framkanten. Knäppning med hakar och hyskor var ännu i slutet av 1800-talet mycket vanligt och särskilt i den kvinnliga modedräkten fanns ofta ett intrikat och osynligt knäppsystem på klänningsliven, där först det fastsittande foderlivet knäpptes med en rad täta hakar och hyskor och därefter, över det och något åt sidan, själva klänningslivet med en rad dolda hakar och gärna små sydda trådtränssar i klänningsfärgen, satta ända upp i den tättslutande ståndkragen. Slutligen knäpptes liv och kjol ihop där bak. Det gällde att varken ha fumliga fingrar eller ont om tid. Stadsfruarna tog en jungfru till hjälp.

Hakar och hyskor användes inte bara för att fästa ihop ett plagg framtill. I livstycken ser man ofta mellan en och tre hakar i fodret baktill i midjan och på motsvarande sätt hyskor fästade i kjollinningarna. På så sätt satte man ihop dem så att det inte glipade och så att de oftast tunga kjolarna satt bättre uppe.*

KNAPPAR I METALL OCH SYNTET

Knapparna i 1700-talets mansdräkt var metallknappar, framför allt av tenn, mässing, försilvrat koppar eller, dyrast av allt, silver. Lackerade tennknappar finns också i ett par plagg i samlingen.

År 1750 inrättades den första knappfabriken i Stockholm. Liksom andra manufakturer vid denna tid fick den stöd av Manufakturkontoret, vars avsikt var att eliminera bruket av dyra importerade knappar som var förbjudna enligt överflödsförordningarna. Fabrikör Engel Hartman tillverkade ”åtskilliga sorter på trä överdragna rock- och västknappar, förgyllda och försilvrade av koppar-, mässing-, tenn- och metallkompositioner, samt för-

* Tryckknappen är ett i sammanhanget sent påfund och började användas i folkliga plagg först på 1900-talet. Det första patentet togs i Tyskland, där tillverkning startade 1885, men konceptet fanns redan på 1860-talet och då för knäppning av handskar, paraplyer och mindre väskor, alltså inte i första hand till kläder. Tryckknappar ersatte efter hand knäppning med hakar och hyskor. Blixtlåset, dragkedjan, kom ännu senare och även om konstruktionen med en löpare som för ihop hakarna uppfunnits redan 1851 dröjde det till omkring 1930 innan den blev allmänt använd.

gyllda och försilvrade metall- och tennknappar”. De skulle enligt uppgift vara billigare än både gördelmakarnas och alla engelska knappar och såldes förutom i Stockholm även på finska och norrländska orter. Gördelmakarämbetet ville emellertid inte finna sig i denna konkurrens utan inledde en tvist. Hartman fick som följd därav redan 1758 lägga ned tillverkningen av åtminstone uniformsknappar, den mest inkomstbringande delen.⁶ Sannolikt fanns det många fler knapptillverkare under senare delen av 1700-talet i städerna men forskning saknas.

På landsbygden fanns det mindre knappgjuterier som tillverkade framför allt mässings- och tennknappar. Från både Hälsingland och Blekinge har Nordiska museet små gjutformar av sten med fördjupningar och från Luggude i Skåne finns en samling tennknappar och knappformar som använts av Sven Skräddare. I Gustafs socken i Dalarna uppstod flera mindre gelbgjuterier där man av koppar från Falu koppargruva gjorde mässingslegeringar och göt mindre föremål som knappar och pinglor. ”Gustafsknappar” blev så småningom ett begrepp. Hornknappar svarvades och försågs med mässingsögla på baksidan. Det var ett slöjdarbete som kunde gö-

ras av torpare och andra som extra inkomstkälla. Blyknappar var vanligast, enligt en uppteckning från Västergötland. De stöptes i en liten form och sedan borrades två eller fyra hål i dem med en syl. Meddelarens farfar var gårdfarihandlare och skicklig på att stöpa blyknappar. Han tog alltid med sig bly och stöpsked på sina handelsresor och stöpte knappar om kvällarna i sina övernattningskvarter.⁷

I en del manströjor sitter militära mässingsknappar. ”Indelta soldater sålde gerna knappar när de kommo hem från mötena, var de nu fått dem ifrån”, står det i en uppteckning från Forsnäs.⁸ Förklaringen till att det i vissa manströjor sitter knappar med kronor, landskapsvapen och andra militära symboler kan vara att när uniformer blivit alltför slitna eller en modell utgått fick soldaterna fritt förfoga över plaggen varvid de knappar som hade ett värde sprättades bort.⁹

Om tygklädda knappar skriver Jonas Stolt:

Till knappar var skräddaren försedd med ett halvt dussin större och mindre knappbör. Ett stycke trä avskräddes, lagom tjockt, helst en stav av en silltunna och därav borrades knappar, som överkläddes med tyg.¹⁰

10

Vid mitten av 1800-talet kom det första plastmaterialet i form av cellulosanitrat. Från 1870 kallades det celluloid och det hade då redan blivit ett mycket användbart material eftersom det kunde formas och efterlikna mängder av naturmaterial som sköldpadd, pärlemor, ädla stenar och inte minst glas, alltsammans tilltalande i knappstillverkningen. Det är svårt att utan en närmare analys avgöra vad som är "äkta" och vad som är plastmaterial. Efter hand kom det också andra plaster, som kasein, och det kan mycket väl vara så att en del av plaggen i folkdräktssamlingen från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, exempelvis kappor och rockar och de helt modebetonade klänningarna, har just sådana knappar.

Knappar med genomgående hål kom vid 1800-talets mitt. Dessförinnan hade knapparna alltid en ögla på baksidan som man trädde genom tyget och på insidan drogs en smal skinnremsa, ofta av ålskinn eller sämskskinn, genom alla knappöglorna och syddes fast i plagget. Alla knapparna var således fästa med samma remsa, något som både säkrade knapparna och underlättade när man ville flytta dem till ett nytt plagg. Denna metod finns både i den manliga högreståndsdrakten och i de folkliga kläderna och överfördes också på kvinnoplaggen när de fick knappar. I skinnplagg

9. Insidan av midjegjorden i ett par byxor som visar fästningen av genomgående knappöglor med smala skinnremsor. På samma vis sattes knapparna fast i en lång remsa framtill i tröjor och livstycken. NM.0001100.

10. Sammetsklädda knappar i ett empiriliv i skimrande kamlott, buret till ungmodersdräkt någon gång 1815–1825 i Offerdal i Jämtland, där modedetaljer snabbt tycks ha fått fäste. NM.0002389.

gick det lätt att skära ett jack för knappöglan. Det gick också bra att göra ett hål som inte rispade upp sig i vadmalstygg som är så hårt valkat att trådarna inte kan släppa. Några 1700-talsvästar i ömtåligare tyg har för detta ändamål små kantsydd hål liknande kvinnolivens snörhål.

KNAPPAR I KVINNODRÄKTEN

Som redan nämnts fick kvinnokläder knappar långt senare än manskläderna. Det är svårt att se vilka som skulle vara de äldsta i samlingen eftersom dateringar saknas. Tygerna kan säga ett medan knäppningen säger något annat. Exempelvis har ett livstycke från Offerdal i Jämtland enligt säljaren brukats på 1790-talet, vilket kan stämma med

11. Kupiga små knappar med olika dekorer i glas eller emalj finns i livstucken och västar från 1820-till 1850-tal. NM.0119216.
12. Knappar av pressad porslinsmassa med dekor kallades calicoknappar. Livstuckskjol från 1800-talets mitt från Svärdsjö, Dalarna. NM.0273446.

att det är sytt i ett rutigt kamlottyg av 1700-talstyp. Mot detta talar dock att det är dubbelknäppt med små mässingsknappar medpräglat blommönster, vilket förefaller vara mycket senare. Andra exempel är två livstucken från Bräkne härad i Blekinge som av sidentygera att döma är från omkring 1800 men som är knäppta med knappar. (Sidenet kan förvisso vara återanvänt från annat plagg.) Men om vi bortser från sådana svårdaterade exempel kan man konstatera att knäppning med knappar i kvinnoplaggen började dyka upp på allvar först kring 1820. Knappar som är äldre än så är företrädesvis dekor och sitter då parvis i ryggen ovanför skörtet, är mycket små och klädda med tröjans tyg över en träform. Dessa kan man se i plagg från början på 1800-talet, även om dateringen även där är något vanskelig. Enligt P. G. Wistrand skulle det vara ett drag från 1820-talet.

Knapparna från 1830-talet är ofta små ornera-

de mässingsknappar, ibland med infattade glasstenar eller med målade dekorer. De förefaller vara importerade, till skillnad mot de enklare släta halvkupade mässingsknappar som också finns. Så småningom kom fler sorter såsom prismaslipade toppiga glasknappar och färgade porslinsknappar men dessvärre är knapplitteraturen bristfällig när det gäller exakta dateringar och tekniska beskrivningar av alla nya material som man experimenterade med. Det framgår dock att engelska och franska knapptillverkare dominerade marknaden från och med förra delen av 1800-talet. Från att ha varit ett exklusivt hantverk blev produktionen snabbt storskalig och framgångsrik under den begynnande industrialismen och man kunde med tämligen enkla maskiner massstillverka knappar för en allt köpstarkare kundkrets.¹¹ Mönstren kunde varieras och anpassas i det oändliga – rutor, prickar, blommor – och också avbilda modernitetens nyheter såsom hjulångare, ånglok och cyklar. Knappar med kungamonogram var också vanliga.

Knappar i porslin erbjuder ett illustrativt exempel. Tidigare hade sådana varit få förunnade eftersom de gjordes helt för hand. Men på 1840-talet uppfanns i England en maskin som pressade ihop pulvriserad porslinslera och på så vis kunde forma knappar. Dessa små vita porslinsknappar är lätt konvexa eller har en fördjupning i mitten med två eller fyra hål. Tekniken togs till Frankrike av Jean-Félix Bapterosse, vars företag snart blev Europas främsta, bland annat med hjälp av modern marknadsföring (firmanamnet trycktes på alla knappkarter). Knappar av denna typ finns i en brudsärk från Värmland, daterad 1848, vilket är påfallande tidigt och visar hur snabbt en sådan innovation kunde spridas. Snart kom också mönstrade porslinsknappar, så kallade calicoknappar, och de blev särskilt omtyckta i tidens småmönstrade bomullsklänningar och i barnkläder. De spreds efter 1800-talets mitt över hela Sverige och var populära ännu vid sekelskiftet 1900.

KNAPPAR AV HORN OCH TRÅD

I dyrbara kvinnokappor och mansrockar från ca 1840–1870 finns en sorts knappar som måste ha varit förhållandevis dyrbara. De är svarta med fint räfflad botten och ett pressat blommönster eller ornament i lätt relief. På undersidan står någon text, "Paris Extra" eller liknande, som tyder på import. En trasig knapp visar ett lager färg över ett brungult material som skivar sig. När man ser dem är det svårt att tro att detta skulle röra sig om hornknappar men så är faktiskt fallet. Det är inte djurens huvudhorn som har använts utan klövar och hovar.

Horn är plastiskt och kan formas efter uppvärmning. I knapptillverkningen plattade man först ut materialet med en maskin och skar det sedan i små skivor som värmdes till hög temperatur. Därefter pressade man knappar med mönster och fäste till sist metallöglorna på undersidan. Någon närmare beskrivning av tillverkningen har inte hittats. Thomas Cox i Birmingham gjorde knappar av denna typ i början av 1800-talet men senare, när tillverkningen blev ännu mer maskinbaserad, kom de flesta från Frankrike.¹²

Av helt annat slag är de små vita knapparna av enbart tråd. Man hittar dem i äldre underkläder och örngott och annat vitt bomullsgods som skulle tåla bykning och mangling, dvs. sådana moment som inte hårda knappar klarade. Trådknapparna tillverkades som hemarbete och syddes för hand. Först vaxade man bomullsgarn som man lade i några varv mellan en eller två trissor i en liten formmaskin som skruvades fast i en bordsskiva. Formarna, som fanns i olika storlekar, pressade ihop tråden till en hård ring, runt vilken man sedan sydde täta knapphålsstygn med bomullstråd. Detta moment klarade en åtta- eller tioåring av. Men det sista, sömnaden av "spindeln" inuti, fick däremot överlåtas till en vuxen. Färdiga knappar fästes på en knappkarta med texten "Äkta Vadstenaknappar".

Trådknapparna levererades till uppköpare som sålde dem vidare till sybehörsaffärer och lanthandlare över hela landet. Tillverkningen var koncentrerad till Östergötland och trakterna kring just Vadstena, där finare linnearbeten av typen knypplade spetsar och linnedamast hade utförts länge. När denna knapptillverkning etablerades är inte känt.

KNÄPPNING: HÖGER ELLER VÄNSTER?

Frågan om höger- och vänsterknäppning och varför det är olika för män och kvinnor är ständigt återkommande. Det finns en hel rad olika förklaringsmodeller, som går långt bak i historien, men ingen som ger ett säkert svar. Sedan konfektionens standardiserade sömnaden är skillnaden på dam- och herrknäppning i vilket fall alltid densamma: manskläder har knapparna på höger framstycke och kvinnorna på vänster. En intressant iakttagelse är att i dag är skillnaden så strikt att den är överförd till gylfen där blixtlåset har den skyddande klaffen sydd åt olika håll beroende på om byxan är avsedd för en kvinna eller en man.

En annan iakttagelse är att på de plagg, både för män och kvinnor, som knäpps med hakar och hyskor sitter hyskorna alltid på vänstersidan och hakarna på högersidan så att man hakar i dem med högerhanden. Är detta kanske det ursprungligaste? Kom i så fall skillnaden med vänster- och högerknäppning först med knapparna och modepåverkan?

Mansvästar har knapparna på högersidan när de är enkelknäppta, så som det ser ut i herrplagg även i dag. Det går dock att hitta undantag. Från Torna härad i Skåne finns många västar i ett likartat folkligt snitt där en av dem skiljer sig genom att ha knapparna på vänster sida.

Många västar är dubbelknäppta och har då vanligen knapphål på båda framstyckena så att man kan välja åt vilken sida man skall knäppa. Det är också ett praktiskt sätt att fördela slitaget och förlänga livslängden på knapphålen. Men – och det är det intressanta – slitaget är så gott som alltid störst på de vänstra knapphålen, dvs. man har knäppt åt höger ändå. Ett par undantag finns, bland dem en randig tröja från Väre i Halland där knapphålen och tyget på högersidan är mest slitna. Samma sak med en tröja från Malung i Dalarna som skiljer sig från två andra från samma socken i samma modell genom att ha knäppts åt motsatt håll.

När det gäller de kvinnliga livstyckena och tröjorna är det inte alls så entydigt. Där växlar knäppningen mellan höger och vänster betydligt mer. Kan detta bero på att knäppning överhuvudtaget var så nytt i kvinnodräkten att det inte fanns någon tradition att falla tillbaka på? Och att den vänsterknäppning i kvinnokläder vi ser i dag är en sen 1800-talsföreteelse som kom med konfektionens?

13. Hornknappar med blomdekor på räfflad botten finns i finare rockar och tröjor från tiden 1840–1870. De importerades i första hand från Frankrike. NM.0113020.

14. Handsydda knappar av lintråd var ett vanligt hemanarbete i trakterna kring Vadstena i Östergötland ända

in på 1900-talet. Dessa kommer från en givares mamma: Signe Cronquist, född Johansson i Stora Åby 1895 och bosatt i Ödeshög från 1905. Med början i tonåren tillverkade hon knappar för försäljning tillsammans med sina väninnor. Den 30 oktober 1913 cyklade hon till Mjölby för att köpa en egen trådknappmaskin. NM.0328414.

Nya tekniker och marknader

SYMASKINEN

Hur många kilometer söm gjorde en kvinna under sin livstid? Sömnadsarbetet var hennes ständiga följeslagare och en absolut nödvändighet för att hålla familjen med nya kläder och laga och lappa dem. Skräddaren hade det som yrke men kvinnorna skulle sköta detta förutom allt annat hemarbete.

Ända sedan slutet av 1700-talet hade det i Europa gjorts försök att konstruera en maskin som kunde göra en del av jobbet. Men det blev i USA som de första fungerande symaskinerna tillverkades och det genom flera olika uppfinnarens ansträngningar. De första amerikanska symaskinerna infördes till Sverige i början på 1850-talet och ganska snart därefter kom de första inhemska.¹ På 1860-talet blev importen mer omfattande* och en helt ny, från Amerika övertagen, marknadsföringsmodell oerhört effektiv. Annonserna med inte bara bilden av maskinen utan ofta en kvinna som sitter och arbetar vid den var något nytt. Först ut var emellertid skräddarna och skomakarna i städerna. Deras symaskiner var visserligen mycket dyra i inköp men genom avbetalning – en relaterad amerikansk innovation – gick det att

tänja på kostnaden. Clara Wolter skrev i en artikel 1866 att man nu kunde sy lika mycket på en timme som man med största ansträngning tidigare gjort på en hel dag.²

Landsbygdens skräddare mötte skepsis från sina kunder: Kunde en söm sydd med maskin och med en sådan hastighet verkligen bli lika stark som en handsydd? Frågan är logisk mot bakgrund av de oerhört fina handsydda sömmar, starka men också noggranna, som finns på många plagg i samlingen. Dessa sömmar skulle hålla plagget ut och vara lika starka som tyget. Speciellt linneplaggen måste ha sömmar som tålde hårda bykningar. De är ofta sydda med fällsömmar för att inte ha några sömsmånar som kunde repa upp sig, och stygnen är mycket små och täta. Det gäller även andra plagg som livstycken och tröjor – de har aldrig några synliga sömsmånar som i moderna plagg. Om tröjan är ofodrad är den sydd som linneplaggen med fällsömmar. Är den fodrad så har man sytt med en vanlig 1700-talsteknik och sammanfogat två lager yttertyg och två lager foder i två moment.³ Man ser heller aldrig att en söm har släppts. Det var alltså inte sömmen som

1. Bondhustru från Blekinge vid 1800-talets mitt. Del av målning av Bengt Nordenberg (1822–1902). Foto: Märta Claréus, Nordiska museet.

* Ett tidigt belägg för en symaskin i hemmiljö, en rik sådan, finns i bouppteckningen, upprättad 1860, efter fru Charlotte Dickson på godset Kyleberg i Östergötland. Hon var född i England och hade möjligen med sig symaskinen därifrån vid giftermålet med Axel Dickson 1851.

gick sönder utan tyget som till slut gav upp av ålder, nötning eller av malens härjningar.*

Symaskinen var en dyrbar investering och därför var det till en början i första hand byskräddarna, inte husmödrarna, som köpte dem. Men skulle alltså kunden verkligen ta en risk och betala för ett maskinsytt plagg när man inte visste om det skulle hålla? Frågan kunde även omfatta själva tråden. Skräddaren, och även den som sydde linneplaggen, använde sig av tvinnad lintråd som vaxades för att bli stark och glida lätt i nåltaggen medan symaskinen sydde med maskinspunnen bomullstråd. Många tog det säkra före det osäkra och bad skräddaren sy på det gamla vanliga viset. Om Sven Skräddare i Luggude berättas följande år 1871:

Jag var 10 år gammal då Sven Skräddare hade köpt sin symaskin, det var den första i bygden. Vi bodde nabo till honom och vi var de första som var inne och såg på underverket. Men det värsta var att man inte ville ha sytt hos honom om han sydde på maskin. Man ville ha sytt för hand, det ansågs bli både starkare och bättre. Men skräddaren gjorde allt i sin makt för att få folk att förstå att det blev lika bra för det om det blev sytt för hand som på maskin. En dag kom han in till far och bad honom om han kunde få sy ett plagg till oss. Bengta som är yngst, hon kan ju behöva att ha en ny tröja. Jag skall sy den gratis, och till på köpet ska hon få en ny modell på tröjan. Far gick med på förslaget, tröjan blev sydd. Skräddaren visa på detta för andra, och så blev isen bruten så att han kunde få sy till folk på maskin.⁴

Så hanterade en nydanare motståndet. För skräddaren innebar det självklart en stor vinst genom att arbetet gick snabbare och lättare. Till saken hör säkert också att den nya gjutjärnspjäsen var tung att forsla mellan gårdarna och att skräddaren med tiden blev mer stationär i sin verkstad. Där han tidigare hade behövt bo inhytt hos kunderna medan arbetet pågick blev han nu mer självständig och kunde lättare föreslå nyheter.

Klänningssömmerskorna skaffade sig också efter hand symaskin. Det berättas om Betty, en fattig flicka i nordvästra Skåne, född 1863, att hon tidigt blev piga men också att hon fick lära sig väva och även sy på husmoderns Husqvarna-symaskin i ett av de hushåll där hon arbetade. För sin årslön köpte hon en egen och for till Helsingborg för att lära sig sömmerskeyrket. På 1880-talet började hon resa runt och sy på beställning.⁵ De äldsta och av en sömmerska maskinsydda klänningarna i Nordiska museets folkliga dräktsamling är från 1870-talets början och är sydda i senaste modesnitt. Vålbärgade bonddött-rar banade vägen. Dels krävde de nya klänningsmodellerna med krångliga skärningar så många fler sömmar, dels hade dessa flickor råd att skaffa sig klänningar som inte behövde hålla i årtionden. Modetänkandet hade slagit igenom. Genom symaskinen hade också en ny era börjat för kvinnors arbete, som alltmer flyttades från det privata till det offentliga.⁶

FÄRDIGSYTT OCH KONFEKTION

Den som är präglad av senare tidens konsumtion glömmer lätt att det inte gick att köpa färdigsydda klädesplagg förrän långt fram på 1800-talet. Dessförinnan var det enligt lag förbjudet för en skräddare att tillverka kläder som inte var sydda för en specifik kund av kundens eget tyg. Bakom detta låg bestämmelser från 1700-talet som reglerade balansen mellan skräddarämbetet och handlarna, de senare uppdelade på klädeskramhandlare och lärftskramhandlare. För staten var förbudet en del i ett sammansatt merkantilistiskt och protektionistiskt tänkesätt. Kramhandlarnas roll var här inte i första hand att leverera efterfrågade varor till allmänheten utan att köpa varor från de statsunderstödda manufakturerna. Handlarna menade å sin sida att skräddarna, om dessa fick köpa tyger direkt från tillverkarna, skulle bli deras konkurrenter och också att kvaliteten och (det inhem-

* Som en kommentar till rädslan för maskinsömmens hållbarhet kan tilläggas att maskinsydda underkläder från 1800-talets slut är sydda med extremt små stygn jämfört med i dag. Dessa sömmar är i det närmaste omöjliga att peta upp – så hårt sitter de.

ska) ursprunget inte kunde garanteras hos ett tyg som redan var tillskuret och sytt innan det kom i kundens händer. Det fördes en drygt hundraårig kamp kring detta benhårda monopol för handlarna, där motståndarna hävdade att kunderna tvingades gå till många olika tygförsäljare och därför betala onödigt dyrt för att skraddaren skulle sy plagget. Enligt skraddarämbetet bromsade detta en utveckling som hade varit på gång i utlandet länge. I England fanns det en handel med färdigsydda kläder redan under första hälften av 1700-talet och även i Frankrike, efter revolutionen, avskaffades en del bestämmelser så att klädmäklare kunde börja handla med både begagnade och nytillverkade kläder.⁷

Marknaden för färdigsydda kläder började bli betydelsefull i Europa under 1820-talet och fyrtio år senare dominerade den männens kläddräkt.* Förändringen möjliggjordes dels av en snabbare distribution via järnvägsnätet och de nya varuhusen, med mängder av varor under ett tak, dels av nya produktionsmetoder för ylleindustrin – dels också av spridningen av symaskinen. England hade en så stor produktion av färdigsytt att de kunde exportera. Här låg Sverige långt efter genom förbudslagarna. Smuggling av textilvaror var samtidigt ett stort problem för den svenska staten under protektionismen och sannolikt kom både stora mängder av tyger och en hel del kläder in i landet illegalt redan under 1700-talet. Av förståeliga skäl finns inga sådana plagg dokumenterade.

Försäljningen av färdigsydda kläder blev laglig i Sverige i samband med en lagändring 1834 men det dröjde åtminstone till seklets mitt innan handeln uppnådde någon större volym. Däremot var det redan dessförinnan tillåtet att sälja begagnade kläder och det fanns också en omfattande marknad för sådana, inte minst via auktioner. Här var det lätt för mindre nogräknade handelsmän att låta sy upp nya plagg och låta dem ingå bland de begagnade. I städernas så kallade fabriksbodar, kontrollerade av fabriker och manufakturer, såldes också stickade tröjor och strumpor, un-

derkläder, mössor och vantar. Därutöver fanns det en del färdigsydda småplagg och dräkttillbehör att köpa på olika håll, framför allt tunna plagg i linne eller bomull såsom underkläder, skjortor, mössor och kragar, tillverkade inte av skraddare utan av hemarbetande kvinnor. Även stadens lärftskramhandlare hade rätt att sälja vissa plagg, förutsatt att de var tillverkade av samma tyger som de sålde, och de producerades på samma sätt som hemarbete. Det var i denna ordning som symaskinerna först började användas – och många kvinnor överhuvudtaget kom i kontakt med dem – genom att handlarna sökte effektivisera och förbilliga produktionen och försåg sömmerskorna med det nya verktyget. Den tidiga konfektionsindustrins arbetskraft bestod till större delen av dessa hemarbetande kvinnor med symaskiner. Själva begreppet konfektion började visserligen inte användas förrän på 1880-talet men det beskrev då en redan befintlig struktur.

EXEMPLET BONJOUR

Industrialismens successiva genombrott i Sverige från 1800-talets mitt skapade nya konsumentgrupper som hade behov av färdigsydda kläder. Till dem hörde stadens industriarbetare men också ambulerande yrkesutövare på landsbygden såsom rallare, flottare och inte minst arbetarna vid de norrländska sågverken. De blev allt fler under 1850-talets högkonjunktur och behövde slitstarka och varma arbetskläder vars funktion var viktigare än den individuella passformen. Arbetsblusar, grova byxor och storvästar i fabriksvävda material som korderoj, manchester och mollskinn (som också kunde kallas engelskt skinn), kom nu istället för den tunga hemvävda vadmalen.

När försäljningen följde med arbetarna ut till landsbygdens handelsbodar blev de nya plaggen också kända för bondebefolkningen. I många av svaren från museets meddelare framgår det att man mötte dem med skepsis, delvis i linje med far-

* Beteckningen "färdigsydda" är inadekvat eftersom alla kläder är sydda och alla blir ju färdiga när man har sytt klart dem. Men termen är bruklig i litteraturen och används i brist på bättre även här.

hågorna kring vad symaskinen eventuellt hade betytt för kvaliteten på sömmarna. Färdiga *arbetskläder* ansågs visserligen vara av god kvalitet men färdigsydda *finkläder* var dåliga. Försäljningen förutsatte här att det färdiga kunde säljas billigare än det skräddarsydda, något som bara kunde uppnås med sämre tyger och ett effektivare sömnadsarbete, befriat från kundkontakt och provningar men på samma gång även det med lägre kvalitet. En jämförelse kan hämtas från 1850-talets Paris, där ett par färdigsydda byxor kostade fem franc och ett par från skräddaren fyrtio. Följaktligen kunde man läsa klagomål i fransk press om att det hade blivit svårt att se om ett par byxor var gjorda av ylle, bomull, någon annan slags fiber eller helt enkelt bara av hopfildad ull. I butiken hade de en snygg finish men när man satte dem på sig började de snart korva sig, klia, krympa i regn eller blekas av väder och vind. Den ovane köparen hade svårt att avgöra vad som var bra eller dåligt, van som han var vid rejäla hemvävda tyger som såg ut som vad de var och som han visste vad de tålde. I England hördes på 1860-talet besläktade klagomål över att bomullen invaderade allt, även kvalitets-textilier, så att folk hela tiden blev lurade: "Bomull är en snara, en skam, en imitation – den billiga ersättningen för allting."⁸ Materialet hade kommit som en välsignelse men var nu en förbannelse.

I uppteckningarna till Nordiska museets frågelista om "Industriprodukternas begynnelse i bygderna" besvaras en fråga om när färdigsydda kläder började komma i meddelarens hemtrakter och det är en intressant läsning. Ofta anges 1870- och 80-talen som en genombrottstid men flera meddelare antyder att det redan dessförinnan, på 1860- och kanske redan på 1850-talet, gick att köpa färdigsydda bonjourer, den stora modenytelsen som avlöste den äldre livrocken. Det betyder att även de handsydda bonjourer som finns i samlingarna kan vara färdigköpta. Från Valbo i Gästrikland sägs det att de första färdigsydda kläderna på 1840- och 50-talen var "bonjourdräkten" som skulle användas vid begravingar ihop med hög hatt. En något senare tidsangivelse kommer från Vännäs i Västerbotten varifrån Hanna Hansson berättar att hennes far strax före sitt giftermål vistades i Sundsvall:

Under svagåren 1867–1868 då frost och över-svämning förstört grödan i Vännäs, tog han plats som dräng hos en bonde i Sundsvallstrakten. I staden inköpte han en bonjour av fint kläde, vilken han bar som brudgum 1870. Han var med största trolighet den ende i socknen, som hade bonjour då, och det ansågs mycket förnämligt att ha ett sådant plagg.⁹

Från Brändön i Nederluleå socken finns också en tidig uppgift om att en "svartdräkt" eller enbart kavaj till en sådan (dvs. bonjouren) inköpts omkring 1850. Jakob Sporre i Rämmen i Värmland skriver vidare:

Min far t.ex. som visst inte tillhörde de burgnare hade dock när han 1870 gifte sig bonjourkostym av köpt kläde fast rocken inte kallades bonjour då utan livrock förstås.¹⁰

Själva mängden bonjourer i museets samling påvisar den landsomfattande användningen och dess bruk just som brudgumsdräkt, kyrkrock, nattvardsdräkt och begravningsklädsel under hela andra delen av 1800-talet. I ett så dräktkonserverativt område som Boda i Dalarna förstår man det uppseende – och hos meddelaren livslånga minne – som en köpt kostym kunde väcka:

Det var år 1875. Till ett barnsöl kom denne man iförd en ny fin kostym med klockkedja i silver och en ny fiol för han var spelman på festen. Mannen ifråga väckte stor uppmärksamhet och beundran, och blev medelpunkt för allas blickar.¹¹

Han hade under sommaren varit på förtjänstarbete i Norrland och var stadd vid kassa. Kanske var hans ställning som spelman också en förutsättning för att han skulle kunna frångå den för socknens allmoges normerade klädseln och bli en innovatör och förmedlare.

Ett annat mansplagg från senare delen av 1800-talet, som bara omnämns av meddelare i övre Norrland och som där var färdigköpt, är tulubben.

2. Folklig bonjour av kläde från 1800-talets mitt. Från Enviken, Dalarna. NM.0246274.

2

Det är en tjock respäls för kalla vinterfärder, oftast av bockskinn eller getskinn, men som en meddelare säger också kunde vara vargskinn i förmögnare hus. Den användes mest till ”finare” resor:

Vid skjutsar till vinterhelgerna torde tulubben ha varit självskriven. Likaså vid hämtning av läkare mm. för att göra ett förmöget intryck. Det var mest kringresande försäljare som utbjöd dem och man köpte om det visade sig att man gjorde en god affär.¹²

NYA PRODUCENTER ...

Så pass tidigt talar man inte om konfektion och fabrikstillverkning utan det var en tillverkning i mer begränsad skala och i ett mindre spridningsområde. Det finns flera skildringar av hur det kunde börja. Från Dannemora i Uppland omtalas en skicklig skräddarmästare som omkring 1870 etablerade en rörelse i socknen med tre medhjälpare och sydde ytterkläder och helgdagskostymer, både på beställning och som lagervara.¹³ Omkring 1875 började Jonas Johansson i Tranås låta tillverka doffelöverrockar, sommaröverrockar och hela färdiga kavajkostymer som såldes i hans butik i Tranås och i hans stånd på Rallaryds torg och på ortens alla marknader.¹⁴ De nya doffelrockarna ansågs ha slagit ut den äldre skörtrocken, dittills det främsta helgdagsplagget. Men som meddelaren skriver skulle det dröja ytterligare tjugo år innan de verkliga konfektionskläderna kom i handeln och helt slog ut byskräddarna.

I Vingåker i Sörmland namnges två skräddare som sålde kläder på marknader och torgdagar, den ena hade både manskläder och kvinnokappor. Till hjälp i sömnaden hade de sina hustrur och döttrar. Just Vingåker har sedermera blivit känt för sina konfektionsfabriker. Per Widengren startade den första omkring 1890 genom att låta hemskräddare i trakten sy upp plagg som han sedan lät sälja på lokala marknader. Allt fler lanthandlare insåg samtidigt att det här kunde vara en ny lönsam varukategori men de var till en början osäkra på försäljningens själva praktik. Från Kråksmåla i Småland talas om handelsidkerskan Kajsa Welanders som 1882 hade tagit hem ett halvt dussin arbetsblusar:

Vi besågo de nymodiga plaggen, som då kostade 1,50 kr per styck, men ingen köpte till att börja med. Men då sade fru Welanders till sin man: Kläd dej i en blus! Det gjorde han. Eftersom Welanders var ’storbonde’ så imponerade han på de övriga bönderna, så dom köpte varsin blus, och snart fick frun eftersända flera blusar, som kom från Kalmar men var tillverkade i Boråstrakten.¹⁵

Från Skåne kommer en typisk redogörelse för hur innovationer kunde tas emot:

Jag som en gång i tiden har varit handlande i Hörby kommer ihåg att man för ungefär 40–45 år sedan [1890-talet] började att sälja färdigsydda konfektionskläder. Det var då i första rummet arbetskläder man vågade sig på att sälja. 1891 hade jag fått hem 6 par mollskinnsbyxor i min affär, jag kände mig ganska nervös hur det skulle kunna gå att sälja, men jo det gick. Vet ni det var inte bönderna som köpte något sådant, det våga de sig ej på, de köpte då tyget ock själva sydde dem eller så höll de på sitt stampeverken. Nå det var som sagt i första rummet arbetare som köpte färdigsydda kläder, sedan kom arbetsblusen i svängen ock så var isen bruten. Men bönderna höll på sitt gamla ända in på 1900-talets första år, då först börja de att handla också.

Han fortsätter:

I affären hade jag vid samma tidpunkt en del tjock doffel som jag inte kunde sälja. En dag tala jag med min hovskräddare som upplyste mig att han sydde vid tillfälle en del rockar till en konfektionsfirma i Hälsingborg, närmare bestämt Hjalme Lundgren. Jag fick då en idé om det inte skulle kunna gå att få sytt rockar av ovan nämnda doffel, som jag sedan kunde sälja i affären. Skräddaren acceptera förslaget, jag fick sytt rockar samt fick sålt dem som ett nix. Så var vägen öppen för denna bransch. Jag tog hem en del färdigsydda kläder, och var en av de första i Hörby på detta. Det var i huvudsak Boråsarna som var de mest gångbara.¹⁶

I upppteckningar som dessa talas det mest om manskläder. När kvinnokläder omnämns handlar det i så gott som samtliga fall om färdigsydda kappor som kom vid ungefär samma tid (tidigast på 1870-talet). Ofta var de fint sydda med slejfar, fina knappar och till och med maskinbroderier på det svarta doffelyftet. (Se beskrivningarna i avsnittet om kappor på sid 148.) Det gav varje bondhustru en extra stolthet att visa upp ett sådant plagg. Kapporna syddes efter senaste mode snarare än efter kundernas eventuella önskemål om hemortens stil. Det bidrog till ytterligare likriktning över landet. Så här skriver en kvinna från Skåne om den 1890-talskappa hon sände till museet:

Denna kappa har tillhört fru Hanna Olsson, Kvärrestad född 1864. Hon var maka till lantbrukaren Nils Olsson... Kappan är färdigköpt i en affär i Tomelilla. På den tiden var det inte så vanligt med sommarkappor, och denna kappa var således ett förnämt plagg.

I nacken sitter en etikett från N. Jönssons kappaffär i Tomelilla.

... OCH NYA KUNDKRETSAR

Det var inte tillräckligt med att nya plaggtypen infördes och fanns tillgängliga. Det var ej heller tillräckligt med att nya sätt att klä sig blev bekantgjorda. Introduktörernas framgång var i hög grad beroende av förändringar i tänkesätt. Samhällets traditionella attityd måste ändras, eller det nya inpassas i det traditionsbundna mönstret, skriver Bo Lönnqvist.¹⁷ Så här svarade en meddelare på frågan om vilka som först hade färdigsydda kläder i hans hemtrakter, Hörby i Skåne:

Bönderna ansåg färdigsydda kläder vara smäckelser som man sade det var hastverk och inte starka som deras hemmagjorda kläder, och sen föresten om man skall låta dem själv tala, där va för liden röv i dom. Bonden ansåg sig vara bredare om ändan än andra människor. Så det var i de flesta fall mest noblessen och arbetarna som i början köpte dessa kläder.¹⁸

Uppgifterna om vilka det var som tidigast köpte färdigsydda kläder skiljer sig i olika landsändar. I flera sägs det att bönderna var senare än övriga landsbygdsbor. Det hela tycks bero på vilken kategori av plagg som omnämns som de tidigaste. I en småbrukarbygd som Kulltorp i Småland sägs det att männen kunde köpa sig överrockar under 1870-, 80- och 90-talen men samtidigt att det främst handlade om de bättre bemedlade – allmogen hade alltså inte råd. Utsagor om att kvinnor kunde köpa konfektionssydda kappor vid denna tid uppvägs av att det rörde sig om handlaren eller storbondens hustru och döttrar. Gäller det helgdagskläder som bonjour, överrock, kvinnornas kappor och pälsrockar var det ortens mest välbärgade befolkning som var först med det nya och då framför allt den yngre generationen med bondsöner och bonddöttrar, gästgivarens unga hustru, nämndemansmoror och andra. Äldre personer betraktade de nya kläderna med misstro och förargelse men även mindre bemedlade kunde ge uttryck för samma attityd:

S.k. 'bättre personer' började köpa färdigsydda kostymer, överrockar, skjortor och t.o.m. strumpor. Detta ansågs emellertid av underklassen som snobberi och högfärd, att skaffa sig 'stadssydda' kläder, som det sades, och om en dräng eller hemmason köpte färdigsydd kostym, blev han ändå till för 20–25 år sedan [1920-talet] nästan ovän med sina kamrater. Han ansågs vara den värsta snobb. I synnerhet om han några år tidigare köpt ett par fabriksgjorda skor.¹⁹

På andra håll i materialet framhålls det istället att det var just unga män utan besparingar som först köpte sig kostymer och överrockar eftersom det var så mycket billigare än att gå till skräddaren. Att tyget var sämre och passformen undermålig gjorde inte så mycket. Om det vanligaste kostymtyget korderoj säger en meddelare att det bästa var att det kunde slitas först på ena sidan och sedan vändas och slitas på den andra.

När den nya sortens överrockar kom till Kråksmåla i Småland under sena 1880-talet kallades de där för "stortröjor" med en äldre klädterminologi:

3. Rallare på en bild från 1895 visar störvästar och andra köpta arbetsplagg. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

4. Färdigköpt störväst av vadderad manchestersammet i bomull – det givna ytterplagget för skogs-, sågverks- och järnvägsarbetare. NM.0241479.

Dessa tröjor voro våra första finsydda fabriksplagg, dvs. verkliga kyrkplagg. Dessa voro vid den tiden dyrbara, 25 kronor, som var mycket pengar 1890. De var av mörkblå doffel, av hög kvalitet med krag av sammet och buros av vuxna pojkar och medelålders som vinteröverrock. De första 'stortröjorna' hemfördes av 'stockholmare' på höstarna, dvs. till våra orter hemåtvärande karlar, vilka under sommaren haft arbete i storstaden eller på tegelbruken.²⁰

En annan hemvärande grupp som blev innovatörer i sin hemtrakt var sjöfolk i kustområdena:

Sjömän som seglat på utrikes hamnar, mest England, Frankrike och Amerika voro de första i vår bygd som hade konfektionssydda eller färdigköpta kläder. På 1880-talet kommo sjömännen i såna kläder. Det var 'hel klädning' – kostym – och stortröja, ytterrock. I början på 1870-talet kom Toftens Niklas från Syd-Amerika och han hade guttaperkakappa.²¹

I de flesta frågelistsvaren sägs det ändå att olika slags arbetskläder och underkläder var de som först köptes färdiga. Kalsonger gick till exempel att köpa redan 1861 i handelsboden i Regna i Östergötland för tre riksdaler. Flera nämner just sådana som de tidigaste manspersedlarna. Att det handlade om att skaffa sig ett extra värmande lager snarare än om hygien vittnar en uppgift från Dalarna där de första män som bar kalsonger var de som höll på med timmerdrivning:

Men när ett par dylika kalsonger kommit på, vid bortresan till skogen – stundom 8–10 mil från hemmet – fick plagget sitta på dag och natt tills hemresan, sålunda ett par eller tre månader.²²

Ofta var det en speciell grupp eller någon särskild händelse som utgjorde incitament. Hjalmar Palmgren från Nederluleå poängterar just det:

Som alltid när det gäller nymodigheter måste någon utomstående ge utvecklingen en knuff framåt. Så har även skett här. När Luleå–Ofotenbanan byggdes i senare hälften av 1800-talet invaderades Norrbotten av rallare från olika delar av Sverige. De uppträdde i 'kängstöstövlar' och mollskinnssbyxor och mollskinnsvästar med en bravur som hade de ägt hela övre Norrland. En hel del ungt gott folk från bygden kom med i banbygget och tillägnade sig rallarnas både arbetsglädje och arbetskläder ... och därigenom spred sig åtrån att skaffa sig färdigsydda kläder av de sorter som rallarna använde i sitt dagliga arbete. Störvästarna blev allt vanligare ... Mollskinnssbyxorna blevo också vanliga och deras fördel var ju främst att de var billiga i anskaffning. En nackdel med dem var att de blevo fuktiga, när en molnfläck täckte solen, som man skämtsamt sa.²³

De gamla hemvävda vadmalsbyxorna kunde ut sättas för rätt mycket väta innan det kändes. Men mollskinnsskläderna och även de av manchestertyg var slitstarka. De var lätta att riva hål i men svåra att slita ut. En annan meddelare som också menar

att det var järnvägsarbetarna söderifrån som införde de färdigsydda arbetskläderna på 1890-talet berättar också att det var de som införde bruket att "skriva efter" varor, däribland kläder. När järnvägen väl var klar kom sådan postorderförsäljning snabbt igång. Omkring 1895 köptes till exempel i Rämnen i Värmland konfektionssydda byxor:

De rekvirerades från de vid detta laget startande s.k. efterkravsaffärerna vilkas annonser man läste företrädesvis i Aftonbladets Halvveckoupplaga som vid denna tidpunkt var den allmännaste tidningen här.²⁴

Söderut kom järnvägen litet tidigare och från Uppland sägs att de färdigsydda kläderna kom redan kring åren 1873–1876 då man byggde sträckan Uppsala–Gävle och tog intryck av rallarna.

Det är inte lätt att i de bevarade plaggen från sent 1800-tal kunna säga om de är sydda av en skicklig sockenskräddare för en speciell kund eller av en skräddare som sydde för direktförsäljning eller som leverantör till en handlare. De handlare som lade ut sådana beställningar kunde vara lokala lanthandlare, fabriksidkare som Per Widengren i Vingåker eller knallar från Västergötland som sålde över stora delar av landet. Att en del sömmar i till exempel ett foder är sydda för hand ger i sig ingen ledtråd eftersom man långt fram i tiden gjorde motsvarande även vid ren konfektionstillverkning. Det är i stället materialen, fabriksstygerna och de många i stort sett identiskt lika plaggen i sig själva som, tillsammans med meddelarnas ofta välgjorda beskrivningar av köpta plagg, får ge svaren. När de dyker upp känner "konnäsören" igen dem.

Högkonjunkturens effekter

BÖNDERNAS NYA STÄLLNING

Genomgången har visat att mycket skedde med den folkliga dräkten på 1830-talet. Det finns ett stort antal plagg bevarade från den tiden och även från decenniet därpå och man märker att influenser från modedräkten har snappats upp och snabbt förnyat både mans- och kvinnodräkten. Att mer har bevarats från just 1830-talet än från tidigare årtionden är i och för sig inte förvånande: ju närmare man kom själva insamlingstiden desto mer fanns rimligen kvar. För skaffarna på 1870- och 80-talen låg decenniet bara en knapp mansålder bakåt i tiden och det var i första hand de plagg som hade brukats senast som enklast kunde plockas fram ur gömmorna.

Tendenser till större modeinflytande kan skönjas redan under senare hälften av 1700-talet när ett ökat inslag av köpetyger i bondens dräkt kan avläsas i bouppteckningar och resenärers iakttagelser. Abraham Hülphers reste 1758 genom Västerboten och kunde redan då konstatera att:

klädedräkten som tillförne varit allvarsam, har i senare år blivit något kostsam och lysande, särdeles bland kvinnfolken. Något väves här till eget behov, men ej så tillräckligt, varför helgdagskläder till en del måste köpas i staden, och synes begäresen nog, att äga det som anses nytt och vackert.¹

1. Bondhustru med ogift dotter i högtidsdräkter från Vingåker. Målning av Pehr Hilleström 1782. NM.0105176.

Det breda genomslaget kommer dock senare. I ett annat exempel från Norrland skriver Petrus Laestadius 1831: ”Ett mode i klädsel, som varit i Stockholm, det igenfinner man efter ett par år i Arvidsjaur hos allmogen, det har kommit genom Skellefteå.”²

Intressanta tolkningsmöjligheter uppstår när man kopplar den folkliga dräktens förändringar till den allmänna samhällsutvecklingen. På en nivå är denna utveckling av social karaktär. Utjämningen av ståndsskillnader i landet hade startat redan under 1700-talet och mot seklets slut fick bönderna större inflytande i ekonomi och politik. Förändringar som dessa hängde samman med jordbrukspolitiken. Staten gjorde långtgående försök att stötta jordbruket för att öka avkastningen och gynna exporten och handelsbalansen. Storskiftet och senare Laga skiftet var jordreformer som gav varje bonde större möjlighet att bruka jorden efter eget huvud, vilket säkert gynnade nytänkandet och experimentviljan och i vilket fall underströk självständigheten.

På en annan nivå handlar det om demografiska förändringar. Befolkningen ökade snabbt mot 1700-talets slut och de som inte hade egen jord bildade nu nya grupper på landsbygden – torpare och backstusittare, dvs. obesuttna, en landsbygdens underklass – som livnärde sig som lantarbetare, med annat lönearbete hos bönderna eller med hemslöjd och småhantverk av olika slag. År 1800 hade Sverige en befolkning på 2,3 miljo-

ner. Fram till år 1830 ökade den med hela 23 procent och nådde 3,9 miljoner 1860. Störst var ökningen i södra och västra Sverige och i Norrland.³ Samtidigt skedde en stark nyodling och därmed också en produktionsökning som gynnade den jordägande bondeklassen. Det tidigare underskottet i utrikeshandeln vändes till överskott när landet kunde börja exportera spannmål på 1840-talet. På 1850-talet ökade tillväxttakten ytterligare när efterfrågan på svenska exportprodukter som järn och trä blev allt ivrigare från den alltmer industrialiserade europeiska kontinenten.

Parallellt med detta, på ytterligare en nivå, skedde förändringar i produktionen av varor. En förindustriell tillverkning av framför allt textilier fanns i de manufakturer som hade grundats redan under hattpartiets regeringstid för att göra landet självförsörjande. Dessa manufakturer var visserligen inga fabriker i modern mening – även om de ibland kallades så – utan samlade hantverkare som tillverkade varor för lagerförsäljning. Likafullt skapade de ett utbud, en marknad av varor, med andra förtecken än tidigare.

Under decennierna närmast efter 1820 började den industriella revolutionen märkas i Sverige. Med en högkonjunktur som grund, och mot bakgrund av breda sociala och ekonomiska förändringar, blev det möjligt för bönder och lantbefolkning att köpa tyger och kläder som förut inte hade funnits att tillgå på marknaden, åtminstone inte till priser som den breda allmänheten kunde ha råd med. Petrus Laestadius, redan nämnd, beskriver med tidstypisk stil allmogens möte med nya modekläder:

Distinctionen mellan ståndspersoner och allmoge är vanligen så skarp, att den sednare ej gerna kan blifva frestad att imitera den förra i klädseln och derigenom blifva indragen i modeverlden. Men i Skellefteå är detta svalg igenfylldt genom en mängd bönder, som driva handel och sjöfart samt äro egare af sågverk osv. ... Den finare världens luxe och moder utgjuta sig genom dessa, såsom blodet genom arterer och ådror i kroppen till den ringaste allmoge. Och hvart det stora Skellefteå drar fram, dit följer Arvidsjaur som jullen följer skutan.⁴

Ekonomhistorikern Lennart Schön beskriver denna handel i ekonomiska termer:

När väl livets nödtorft var täckt, var textilier de artiklar som vid den här tiden gav de bästa möjligheterna till ny användning, ökad utsmyckning, ökad kvalitet och ökad status i konsumtionen. Följaktligen bör den del av arbetet som läggs på textil konsumtion vid olika tidpunkter vara ett uttryck för realinkomstens nivåer.⁵

KLÄDSELNS FÖRÄNDRINGAR

Bouppteckningar visar att dräktskicket i gruppen jordägande bönder i hög grad var präglat av det borgerliga dräktmodet redan under 1700-talets senare del. Så även i ett socialt mellanskikt bestående av bland annat soldater, kronofogdar, hantverkare, bruksfolk, trädgårdsmästare, gästgivare, byggmästare, mjölnare och rättare. Samtidigt fanns i deras klädförråd också plagg av folklig prägel såsom grå, vita och svarta tröjor. Man bytte inte ut allt samtidigt men visade en öppnare syn på nyheter.

Från 1800-talets början fanns inte längre någon lagstiftning som satte upp hinder för medborgarna att klä sig som de ville och hade ekonomiska resurser till. Men det krävdes en genomgripande omdaning av hela samhällsstrukturen för att detta skulle bli verklighet. Förändringarna gick snabba i vissa bygder än andra beroende på en mängd faktorer. Närke, Södermanland och Uppland är landskap med en stark herrgårdskultur och dräktskicket genomsyrades där, liksom allmogekulturen i övrigt, mer av borgerliga moder än någon annanstans. Bergslagen i Västmanland, södra Dalarna, östra Värmland och Gästrikland har också varit känsliga för dessa influenser på grund av de socialt och ekonomiskt gynnsammare villkor som bergshantering redan tidigt skapade för stora delar av befolkningen.⁶

Under 1800-talets första hälft ökade efterfrågan på köpvaror kraftigt. Bakgrunden var en växande befolkning och stigande inkomster generellt, mer specifikt den kapitalistiska utvecklingen inom jordbruket. Rika jordbrukare blev på

1830-talet stadigt återkommande konsumenter av fabriksstillverkade varor och följdes som grupp av allt fler ur jordbrukets underklasser decenniet därpå.⁷ Ekonomihistorikern Klas Nyberg skriver att 1830- och 1840-talen var genombrottsdecennier i den svenska hemmamarknadens förändring och att efterfrågan relativt sett möjligen steg allra mest bland unga friska obesuttna lönearbetare på landsbygden, dvs. bland alla de ungdomar som från konfirmationsåldern fram till dess de gifte sig hade tjänst som piga eller dräng hos bönderna. De var fattiga – men många. Deras årslöner fanns fastställda i en tjänstehjonsstadga och bestod vanligtvis av både kontanter och, *in natura*, kläder eller material till kläder såsom garn eller tyger. Varje år kunde dessa ungdomar skaffa sig minst ett nytt klädesplagg, vilket var betydligt mer än de gifta paren som redan hade en garderob, anskaffad för att räcka lång tid. Med andra ord kunde dessa ungdomar varje år skaffa sig det allra senaste i snitt och material och på det viset anamma nya moden.

En viktig grupp för spridning av dessa nyheter och för distribution av alla nymodiga varor var de ambulerande handelsmännen. Speciellt de västgötska knallarna är omtalade eftersom de sedan lång tid haft speciella privilegier för sin handelsverksamhet, men gårdfarihandlare fanns även på andra håll i landet. Gårdfarihandlarna kom med det nyaste och kunde både värtaligt berätta vad som var nytt och modernt i städerna och frestande presentera varorna. De var, med en modern term, trendkänsliga.⁸ I ett äldre skede hade knallarna mest haft med sig hemslöjdade artiklar från sin hembygd men från 1847 fick de även lov att sälja fabriksstillverkade varor, exempelvis bomullstyger och kattuntryck, något som de dock redan dessförinnan gjort illegalt. Kläde och andra fabriksstillverkade ylletyger kom från industrierna i Norrköping eller från utlandet. I skrivna varuförteckningar efter gårdfarihandlare finns ”engelskt tyg” och ”fabrikstyg”. Nya varor blev kända och tillgängliga – och därmed möjliga att efterfråga.

Etnologen Sigfrid Svensson återger i artikeln ”Modeväxlingar och bygdedräkt” ett utdrag ur landshövdingens femårsberättelse för Malmöhus län 1851–1855, där förändringarna längs dessa linjer uppmärksammas.⁹ Mot bakgrund av i för-

sta hand det laga skiftet varierar allmogens kläddräkt allt mer och i takt med stadsbefolkningens. I många bondefamiljer är söner och döttrar rent av klädda som ståndspersoner. Skomakaren Jonas Stolt gav för sin del en direktrapport:

Och nu kom det livliga 30-talet och visade alla sina nymodiga fabriksvaror, som i början var hiskeligt dyra, men privatbanker i städerna inrättades, och arbetslönerna ökades och allt blev mera livligt och många för sin tid stora ting företogs, såsom byggnad och nyodling.

Från 1840-talet skriver han om svåra missväxtår i hemtrakten:

Det var likväl ett rikt tiotal på nya författningar och förbättringar, ty det gjordes allt vad som kunde göras från myndigheternas sida för att upphjälpa allmogen ur den underlägsenhet som vi förut befunno oss i.¹⁰

Under 1850-talets högkonjunktur slutade den gamla bondedräkten att bäras på de flesta håll i landet. Redan 1857 beskrivs den som ”forna dagars” kläddräkt av en iakttagare i Frödinge socken i Småland, där bonden vandrade till kyrkan i becksömsskor, ullstrumpor, knäbyxor, tröja och slokhatt, att jämföra med 1850-talets stövlar, galoscher, långbyxor, frack och överrock av kläde med hög hatt och paraply under armen. På samma sätt hade kvinnorna bytt ut sin gamla dräkt mot ”sits- och bomullsklänningar med kamuppfäst hår under lysande silkesduk, bomullsstrumpor och kängor samt kappa oftast av kläde”.¹¹

Materialpreciseringarna i observationerna från Frödinge motsvaras av förändringar i produktion och import. Under 1830- och 40-talen ökade fabriksstillverkningen av yllevävnader kraftigt medan hemvävningen stod i det närmaste stilla på samma nivå. Redan i början av 1830-talet passerade fabriken hemslöjden i betydelse. I flera av kronofogdarnas och landshövdingarnas rapporter från 1840-talet påpekas det att den hemvävda vadmalen, allmogens sedan sekler mest använda beklädnadsmaterial, började ersättas med fabriks-tillverkat kläde, detta trots att klädet var fyra till

fem gånger dyrare. Under 1850-talet tillkom ett importerat kläde med hög glans och det återfinns i många av museets folkliga kläder. Man kan också läsa att allmogen under 1840-talet i allt större utsträckning använde bomullstyger, något som tydligt återspeglas i de bevarade plaggen. Under perioden 1828–1860 ökade tillverkningen av bomullsvävnader med i genomsnitt åtta procent om året, med en särskilt markant ökning från slutet av 1830-talet till mitten av 1850-talet.¹²

Under 1860-talet bedarrade produktionen på grund av den minskade tillgången på amerikansk råbomull under inbördeskriget. Men denna minskning var tillfällig och inträffade efter flera decennier av ökad import av både råvaror och färdiga vävnader. Kring 1830 ökade importens totala andel av den inhemska textilförbrukningen från fem till tio procent, en nivå som behölls till mitten av 1850-talet då den i ett slag höjdes till närmare tjugo procent. Dessa ökningarna skedde i början av starka uppgångar i konjunkturerna och sammanföll också med lättnader i tullavgifterna på vävnader. Mellan 1854 och 1856 ökade vidare importen av bomullsvävnader med drygt 150 procent på grund av att sådana varor släpptes fria precis under en stark högkonjunktur.

OMVÄRDERING I VINGÅKER

Etnologen Anna-Maja Nylén exemplifierar i sin avhandling om folkligt dräktskick i Österåker och Västra Vingåker de socioekonomiska faktorer som låg till grund för att bondebefolkningen lade bort en äldre högtidsdräkt och anammade en mindre komplicerad dräkt i nyare materialtyper.¹³ Socknarna i fråga var inte på något vis isolerade och hade inte levt ovetande om samtidens mode. Att man behöll ålderdomliga plagg i den dyrbara högtidsdräkten hade berott på medvetna val och beslut av en stark sockenstämma som till och med kunde utdöma böter för den som inte bar dräkten. Över tid ser man emellertid hur samhällsutvecklingen avgjorde och vi kan förstå att samma faktorer kan ha varit avgörande även i områden där förloppet var längre och mindre tydligt. När

den obesuttna befolkningen av torpare och backstusittare ökade i förhållande till de självägande bönderna blev det ohållbart att utdela böter till unga pigor när de inte bar dräkten – eftersom de helt enkelt inte hade råd att skaffa den. Några av Nyléns meddelare berättade om vad som skedde under 1800-talets förra del: att alla inte kunde ha dräkten och att de fattiga tvingades låna till bröllop eller andra viktiga högtider. I landshövdingens femårsberättelse för åren 1851–1856 rapporterades att den utmärkande klädedräkten huvudsakligen av ekonomiska skäl börjat komma ur bruk. ”Det blev mycket dyrt med dräkten, ty det var så mycket dyrbart, som skulle vara till den, därför slutade de fattiga och dagsverksbönder och torpare med dräkten, men ej skattebönder”, sade en av Nyléns meddelare.¹⁴

Om man vänder på resonemanget kan man konstatera att samhällsutvecklingen också kunde gynna en uppblomstring av ett redan särartat dräktskick. När den mest välbärgade bondebefolkningen i ett sådant område fick ökade ekonomiska möjligheter kunde de skaffa de dyrbaraste högtidsplaggen, som också var de som bar de starkaste särdragen och som förstärktes med köptyger, sidendukar, fina band och spetsar och andra kostbara tillbehör. Även om sådana köpvaror hade en allmän utbredning fick de i ett ortsbundet dräktskick ofta en annan funktion och omformades för att passa in i den redan etablerade dräktens stil. Detta kan sägas gälla för 1830-talet, när de lokalpräglade folkdräkterna nådde en höjdpunkt just genom högkonjunkturen. En polarisering uppstod mellan konservativa och mer ”radikala” krafter – mellan att hålla kvar vid det äldre och egenartade respektive att anamma den nya modeinfluerade klädseln, den som förstärkte skillnaderna i allmogekulturen och gjorde att de egenartade inslagen framstod som ännu mer uppseendeväckande i omvärldens ögon. De som hade råd förhöjde sin folkliga dräktprakt i en sista uppblomstring vid den här tiden, när annars de obesuttnas dräktskick blev allt mer likartat och följde modet i de nya, billigare och industriellt producerade tygerna. Nylén skriver här att högtidsdräkten blev ett uttryck för välstånd och social ställning och fick en utpräglad rituell och social funktion. När Hazelius be-

gärde att få de mest "egendomliga" dräkterna från sina skaffare så fick han ofta dräkter som sades ha burits på 1830-talet. Uttrycket "har ej burits efter 1840-talet" berättar, både mer diffust och mer precist, om exakt just den förändringen.

Ett senare exempel på hur förändrade ekonomiska förhållanden kan påverka ett dräktskick är från västra Dalarna. Regionen fick knappast någon större utdelning i 1830-talets högkonjunktur utan fortsatte att vara en tämligen fattig del av landet. Först efter seklets mitt började skogsavverkningarna ge bönderna större inkomster. Vid en tidpunkt när ett folkligt dräktbruk i stort sett hade upphört i resten av landet och det redan var mycket svårt att hitta folkdräktsplagg, som vi sett av skaffarnas uppgifter, blommade det upp en folklig dräktkultur med en sällan skådad färg- och mönsterprakt i socknarna Floda, Nås och Gagnef. Den äldre dräkten förnyades med material som man tidigare inte haft råd med och med nymodigheter som tidigare inte hade skådats. Under uppköpsresor i andra socknar kring Siljan förvärvade man kvinnornas avlagda och omoderna kalminklivstycken, sådana som bars runt sekelskiftet 1800, och sydde om dem till högtidsliv i Dala-Floda. Där fanns också en del småverkstäder såsom det färgeri där man i början av 1870-talet började använda de nyuppfunna anilinfärgerna. Dessa var så mycket lättare att färga med än äldre tiders växtfärger och resulterade också i påfallande starka uttryck. Allt i dräkten kunde nu fås i sådana lila, rosa, orange, gröna och blå färgexplosioner och man blandade gärna dem alla i vävnader, tygtryck, virkningar och speciellt i det blombroderi som blev Flodas eget särmarke, den så kallade påsömmen som syddes i tät plattsöm med det nya maskinspunna Sefirgarnet i anilinfärgad ull. Sefirgarnet användes också till långa fransar på halskläden, till stora avslutningstofsar på livbanden och till virkade halskläden. På 1870-talet när symaskinen började brukas på landsbygden blev dekorationsstickningarna på maskin med tråd i gult och rött på grönt underlag ett eget uttryck i dessa dalasocknar. Ingenstans i Sverige hade all denna prakt och färgrikedom någon reell motsvarighet och den kan synas oförklarlig om man inte ser just till den ekonomiska utvecklingen.

2. Tröja från sent 1800-tal med frodigt blombroderi i "påsöm".
Från Dala-Floda. NM.0117241.

LIKFORMIGT BLIR SÄRARTAT

Syftet med boken har varit att förklara hur den allmänt burna allmogeklädseln har påverkats av modedräkten och jag har därför bara i korta ordalag sagt något om hur modet påverkat klädseln i de särartade dräktområdena. Jag nämnde till exempel hur Gagnefkvinnorna i sina *kragar*, de trekantiga halsklädena, använt sig av alla de olika tyger och färdiga halskläden som fanns till försäljning.

Jag kan inte underlåta att berätta om en annan företeelse som gäller Vingåkers högtidsdräkt med tanke på hur välkänd den varit under hela 1900-talets revitaliserade folkdräktarbete. Vingåker hade i sin kvinnliga högtidsdräkt en livkjol med rent medeltida drag och med ett mycket kort liv av annat tyg än i den rynkade kjolen. I museets tio högtidskjolar, samt i ett bortsprättat liv, består

3

3. Avpassat sidenstycke till bindmössa med tambursömsbroderier, hallstämplat i Stockholm. NM.0019670.

4 och 5. Livdel som varit fastsytt på livkjol från Vingåker. Livet sytt av tambursömsbroderade bindmössestycken och kompletterat med kedjesöm i kanterna. NM.0053068b.

 liven av rosa siden med tambursömsbroderier. Vid närmare granskning visar det sig att allihop består av färdigköpta och färdigbroderade mösstycken till bindmössor. Genom dessa mösstycken kan man sluta sig till att denna grupp livkjolar är från en tämligen kort period kring 1825 till 1840, då bindmössor med sådana broderier var rikligt förekommande över i stort sett hela Sverige. Endast en av kjolarna är daterad, burens till ett bröllop 1841. Mösstycken består av en rektangulär bit sidentaft med två avpassade broderidelar för vardera sidan av mössan. De tillverkades i yrkesmässig miljö och köptes som så mycket annat på marknader, i städernas bodar vid tillfälliga resor eller av kringvandrande gårdsfarihandlare. Den som ville ha en bindmössa köpte ett sådant stycke och lämnade det till en mössmakerska som tillverkade den hårda stommen efter socknens vedertagna form och klädde

den med sidentyget. Vingåkersborna var ofta på resande fot i olika handelsärenden, dels till omkringliggande bygder, dels till städer som Norrköping och framför allt Stockholm, dit flickorna reste för att sälja hemvävd vadmal, lärft och även varor som humle och vetemjöl. De hade med andra ord många tänkbara inköpstillfällen för sådana mösskuponger.

I museets samlingar finns två sådana oanvända kuponger till mössor, den ena i sidenbrokad och den andra i siden med tambursömsbroderi. I sidenfabrikernas årsberättelse redovisades tillverkning av mösstycken fram till omkring 1860.¹⁵ I första hand måste man tänka sig att det är de med invävt och broscherat mönster, men kan det också vara så att sidenfabrikerna anlidade brodöser som sydde de tambursömmade styckena, kanske som hemarbete – som i så fall inte redovisas i fabriksberättelserna. På det rosa mösstycket finns en hallstämpel som gör det troligt att det hör till fabriakens varor.

Av två sådana mösstycken sydde Vingåkersskräddaren liven till livkjolarna. För att de skulle passa bättre till den traditionella formen på li-

vet kompletterade han broderierna med kedjesöm kring hals- och armringsringar, i framkanten och på den lilla tipp som sticker upp i ringningen mitt bak. Det går att se tydligt vilka delar som är kompletteringar eftersom dessa har broderats genom både siden- och fodertyg och alltså syns på insidan. Kanske fanns det en lokal brodös som gjorde dessa enklare kompletteringar på det färdigsydda livet, kanske var skräddaren själv broderikunnig. Under den korta tidsperiod som detta gäller kan det ha varit en och samma skräddare som var verksam. Dräktskicket i Vingåker var ytterst traditionellt och hade bevarats medvetet i sin gamla form genom upprepade sockenstämmobeslut ända från 1670-talet. En sådan nyhet som bindmössan, som spred sig över landet i slutet av 1700-talet och bör-

jan av 1800-talet, etablerades aldrig i Vingåker, där man istället behöll sina äldre typer av huvudbonader ända till 1800-talets andra del när dräktbruket lades bort helt. Men man fann alltså, på ett kreativt sätt, en helt annan funktion och praktisk användning av mössdelarna som lät sig inordnas i den strikt bevarade livkjolen.

Företeelsen är förvisso inte unik för Vingåker. Det finns exempel även från Alfta i Hälsingland, även det en socken med ett särartat och rikt dräktskick, varifrån museet har ett livstykke av tambursömsbroderade mösskuponger. Eftersom detta liv är längre och försett med skört har det gått åt minst fem kuponger. Från Alfta finns också ett par livstycken sydda av den andra sortens bindmösskuponger med invävt, ”broscherat” blommönster.¹⁶

En Samfundet zider isten wagen til Graften

Avslutning

Min genomgång av Nordiska museets folkdräkts-samling för perioden 1750–1900 visar att lands-bygdsbefolkningens kläder kontinuerligt tog upp drag från modedräkten och att det skedde tämligen snart efter det att nya moden hade spridits bland stadsborna. En *folklig modedräkt* uppstod som följd av flera faktorer, bland dem filtreringen i material-val och behovet av en anpassning till aktuella fär-digheter i sömnad och tillskärning – liksom givet-vis sedvänjorna i klädseln. Ett exempel på det se-nare är bibehållandet av kvinnornas huvudbonad som markör för civilstånd liksom att använda för-kläde även till helgdagsdräkt.

I områden med skiftande social sammansätt-ning anammade man tidigt något nytt, medan det var trögare i mer homogena regioner där bönder dominerade eller där konservativa prä-s-ter och sockenråd var angelägna om att behål-la en traditionell klädsel. Ungdomar som tjäna-de som hjon i gårdarna mot en årlig ersättning i form av kläder och kontanter var ofta mode-ledande eftersom de vid varje avlöningstillfälle på hösten kunde få något nytt. Fick de möjlig-het att välja valde de det nyaste och mest åtråd-

da, och de blev därmed sina respektive bygders stilinnovatörer.

En begränsning i materialet är förvisso att man inte kan se hur länge de bevarade kläderna har an-vänts. Ett plagg som låg i linje med modet när det anskaffades kunde förstås brukas under många år. Det är mot den bakgrunden som de bevarade hand-lingarna får sin särskilda funktion. I landshövdinge-rapporter, reseberättelser, minnesanteckningar, levnadsbeskrivningar och brev finns ledtrådar till när och hur snabbt förändringarna ägde rum.

På den mest övergripande nivån finns den sociala och ekonomiska utvecklingen. Nyare historisk forsk-ning kan bekräfta att den folkliga modedräkten följ-de konjunkturerna från 1700-talets slut och framåt och också förändringarna under den fas då Sveriges protektionistiska handelspolitik luckrades upp och landet blev en preindustriell nation. Den bild som framträder liknar en global sanning – att individers kläder speglar kollektivet och samhället i stort.

Projektets tidsram har inte räckt till för att ka-talogisera hela den stora folkdräktssamlingen vid Nordiska museet. Ett studium av männens byxor skulle sannolikt påvisa en motsvarande utveckling som de plagg vars detaljer jag har fördjupat mig i. De äldsta vidbyxorna och långbyxorna med mode-drag från både 1500- och 1600-talen byttes under 1700-talet mot de aristokratiska knäbyxorna som hos allmogen tillverkades i vadmal eller i slitstarkt sämskat skinn från bock, älg eller ren. Detta lätt gul-aktiga skinn har förknippats med manlig folkdräkt

1. Ålderstrappan. Paren är klädda i folkligt mode från 1700-talets andra hälft med kvinnorna i skörtröjor och mönstrade förkläden och männen i röda västar. Kvinnan på översta trappsteget har märkligt nog en robe i modesnitt från 1700-talets mitt och bart huvud med stor modefrisyr. Dalmålning signerad "1819 AES". Från Ål, Dalarna. NM.0208658.

så till den grad att det i 1900-talets folkdräktsrörelse var närmast obligatoriskt med gula knäbyxor i alla mansdräkter – även de nyskapade, sydda i gult mollskinn eller annat kraftigt bomullstyg. Långbyxor-na, som levt kvar som arbetsplagg och bland vissa yrkesgrupper, som sjömän, kom tillbaka i modet efter franska revolutionen och togs snabbt upp i den folkliga dräkten. Likaså var militärens uniformer i mångt och mycket modeberoende, vilket framgår av de täta bytena av årsmodeller. De blev i sin tur förebilder för allmogens klädstil.

Direkt tagen från uniformsmodet var en viss typ av långa ridbyxor i vadmal med bruna läderskoning-ar. De hörde till 1809 års kavalleriuniform för Livregementets husarer och blev på 1810-talet ett vida spritt mode bland landsbygdens bondpojkar. Inte oväntat omnämns de av skomakaren Jonas Stolt:

Till ett annat slags vinterdräkt, som varenda bonde hade, hörde de så kallade ridbyxorna. Dessa räckte från foten upp på bröstet, men de voro icke att draga på, utan en knapprad gick på utsidan från foten och ända upp, så att man såg gärna, om någon ville hjälpa en med påtagandet. De voro av grått vadmal och beklädda på inbenen, i aktern och ända fram ned till foten med garvskinn samt fodrade med blångarnsväv helt om upp och ned, och de voro alla så lika, så att om vi hade träffat hundra bönder på ett ställe, så hade allas byxor varit lika. Sådana gjordes aldrig nya efter 1820, men bibehölls likväl, ärvda från sterbhusen, tills det ena paret efter det andra blev utslitit av drängar och arbetare.¹

* * *

Ibland kan det vara så lätt som i exemplet närmast ovan att hitta samband. Andra gånger är det i stort sett omöjligt, även om dateringen är klarlagd. Hur förhåller det sig till exempel med de femton cylinderhattarna i Nordiska museets samling från mitten av 1800-talet som i kullens botten har en tryckt kvinnobild? De finns från vitt skilda delar av landet som inte har något synbart samband.

2

Frågan är om de distribuerats från ett och samma ställe. Bilderna har inget ekivokt över sig utan är "påklädda" kvinnoporträtt. Tre av dem visar välkända personer från 1800-talets mitt och på en bild, troligen ett danskt tryck, står i nederkanten "SOPHIE, prinsesse af Nederlandene". Svensk är definitivt bilden av Jenny Lind i huvudrollen i *Regementets dotter*, en italiensk opera med Sverige-premiär 1845, som finns i tre olika hattar.

Märkligast är bilden av Sophie Sager i två av hattarna. Hon var något av en tidig feminist, aktiv i Sverige och senare i USA, därtill den första kvinna som anmälde ett våldtäktsförsök och dessutom lyckades få förövaren dömd – ett mål som fick stor uppmärksamhet i pressen. Sophie Sager blev aktiv som föreläsare och gav 1852 ut boken *Bilder ur livet*, en dramadokumentär om hennes liv och erfarenheter. Hon framhöll att ett

3

manligt förtryck gjorde kvinnor modlösa och att avsaknaden av rättigheter gav dem dåligt självförtroende. Hon skrev: "Jag är den första kvinna som i Sverige offentligen står upp för emancipationen, vilken än ej kunna vara så utbredd, som den i framtiden kommer att bli." Hon blev berömd men utsattes också för kritik och hån. År 1859 flyttade hon till USA och gifte sig där. När hon dog 1902 skrev en svenskamerikan att hon en gång "varit så ryktbar att män burit hennes bild i botten av sina cylinderhattar".²

Bilderna i fråga är enkla svartvita eller ibland handkolorerade litografiska tryck av samma slag som i kistebrev och enklare massproducerade bilder, vanliga vid 1800-talets mitt. Det runda formatet passar precis till hattens form. Fanns de redan för annan användning och en påhittig hattmakare såg ett nytt försäljningsargument eller hur kom de till? Det finns

2. "Ridbyxor" av vadmal med skinnbesättningar och knäppning längs utsidorna – ett militärt plagg som blev mode bland bondynglingar i början av 1800-talet. NM.0101242.

3. Bild av den tidiga feministen Sophie Sager i en cylinderhatt från omkring 1850. Enligt texten i kanten trycktes den av C. P. Reynell i Pipers gränd No 2 på Kungsholmen i Stockholm. NM.0111081.

 inget liknande i de elegantare herrarnas hattar. Och vad gäller just Sophie Sager: Kan man tro att köparen, bonden från landet, hade läst storstadstidningarna och visste vem hon var? Eller ville man bara ha en vacker kvinna att titta på i kyrkbänken om söndagarna när man hade tagit av sig sin cylinder?

Det är ett nöje och en utmaning att försöka hitta förklaringar till fenomenet av den här typen. Och alldeles uppenbart finns det åtskilligt kvar att skriva om folklig dräkt.

Noter

Förkortningen "EU" står för "Etnologiska undersökningen" och följs i noterna av accessionsnummer för enskilda svar på de frågelistor från Nordiska museet som anges i källförteckningen.

1 – INLEDNING

- 1 Se arbeten av Svensson och Nylén.
- 2 Liby 2010.
- 3 Liby 1997 och 2010.
- 4 Se Eldvik och Landin 2010.

2 – NORDISKA MUSEETS FOLKDRÄKTSSAMLING

- 1 Jfr Centergran 1996.
- 2 Lönnqvist 1991, sid. 50.
- 3 Liby 2009, sid. 4. Jfr Liby 2010, sid. 53.
- 4 Se särskilt arbeten av Nylén, Svensson och Wistrand.
- 5 Nylén 1947b.
- 6 Centergran 1996, sid. 13.
- 7 Knutsson 2005.
- 8 Rasmussen 2010, sid. 20.
- 9 Brev i bilaga till NM.0094133.
- 10 Se Eldvik 2005, sid. 229 ff.
- 11 Rasmussen 2010, sid. 199.
- 12 Nylén 1973, sid. 31.
- 13 Ett exempel är den nysydd kvinnodräkten från Östervallskog från mitten av 1900-talet. Se NM.0318441–0318446.
- 14 Jfr Hammarlund-Larsson 1998, sid. 181–188.

- 15 Bergman 1999, sid. 14.
- 16 Se brev till Artur Hazelius i Nordiska museets arkiv.

3 – KVINNORNAS LIVSTYCKEN

- 1 Wistrand 1901.
- 2 Provbok med accessionsnummer 137/1943 i Nordiska museets arkiv.
- 3 Jfr Ulväng 2012.
- 4 Följande bygger på Priestley 1990.
- 5 NM.0405398.
- 6 Stavenow-Hidemark 1990. Jfr NM.0017648.
- 7 Skaug 2005, sid. 100.
- 8 Muntlig uppgift från Anna-Karin Jobs Arnberg, intendent vid Nordiska museet.
- 9 Olofsson 2010, sid. 48.
- 10 Svensson 1939, sid. 352.
- 11 Olofsson 2010, sid. 34 ff. samt Lundqvist 2013, sid. 191–213.
- 12 Schön 1979, sid. 203.
- 13 Nicklasson, Danielsson och Matsols 1997, sid. 54–55.
- 14 Se Brismark 2013, Ciszuk 2013 och Lundqvist 2013, alla i Nyberg & Lundqvist 2013.
- 15 Ciszuk 2013.

4 – MÄNNENS VÄSTAR

- 1 Svensson 1974, sid. 90 f.
- 2 Andersen 1986, sid. 59.
- 3 Svensson 1939, sid. 374.

5 – KJOLAR

- 1 EU 11497.
- 2 Mattsson-Djos 1971, sid. 24.
- 3 Hedlund 1981, sid. 104.
- 4 Bruzelius 1976, sid. 53.
- 5 Svensson 1935, sid. 25.
- 6 EU 18507.
- 7 EU 18884.
- 8 EU 18526.
- 9 EU 18507.
- 10 EU 18381.
- 11 EU 18125.
- 12 Nils Keylands handlingar, vol. 22, Nordiska museets arkiv.
- 13 EU 18961.

6 – KLÄNNINGAR

- 1 Rasmussen 2010, sid. 210.
- 2 Rasmussen 2010, sid. 218.
- 3 Stolt 1892/1972, sid. 54.
- 4 EU 18884.

7 – HALSKLÄDEN OCH STORSCHALAR

- 1 Bilaga till NM.0158774.
- 2 Norman 2010, sid. 11.
- 3 Håkanson 1933, sid. 78.
- 4 EU 18671.
- 5 Håkanson 1933, sid. 65.
- 6 Mattsson-Djos 1971, sid. 65.
- 7 Stolt 1892/1972, sid. 54.
- 8 Brismark 2013, sid. 171 ff.
- 9 Sandberg 1994, sid. 143 ff.
- 10 Bergman 1969, sid. 79.
- 11 Danielson och Mannerfelt 1924, sid. 164. Jfr Lundqvist 2013.
- 12 Swain 1955, sid. 9 ff.
- 13 Cooke 2010, sid. 145.
- 14 Bilaga till NM.0044250.
- 15 Svensson 1939, sid. 292.
- 16 Wistrand 1901, sid. 242.
- 17 EU 5297.
- 18 Cooke 2010, sid. 149.
- 19 Brismark 2013, sid. 179.
- 20 Henschen och Frankow (red.) 1992, sid. 71.

8 – FÖRKLÄDEN

- 1 Fischer 1962, sid. 207.
- 2 Nylén 1947b, sid. 101.
- 3 NM.0117056.
- 4 NM.0001459-0001463.
- 5 Se NM.0001459.

9 – YTTERKLÄDER FÖR KVINNOR

- 1 Bilaga till NM.0248839-0248845.
- 2 NM.0011331.
- 3 Citat från Wirdeas (red.) 2014, sid. 61.
- 4 Fossnes 2009.
- 5 NM.0239131.

10 – YTTERKLÄDER FÖR MÄN

- 1 Stolt 1892/1972, sid. 53.
- 2 Muntlig uppgift från Martin Markelius, Armémuseum.
- 3 Hedlund 1981, sid. 185.
- 4 Stolt 1892/1972, sid. 53.
- 5 Grenander-Nyberg 1969, sid. 585.
- 6 Svensson 1977, sid. 15.
- 7 Svensson 1935, sid. 246.
- 8 Brev, bilaga till NM.0179018.
- 9 Grenander-Nyberg 1969, sid. 584.

11 – SAMMANHÅLLNING

- 1 Bengtsson Melin 2012, sid. 37.
- 2 Svensson 1935, sid. 56.
- 3 Stolt 1892/1972, sid. 54.
- 4 Forsberg 1953.
- 5 Thorell 2007.
- 6 Helander 2003, sid. 112.
- 7 EU 19082.
- 8 EU 17162.
- 9 Muntlig uppgift från Martin Markelius, Armémuseum.
- 10 Stolt 1892/1972, sid. 56.
- 11 Houart 1977.
- 12 Houart 1977, sid. 62.

12 – NYA TEKNIKER OCH MARKNADER

- 1 Sjöqvist 1972, sid. 6.

- 2 Sjöqvist 1972, sid. 64. Jfr Waldén 1990.
- 3 Rasmussen 2010, sid. 184–185.
- 4 EU 18890.
- 5 Waldén 1990, sid. 78.
- 6 Jfr Waldén 1990.
- 7 Wottle 2010, sid. 128–129.
- 8 Chenoune 1993, sid. 68. Min översättning.
- 9 EU 30467.
- 10 EU 18616.
- 11 EU 18505.
- 12 EU 45608.
- 13 EU 18619.
- 14 EU 19995.
- 15 EU 18588.
- 16 EU 18607.
- 17 Lönnqvist 1991, sid. 109.
- 18 EU 18607.
- 19 EU 19084.
- 20 EU 18588.
- 21 EU 19572.
- 22 EU 42883.
- 23 EU 45608.
- 24 EU 18616.

13 – HÖGKONJUNKTURENS EFFEKTER

- 1 Västerbotten 1982, sid. 204.
- 2 Västerbotten 1982, sid. 205–206.
- 3 Jörberg 1966, sid. 15.
- 4 Västerbotten 1982.
- 5 Schön 1979, sid. 113.
- 6 Nylén 1971, sid. 17 f.
- 7 Nyberg 2010, sid. 95 och 99.
- 8 Lundqvist 2008, sid. 85.
- 9 Svensson 1974, sid. 86.
- 10 Stolt 1892/1972, sid. 64.
- 11 Svensson 1974, sid. 50.
- 12 Schön 1979, sid. 42.
- 13 Nylén 1947b, sid. 192 ff.
- 14 Nylén 1947b, sid. 192 ff.
- 15 Ciszuk 2012, sid. 65.
- 16 Se NM.0003159, NM.0003192, NM.0190428, NM.0092745.

14 – AVSLUTNING

- 1 Stolt 1892/1972, sid. 53.
- 2 Citat från artikeln ”Sophie Sager” på Wikipedia: http://sv.wikipedia.org/wiki/Sophie_Sager (läst i juni 2014).

Ordförklaringar

Här nedan finns beskrivningar och kommentarer till de olika tygkvaliteter som nämns i boken. Termer som gäller vävning och broderi får sökas i handböcker eller på internet.

YLLETYGER

Kläde

Vävdes liksom vadmal i tuskaft eller kypert av kardgarn som sedan valkades. Ytluggen överskars för att få fram en slät och något glansig yta. Det var alltid enfärgat och fanns i olika prisklasser (tre till fyra gånger dyrare än vadmal) beroende på finhetsgrad. Till det bästa klädet krävdes ull av hög kvalitet. Därför anlades statligt stödda gårdar för fåravel, så kallade schäferier. Kronan hade stort intresse av tillverkningen eftersom kläde användes till militärens uniformer.

Kamlott

Ett vanligt ylletyg under 1700-talet, producerat både i Sverige och i utlandet. Det var av kamgarn och gav ett strävt tyg utan lugg och med en viss naturlig glans från den fina ullen. Vävdes i tuskaft och var oftast enfärgat men kunde ha varp och inslag i olika färger, till exempel rött och blått som ihop gav en skimrande lila effekt. Från staden Norwich i England kom även rutig och randig kamlott. Namnet säger att det ursprungligen innehållit kamelull.

Barcan (barkan)

Ett fint kamgarnsyll. Nämns ofta under 1700-talet i anknytning till modeplagg som nyttjades i regn efter-

som den täta vävnaden var vattenavstötande. Användes hos allmogen mest i livstycken och västar. Vävdes i tuskaft med inslaget hårt spunnet och kraftigare än varpen, vilket innebar att väven fick en ripsartad randighet. Alla de bevarade plaggen i barcan är enfärgade men tyget är ofta moarébehandlat så att det har ett vattrat mönster på ytan.

Sars

Namnet från franskans *serge*. Har haft ett varierande innehåll under olika tider men betyder vanligen ett tunt kypertvävt kamgarnstyg.

Doffel

Ett tjockt, maskinvävt och valkat ylletyg som under slutet av 1800-talet ersatte vadmal.

De mönstrade ylletygerna från utlandet – närmast nedan – var de dyraste på marknaden. De allra bästa kom från manufakturerna i Norwich, kända för sina högklassiga och glansiga kamgarnstyger i briljanta färger. Dessa tyger efterbehandlades med hårt tryck, ånga och troligen ett vaxpreparat som gav dem en mycket hög glans. De blev de rika böndernas ersättning för förbjudna sidentyger. Taborett, ylledamast, kalmink och chalon/rask vävdes även i Sverige men enligt rapporter från 1700-talets mitt höll de då avsevärt sämre kvalitet än de utländska.

Taborett

Ylletyg med enfärgad botten i tuskaft och med floterande blommönster i schatterande, klara färger från en extra mönstervarp. Mönstret kom till genom dragrustning på en typ av vävstol som kall-

las simpelstol (samma som användes till mönstrade sidentyger).

Ylledamast

Kallas i källorna oftast för satin, sattin eller sartin. Hade ibland en bestämning som visade att det var mönstrat, exempelvis *faconerad* eller *blommerad* (satin). Tyget har stora blommönster, hämtade från 1700-talets sidentyger avsedda för inredning, och kan vara enfärgat, ofta i svart eller blått, eller tvåfärgat i grönt och blått, grönt och tegelrött eller rött och vitt. Mönstret blir liksidigt med omvända färger på rätan och avigan. Vävdes i simpelstol.

Kalmink

Ett tyg vävt i satin som ger en slät yta. Vanligen randigt och i många klara färger, där närliggande nyanser av en färg bildar varje rand och skapar en speciellt rik randeffekt. Upp till 20–23 färger kan förekomma i ett och samma tyg. Varpen randades med anslaget var enfärgat för att vävningen skulle gå snabbt.

Chalon (schalong) och rask

Enfärgade tunna ylletyger av kamgarn med mycket glansig vaxpreparerad yta. Chalon, som är vävd i kypert, är något finare än rask, som är vävd i tuskaft. Namnen används ofta synonymt i källorna.

Amens

Uppkallat efter den franska staden Amiens. Enfärgat kamgarnstyg med botten i tuskaft med floterande varptrådar från en extra varp som bildar ett ytmönster med blommor, blad eller fåglar. Namnet har inte hittats i några uppteckningar, trots att det var ett mycket vanligt tyg i livstycken, västar och tröjor. Men det finns med i Lars Nilsson Synnerbergs *Svenskt Waru-Lexicon* från 1815, där det står: ”ylletyg, starkare än Lastings, finnes i alla färger, även randigt och rosigt; görs i Yorkshire, England”. I Dalarna kallades det för Norgetyg (eftersom det kom in via gränshandeln) eller tupptyg.

Schagg

Vävnad med lugg, vanlig redan under 1500- och 1600-talen. Användes i första hand som möbeltyg men förekom under 1700-talet även i folklig dräkt.

Vävdes med en så kallad polvarp på en botten av lin eller hampa på samma vis som sammet och plysch men är kraftigare och strävare än dessa. Kan vara mönstrad genom att luggen har pressats eller skurits ner. Stor garnåtgång gav ett högt pris.

LINNE OCH BOMULL

Kattun

Namnet kan jämföras med engelskans *cotton*. Ett fint och tätvävt bomullstyg i tuskaft med tryckt mönster. Inspirerade och kopierade efter de indiska handmålade bomullstyg med exotiska blommönster som kom till Europa i mitten av 1600-talet. Det första kattuntryckeriet i Sverige startade 1727. I första hand avses de mönster som tryckts för hand med tryckstockar, så kallat blocktryck, men namnet används ibland även om 1800-talets maskintryckta tyger som även kan kallas sits efter engelskans *chintz*.

Kammarduk

En mycket fin, tuskaftad linneväv som ursprungligen vävdes med det ypperliga lingarnet från Flandern. Har fått namn efter staden Cambray. Kom senare också att betyda en lika tunn och fin väv av bomull. Den kunde vara vävmönstrad men var nog oftast slät.

Nettelduk

Ytterligare en benämning med glidande innebörd. Namnet visar att det från början har vävts av nässel-fibrer. Under 1700- och 1800-talen var det namn på en tunn och skir linne- eller bomullsvävnad.

De vita, tunna tygerna i högtidsdräktens förkläden, hals- och huvudkläden har många olika benämningar, förutom kammarduk och nettelduk även skirduk, klosterlärft, cambric (cambridge, kamris), linong, muslin, sockerduk. I dag kan vi inte säga exakt vad som skiljer dem åt och det vill vi inte heller när de bars. Troligen har sortnamnen glidit in i varandra och använts under olika tider. De levde kvar efter det att linet byttes mot lika tunt och fint bomullsgarn i början av 1800-talet och blev med tiden kvalitetsangivelser snarare än uppgifter om vilken fiber som ingick.

Korderoj (även Manchestersammet)

Randvävd bomullssammet som blev vanlig i arbetskläder under 1800-talet. Mot seklets slut kunde det även beteckna ett enklare ylletyg som var vanligt i de tidigaste färdigsydda manskläderna.

BLANDMATERIAL

Bombasin

En tunn och slät kvalitet, från början en blandning av ull och silke. I folklig tappning kunde det även betyda ett finare ylletyg som skulle likna siden.

Lustre

Ett liknande skimrande klänningstyg. Fanns både enfärgat och mönstrat.

Orleans

Kan i folkliga uppteckningar skrivas årlång. Ett glättat halvyulletyg med bomull i varp och kamull i inslag.

Verken

För det mesta ett hemvävt tyg som från början hade varp av lingarn och inslag av ullgarn i tuskaft. Under 1800-talets gång byttes det hemspunna lingarnet mot köpt bomullsgarn. Snart användes även köpt maskinspunnet ullgarn. Var under senare delen av 1800-talet mycket vanligt i hemmen till klänningar, kjolar, mansskjortor, barnkläder med mera.

Källor, litteratur och bilder

OTRYCKTA KÄLLOR

Nordiska museets arkiv

Brev till Artur Hazelius.

Svar på frågelistorna "Kvinnodräkt" (nr 98),
"Dräktens material och tillverkning" (nr
95) och "Industriprodukternas begynnelse i
bygden" (nr 103).

Nils Keylands handlingar.

Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Norman, Adam 2010: "Vår alfvarsammme
godhe gamble sedh: Textila spår i svenska
överflödsförordningar 1644–1794". B-uppsats i
textilvetenskap.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Wikipedia

Artikeln "Sophie Sager" på Wikipedia, [http://
sv.wikipedia.org/wiki/Sophie_Sager](http://sv.wikipedia.org/wiki/Sophie_Sager) (läst i juli
2014).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ahlberger, Christer 1996: *Konsumtionsrevolutionen*.
Göteborg: Göteborgs universitet.

Ahlberger, Christer och Lundqvist, Pia 2007:

*Varans vägar och världar: Handel och konsumtion
i Skandinavien ca 1600–1900*. Göteborg:

Historiska institutionen, Göteborgs universitet.

Andersen, Ellen 1986: *Moden 1790–1840*.

Köpenhamn: Nationalmuseet.

Bengtsson, Rickard 2006: *Bland smugglare, kapare
och obstinata köpmän*. Stockholm: Carlssons
förlag.

Bengtsson Melin, Pia 2012: *Dräkt, makt och
kön: Dräktskick och materiell kultur i Upplands
senmedeltida kyrkmålningar*. Uppsala:
Upplandsmuseet.

Bergman, Ingrid 1969: *Kring dräktskicket i Åhl*.
Bidrag till Åhls sockens historia 7. Malung.

Bergman, Ingrid 1999: *Arthur Hazelius: Nordiska
museets och Skansens skapare*. Stockholm:
Nordiska museets förlag.

Bodman, Gösta 1925: *Fabriker och industrier i
det gamla Göteborg*. Göteborg: Wettergren &
Kerber.

Bradfield, Nancy 1985: *Costume in detail 1730–1930*.
Cornwall: Robert Hartnoll Ltd.

Bringéus, Nils-Arvid 1981: *Bildlore: Studiet av
folkliga bildbudskap*. Stockholm: Gidlunds förlag.

Brismark, Anna 2013: "Kattun, kunskap och
kontakter: Judiska influenser inom svensk
textilindustri", i Nyberg och Lundqvist (red.),
Dolda innovationer.

Brown, Carolina 1991: *Mode: Klädedräktens historia
genom fem sekler*. Kristianstad: Rabén & Sjögren.

Bruzeliuss, Nils G. 1976: *Allmogelivet i Ingelstads
härad i Skåne under slutet av förra och början av*

- detta århundrade. 3:e uppl. [1876] Lund: W. Ekstrand.
- Byrde, Penelope 1992: *Nineteenth Century Fashion*. London: Batsford.
- Cederblom, Gerda 1921: *Svenska allmogedräkter*. Stockholm: Nordiska museet.
- Centergran, Ulla 1996: *Bygdedräkter, bruk och brukare*. Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Chapman, Stanley 1993: "The innovating entrepreneurs in the British ready-made clothing industry", i *Textile History* nr 24.
- Chenoune, Farid 1993: *A history of men's fashion*. Paris: Flammarion.
- Ciszek, Martin 2012: *Silk-weaving in Sweden during the 19th Century*. Göteborg: Chalmers University of Technology.
- Ciszek, Martin 2013: "Sidenvävning under 1800-talet", i Nyberg och Lundqvist (red.), *Dolda innovationer*.
- Cooke, Anthony 2010: *The rise and fall of the Scottish cotton industry 1778–1914*. Manchester: Manchester University Press.
- Dahlin, Ingrid 1931: "Högtidskläden i Österåker och Vingåker", i *Fataburen*.
- Dahlin, Ingrid 1934: "Österåkers sockens klädedräkter, seder och bruk", i *Sörmlandsbygden: Södermanlands hembygdsförbunds årsbok*.
- Danielson, Hilding och Mannerfelt, Otto 1924: *Sven Eriksons och Rydboholms fabrikers historia 1: 1834–1866* [Rydboholm: Rydboholms bruk].
- Eldvik, Berit (red.) 1992: *Skärgårdskultur i förändring*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Eldvik, Berit 1999: *Den dansande damastvävaren*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Eldvik, Berit 2005: "Överkalixdräkten", i *Norrbotten: Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift*.
- Eldvik, Berit och Landin, Mats (foto) 2010: *Modemakt: 300 år av kläder*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Eriksson, Lena och Liby, Håkan 2006: *Gästrikedräkter: Bland nattkappor och tvinnskört*. Sandviken: Gästriklands kulturhistoriska förening.
- Fataburen: Kläder – Nordiska museets och Skansens årsbok* 1988. Stockholm: Nordiska museet.
- Fataburen: Tyg överallt – Nordiska museets och Skansens årsbok* 2002. Stockholm: Nordiska museet.
- Fischer, Ernst 1962: *Flamskvävnader i Skåne*. Lund: Corona.
- Fossnes, Heidi 2009: "Kjeringkåpa", i *Bunad* nr 4.
- Forsberg, Karin 1953: *Gusums bruks historia 1653–1953*. Stockholm.
- Grenander-Nyberg, Gertrud 1946: "Sömnadsindustrien", i *Daedalus: Tekniska museets årsbok*.
- Grenander-Nyberg, Gertrud 1969: "Klädedräkten under 1800-talet", i *Högsbyboken: Högsby, Långemåla och Fågelfors bygd och liv*. Del 1. Västervik: Högsby kommun.
- Hammar, Britta och Rasmussen, Pernilla 2001: *Kvinnligt mode under två sekel*. Stockholm: Signum.
- Hammar, Britta och Rasmussen, Pernilla 2008: *Underkläder: En kulturhistoria*. Stockholm: Signum.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia 1998: "Samlingarna och samlandet", i *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Hedlund, Greta 1981: *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovensjö socken 1750–1850*. 2:a uppl. Gävle: Westlund & söner.
- Helander, Otto 2003: *Något om knappens historia i Sverige*. Solna.
- Henschen, Ingegerd och Frankow, Ingrid (red.) 1992: *Kattuntryck: Svenskt tygtryck 1720–1850*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Houart, Victor 1977: *Buttons: A collectors guide*. London: Souvenir.
- Hunter, Jim 1976: "The Paisley Textile Industry 1695–1830", i *Costume: The journal of the Costume Society* vol. 10.
- Håkanson, Elin 1933: "Sidenhalsdukens bruk och tillverkning", i *Sörmlandsbygden: Södermanlands hembygdsförbunds årsbok*.
- Isacson, Mats och Morell Mats (red.) 2002: *Industrialismens tid: Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*. Stockholm: SNS förlag.
- Jonsson, Bror 1977: *Delsbodräkterna som de skildrats av författare och konstnärer, i folkvisor och sägner*. Malung/Delsbo: Delsbo Hembygdsförening.
- Jörberg, Lennart [och Lundström, Ragnhild (red.)] 1966: *Kring industrialismens genombrott i Sverige*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Knutsson, Johan 2005: "Experiment, konnässörskap och kulturhistorisk kontext", i Birgitta Svensson (red.), *Föremål för forskning: Trettio forskare om det kulturhistoriska museimaterialets möjligheter*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Kronberg, Klas (red.) 2010: *Uniformer*. Stockholm: Armémuseum [utställningskatalog].
- Lemire, Beverly 1991: *Fashion's favourite: The cotton trade and the consumer in Britain 1660–1800*. Oxford: Pasold Research Fund och Oxford University Press.
- Lenaeus, Knut Nilsson 1764/2008: *Delsboa Illustrata*. Nytryck. Hudiksvall: Winberg.
- Liby, Håkan 1997: *Kläderna gör upplänningen: Folkligt mode – tradition och trender*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Liby, Håkan 2010: "Svensk folkdräkt och folklig modedräkt", i *Fataburen: Modemedvetna museer – Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Liby, Håkan (red.) 2011: *Särart och likformighet: [rapport från] Nordiskt dräktseminarium 2009*.
- Lundqvist, Pia 2008: *Marknad på väg: Den västgötska gårdsfarihandeln 1790–1864*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Lundqvist, Pia 2013: "Förbudna tyger", i Nyberg och Lundqvist (red.), *Dolda innovationer*.
- Lönnqvist, Bo 1991: *Folkkulturens skepnader: Till folkdräktens genealogi*. Helsingfors: Schildts förlags AB.
- Lönnqvist, Bo 2008: *Maktspel i kläder: Om det osynliga kulturella anatomi*. Helsingfors: Schildts förlags AB.
- Mattson-Djos, Elsa 1971: *Mora: 5 – Moradräkten*. Mora: Mora bokhandel.
- Montgomery, Arthur 1921: *Svensk tullpolitik 1816–1911*. Stockholm [även diss. Uppsala universitet].
- Murphy, John 1836: *A Treatise on the Art of Weaving*. Glasgow: Blackie.
- Nicklasson, Hasnis Eva, Danielsson, Hams Ulla och Matsols, Hans 1997: *Dräktbruk och linnetradition i dalasocknarna Svärdsjö och Enviken*. Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter 34. Falun: Dalarnas museum.
- Nilsson, Bo G. (red.) 2005: *Påklädd, uppklädd, avklädd: Om kläder, kropp och identitet*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Nilsson, Håkan (red.) 2000: *Österlens folkdräkter*. Ystad: Ystads fornminnesförening.
- Nyberg, Klas (red.) 2010: *Till salu: Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Nyberg, Klas och Lundqvist, Pia (red.) 2013, *Dolda innovationer: Textila produkter och ny teknik under 1800-talet*. Stockholm: Kulturhistoriska förlaget.
- Nylén, Anna-Maja 1947a: "Dräktskicket", i Campbell, Åke och Erixon, Sigurd (red.): *Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård*. Del 3. Stockholm: Gothia.
- Nylén, Anna-Maja 1947b: *Folkligt dräktskick i Västra Vingåker och Österåker*. Nordiska museets handlingar 27. Stockholm: Nordiska museet.
- Nylén, Anna-Maja 1962: *Varför klär vi oss? Kring dräktens roll förr och nu*. Västerås: ICA-förlaget.
- Nylén, Anna-Maja 1971: *Folkdräkter ur Nordiska museets samlingar*. Nordiska museets handlingar 71. Stockholm: Nordiska museet.
- Nylén, Anna-Maja 1973: "Kring Värmlands folkliga dräktskick", i *Värmland förr och nu: Värmlands museums årsbok*. Karlstad: Värmlands museum.
- Odstedt, Ella [och Levander, Lars] 1953: *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft: 4 – Folkdräkter i Övre Dalarna*. Stockholm: Lundequistska bokhandeln.
- Olofsson, Magnus 2010: "'Det är hårdtt att våga sitt lif i och för tjensten': Tulltjänstemän, smugglare och lurendrejeribataljen i Landskrona 1826", i *Argus: Årsbok för Tullmuseum och Tullens historiska förening*. Stockholm: Tullens historiska förening.
- Persson, Helen (red.) 2009: *Empirens döttrar: Kultur och mode under tidigt 1800-tal*. Stockholm: Signum.
- Priestley, Ursula 1990: *Fabric of stuffs: The Norwich textile industry from 1565*. Norwich: University of East Anglia Center of East Anglia Studies.
- Rasmussen, Pernilla 2010: *Skräddaren, sömmerskan och modet: Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Nordiska museets handlingar 136. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Ribeiro, Aileen 2003: *Dress and morality*. Ny upplaga [1986]. Oxford: Berg.
- Sandberg, Gösta 1994: *Purpur, koschenill, krapp: En bok om röda textilier*. Stockholm: Tidens förlag.
- Schön, Lennart 1979: *Från hantverk till fabriksindustri*.

- Svensk textiltillverkning 1820–1870*. Lund: Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia.
- Skauge, Jon Fredrik 2005: *Folkedrakt motedrakt folkelig mote: Klesskikk i Ordal fogderi og Trondheim by 1790–1835*. Trondheim: NTNU.
- Sjöqvist, Kerstin 1972: *Symaskinen: Historiskt och socialt*. Stockholm: LT:s förlag.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet (red.) 1990: *1700-tals textil: Anders Berchs textilsamling i Nordiska museet*. Stockholm: Nordiska museet.
- Stolt, Jonas 1892/1972: *Byskomakaren Jonas Stols minnen: Anteckningar från Högsby socken i Kalmar län*. Ny upplaga. Kalmar: Kalmar läns fornminnesförening.
- Swain, Margaret 1995: *The flowerers: The origins and history of Ayrshire needlework*. London: W. & R. Chambers.
- Svensson, Sigfrid 1935: *Skånes folkdräkter: En dräkthistorisk undersökning 1500–1900*. Stockholm: Nordiska museet.
- Svensson, Sigfrid 1939: *Ur beklädnadshandelns historia*. Stockholm.
- Svensson, Sigfrid (red.) 1974: *Folklig dräkt*. Lund: Liber läromedel.
- Svensson, Sigfrid 1977: *Från gammalt till nytt: På 1800-talets svenska landsbygd*. Stockholm: LT-förlaget och [Institutet för folklivsforskning vid] Nordiska museet.
- Thorell, Erik 2007: "Bli din egen häktmakare", i *Hemslöjden: Organ för Svenska hemslöjdsföreningarnas riksförbund* nr 4.
- Ulväng, Marie 2012: *Klädekonomi och klädkultur: Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Västerbotten: Om kvinnans, mannens och barnens kläder – Västerbottens läns hembygdsförenings årsbok* 1982.
- Waldén, Louise 1990: *Genom symaskinens nålsöga: Teknik och social förändring i kvinnokultur och manskultur*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Wagh, Norah 1964: *The cut of men's clothes 1600–1900*. London: Faber and Faber.
- Wirdenäs, Anneli (red.) 2014: *Ståten & nyttan: Folkliga kläder och textila traditioner i södra Småland*. Växjö: Kulturspridaren/Dräktrådet i Kronobergs län.
- Wistrand Per G. 1901: "En småländsk folkdräkt från 1830-talet", i *Meddelanden från Nordiska museet*. Stockholm: Nordiska museet.
- Wistrand, Per G. 1907: *Svenska folkdräkter: Kulturhistoriska studier*. Stockholm: Hierta och Nordiska museet.
- Wistrand, Per G. 1911: "Anteckningar af en småländsk prestfru, förda under åren 1751–1810", i *Fataburen: Nordiska museets årsbok*. Stockholm: Nordiska museet.
- Wottle, Martin 2010: "Detaljhandeln med kläder och tyger 1734–1834", i Nyberg (red.), *Till salu*.

FOTORÄTTIGHETER

Numren i bildtexterna utgör Nordiska museets inventarienummer för de aktuella föremålen. Via webbplatsen Digitalt Museum (www.digitaltmuseum.se) kan ytterligare information sökas. I vissa fall finns där också kompletterande bilder och länkar till relaterade objekt. Här nedan anges de respektive fotografierna för bokens föremålsbilder. Samtliga bilder är © Nordiska museet.

Omslagets insida samt citatsidan

Karolina Kristensson.

Innehållsförteckning

Bertil Wretling.

Förord

Fanny Oldenburg.

Kapitel 2

- 3, 7 – Mona-Lisa Djerf.
- 4 – Fanny Oldenburg.
- 8, 13 – Karolina Kristensson.
- 10 – Birgit Brånvall.
- 11, 12 – Elisabeth Eriksson.

Kapitel 3

- 1–4, 7, 9, 10, 14, 15, 18, 20–24, 27,
- 29, 34, 38, 39 – Nina Heins.
- 5, 11, 12, 16, 19, 25, 26, 28, 31–33,
- 35, 36, 40, 41 – Fanny Oldenburg.

6, 30, 37 – Mats Landin.
8, 17 – Bertil Wreting.
13 – Birgit Brånvall.

Kapitel 4

1 – Karolina Kristensson.
2, 3, 5, 6, 7, 10–13, 16–18,
22, 23 – Mona-Lisa Djerf.
4, 21 – Fanny Oldenburg.
8 – Mats Landin.
19 – Elisabeth Eriksson.

Kapitel 5

1, 3, 4, 7, 9, 10 – Bertil Wreting.
2, 5 – Mats Landin.
11 – Elisabeth Eriksson.
12 – Karolina Kristensson.

Kapitel 6

2, 4–7, 12, 13, 16, 17 – Bertil Wreting.
3, 8–10, 15, 17 (överdel), 20 – Mona-Lisa Djerf.
11, 18, 19 – Karolina Kristensson.

Kapitel 7

2 – Birgit Brånvall.
3, 5–12, 14, 16, 19, 21–26,
29–33 – Karolina Kristensson.
15, 17 – Elisabeth Eriksson.
18 – Nina Heins.
20 – Bertil Wreting.

Kapitel 8

1 – Göran Alfredsson.
2 – Elisabeth Eriksson.
3 – Bertil Wreting.
4, 6 – 12, 14, 15 – Karolina Kristensson.
5 – Mats Landin.

Kapitel 9

2–10, 13–19, 23, 24 – Mona-Lisa Djerf.
11, 12 – Elisabeth Eriksson.
20 – Bertil Wreting.
27, 29–31, 33, 34 – Sissy Sjöberg.
32, 35, 36 – Karolina Kristensson.

Kapitel 10

2, 6, 8 – Bertil Wreting.
3, 4, 9, 10–12, 14, 15,
17–20 – Sissy Sjöberg.
7 – Elisabeth Eriksson.
13 – Karolina Kristensson.

Kapitel 11

1–7, 9 – Mats Landin.
8 – Lisa Gartz.
10 – Mona-Lisa Djerf.
11 – Thomas Adolfsson.
12, 13 – Karolina Kristensson.
14 – Elisabeth Eriksson.

Kapitel 12

2, 4 – Sissy Sjöberg.

Kapitel 13

1, 3 – Karolina Kristensson.
2 – Bertil Wreting.
4, 5 – Nina Heins.

Kapitel 14

1, 2 – Bertil Wreting.
3 – Karolina Kristensson.

Noter, Ordförklaringar, Källor

Karolina Kristensson.

Allmogens klädedräkt från 1700- och 1800-talen betraktas ofta som egenartad och skiljd från stadens föränderliga modebild. Det lokalt särpräglade, med högtidsdräkternas exotiska färgprakt, har lyfts fram i bildverk och återskapats i 1900-talets vurm för folkdräkter. En förskjutning av perspektivet mot det dräktskick som har varit gemensamt över stora delar av landet ger andra insikter. Det blir tydligt att även allmogens sätt att klä sig har påverkats av olika modeuttryck – att det har skett ett möte med modet.

Bakom mötet finns en global realitet: att kläder återspeglar ekonomiska och sociala förhållanden. Övergången till penninghushållningen och den starka befolkningstillväxten från slutet av 1700-talet gjorde bönderna till en del av marknadsekonomin. Under 1800-talet sattes ramarna av en hård tullagstiftning, den begynnande industrialiseringen och de utbyggda kommunikationerna. Högkonjunkturerna före seklets mitt blev avgörande för att man lade bort den gamla bondedräkten och tog upp en mer modebetonad folklig dräkt.

Nordiska museets samling av folklig dräkt fram till första världskriget består av ca 25 000 delar. Genom att systematiskt jämföra dem med modet såsom det avbildades i porträtt, på modeplanscher och i annat bildmaterial har det varit möjligt att tidsbestämma stora delar av samlingen. I denna bok gör Berit Eldvik, tidigare intendent vid museet, en både detaljerad och personligt hållen exposé och påvisar att allmogen, tvärtemot tidigare synsätt, snabbt anammade nya stilbilder och återskapade dem i egna former.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

ISBN 978-91-7108-568-9

9 789171 085689